

**Ниёзбек Давлатбеков
Мусо Каримов**

**ТАЪРИХИ АФКОРИ ҶАМЪИЯТЌ-
СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК
(Маводи таълимӣ)**

Душанбе-2017

ББК – 63.3 (0) 3872

Д – 13

Давлатбеков Н. Каримов Мусо Таърихи афкори чамъиятӣ-сиёсии халқи тоҷик (Маводи таълими).- Душанбе -2017

Бо қарори Шӯрои илмӣи Донишгоҳи Давлатии омӯзгорӣи ба номи С.Айни ба ҷоп тавсия шудааст.

Муҳаррир: Ғуломшоев Сулаймоншо – номзади
илмҳои таърих,

Муқарризон: Тошматов Н. - номзади илмҳои
таърих,

Ғафуров А. - номзади илмҳои таърих, дотсент.

Китоби мазкур ба сифати маводи таълими барои донишҷӯёни макотиби оли, коллеҷҳо, литсейҳо, омӯзишгоҳҳои педагогӣ, омӯзгорони тахассусӣ ва доираи васеи хонандагон пешбини шудааст. Китоб дар бораи ҳаёти сиёсии халқи тоҷик дар давраҳои мухталифи таърихи маълумот медиҳад. Китобчаре, ки дар даст доред, кӯшиши аввалини муаллифон дар ҷодаи масъалаҳои печ дар печи сиёсии халқи тоҷик мебошад. Бинобар ин он аз камбудиҳо ва норасогиҳо холи нест.

ISBN 978-99975—960-1--7

© Давлатбеков Н.,

Давлатбеков.Н.

Каримов М.Б.

Таърихи афкори чамъиятӣ - сиёсӣ халқи тоҷик

Душанбе-2017

Муқаддима

Сохибиистиклолият гардидани Тоҷикистон имкониятдод, ки мо минбаъд дар пояҳои устувори анъанаҳои милли, таърихи гузаштаи худро омузем.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд: «Танҳо оинаи таърих, басо нозуку комил омӯхтани даврони гуногуни давлатдорӣ ачдодон чашми худшиносии моро ба гузаштагонамон қавӣ месозад, барои беҳбудии ояндаи ҷамъиятӣ ва ободии кишвар роҳ мекушояд.»

Миллати тоҷик ҳамчун як узви мардуми ориёӣ, яке аз халқҳои қадимтарини ҷаҳон буда, таърихи бисёрҳазорсола дорад, ки он аз саҳифаҳои дурахшони қаҳрамоноҳӣ саршор мебошад.

Миллати мо ба муқобили душман дар раванди дури таърихӣ дар баробари сипар, фарҳанги худро пеш гузошт. Худ, ки маърифатпарвар буд, ба аҷнабиёни кӯчӣ бартариӣ илму маърифатро исбот намуд, онҳоро низ ба ҳамин роҳ хидоят сохт.

Ачдодони тоҷикон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ аз давраҳои қадим саҳми муайян гузоштаанд. Гузаштагони мо на бо ҷангу ҷидолҳо, балки бо инкишофи кишоварзӣ, бунёди шаҳрҳои бостонӣ, офаридани яке аз қадимтарин китобҳои муқаддаси ҷаҳон «Авесто» бономояндагони илму адабиёт, фарҳанг ном баровардааст.

Пешгузаштагони мо халқи тоҷик дар соҳаи давлат ва давлатдорӣ, дар қори ҷамъиятию –сиёсӣ саҳми зиёд доштаанд.

Китобе, ки дар даст доред, кӯшиши аввалини муаллифон оиди таърихи афкори ҷамъиятию –сиёсии халқи тоҷик мебошад. Боби аввали китоб ба таърихи афкори ҷамъиятию сиёсӣ аз замони Зардушт то пайдоиши дини ислом бахшида шудааст. Дар боби минбаъда оиди афкори сиёсии давраи асрҳои миёна маълумоти мухтасар дода мешавад.

Бояд кайд кард, ки дар рафти тайёр кардани маводҳо кӯшиш карда шуд, ки заминаҳои пешравию афкори ҷамъиятӣ – сиёсӣ мавриди тадқиқ қарор дода шаванд. Чунин заминаҳо аз охири асри XVIII пайдошуда дар ибтидои асри XIX пурра ба шакли муайян медароянд. Сабаби пайдо шудани ин заминаҳо ба робитаҳои сиёсӣ- иҷтимоӣ ва иқтисодии мамӯлики Осиёи Миёна бо Русия буд. Дар натиҷаи сафарҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ сафирон, саёҳон, тоҷирони ҳарду тараф афкори сиёсӣ ва ҷамъиятӣ ташкил меёфт.

Бо баробари ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна афкори ҷамъиятӣ- сиёсӣ шакли муайян мегирад. Дар натиҷаи ҳамроҳшавӣ муносибатҳои ҷандин асраи феодалӣ, ки дохили феодализми кишвар, аломатҳои то феодалӣ (аз қабилӣ ғуломфурӯшӣ) ҷой доштаанд, ба муносибатҳои капиталистӣ бархӯрданд. Меҳнати якҷояи коргарони маҳалӣ бо коргарони рус, барои пайдоиши тафаккури нав мусоидат намуд.

Бо ташаббуси аҳолии русзабон дар ибтидои асри ҲХ дар Осиёи Миёна аввалин ғуруҳҳои инқилоби сотсиал-демократии ташкил ёфта буданд. Дар зери таъсири ақидаҳои пешқадами табақаҳои тараккихои рус афкори ҷамъиятию сиёсии халқи тоҷик –ҷараёни маорифпарварӣ ташаккул ёфт.

Бояд хотиррасон кард, ки аз охири XIX асри ба Осиёи Миёна бо баробари омадани русҳо, миқдори зиёди тоторҳо, ки ба сифати тарҷумон хизмат мекарданд, омода буданд. Дар ин давра бо кӯшиши зиёди миллатчиёни турк дар кишвар ҷараёни пантуркизм хеле вусъат меёбад. Баъдтар пантуркизм ба узбекпарастӣ табдил ёфт, ки дар тақдири ояндаи халқи тоҷик саҳми манфӣ гузошт.

Дар китоб масъалаи барпо шудани сохти сотсиалистӣ ва тараккиёти Тоҷикистон ҳамчун, Ҷумҳурии Иттифоқи дар ҳайати ҷамоирҳои Иттиҳоди Шӯравӣ то андозае баррасӣ карда мешавад. Бояд кайд кард, ки қисме аз тадқиқотчиён сохти сотсиалистиро дар Тоҷикистон ҳамчун як давраи фоҷиа ба қалам мегиранд. Ба ин ақида розӣ шудан мумкин

нест. Зеро ба тамоми маъдудиятҳои сохти Шӯравӣ нигоҳ накарда, давраи зиёда аз 70-солаи сохти Шуравӣ дар таърихи халқи тоҷик, давраи пешрав ва тараққиёти тамоми соҳаҳои ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба ҳисоб меравад.

Баъди пошхӯрдани давлати Шӯравӣ Тоҷикистон соҳибистиқлол гардид. Дар китоб ба таври мухтассар таърихи ҷунбишҳои сиёсӣ, ташкил ёфтани чараёнҳо ва ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон ва саҳми онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ сиёсӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Албатта, ин китоб аввалин кӯшиши муаллифон дар масъалаи афкори ҷамъиятӣ мебошад ва аз камбудии ҳоли нест. Ҳамаи онҳое, ки барои бартараф намудани камбудии андешаҳои ҳешро ибраз медоранд, миннатдорем.

Афкори ҷамъиятӣ- сиёсии халқи тоҷик дар давраи қадим ва асрҳои миёна.

Халқи тоҷик-халқи соҳибдавлат ва тамадунофар аз давраи қадим дар ҷаҳон маълум ва машҳур мебошад.

Таърих гувоҳ аст, ки гузаштагони мо бо офаридани яке аз қадимтарин китобҳои муқаддаси ҷаҳонӣ- «Авесто», «Шоҳонамаи Фирдавӣ, шоҳасарҳои соҳаи тиббӣ Абӯалӣ ибни Сино ва намояндагони соҳаҳои дигари илм маълум ва машҳур мебошанд.

Аз ин ҷиҳат омӯхтани таърихи афкори сиёсии халқ дар тарбияи ватандӯстию ватандорӣ, инсондӯстӣ, ҷаҳоншиносӣ, ифтихори миллӣ, анъанаҳои неки аҷдодон барои баланд бардоштани сатҳи маданияи толибилмон нақши зиёд мебошад.

Яке аз аввалинҳо намунаи афкори ҷамъияти аҷдодони мо китоби муқаддаси дини Зардуштӣ «Авесто» мебошад.

Талаффузи асосии «Авесто» «апастан» буда, маънои «асос»-ро ифода менамояд. Дар бораи макон ва замони эҷод шудани «Авесто» дар байни олимони ақидаҳои мухталиф ҷой дорад. Ба ақида аксари муҳаққиқон китоб дар асри VI то мелод эҷод шудааст. Муаллифи «Авесто» пайғамбари Иброҳими Зардушт мебошад.

Аз рӯи ривоятҳои Зардушт баъди аз ҳудои олӣ Ахура Маздо паём гирифтани ба назди шоҳи Бохтар Виштосп омада, ӯро ба дини нав даъват мекунад. Виштосп динро

пазирой карда мардумро ба он даъват мекунад.

«Авесто» дар дувоздаҳ ҳазор пӯсти гов бо хати зарин навишта шуда буд. Китоб аз тарафи Искандар сӯзонда шуда буд. Баъдтар дар замони Аршакиён дар асри I то мелод аз нав барқарор карда шуд.

Дар замони Сосониён бо супориши Шопури II китоб аз нав навишт шуда, ки номи «Занд - Авесто»-ро гирифт. Дар айни ҳол аз китоб ҳамагӣ 23-ҳазор калима боқӣ мондааст, ки он аз 5- фасл иборат аст: 1. Ясно-қурбонӣ ва ибодат. 2. Яшт-ситоиш ва хушрафторӣ. 3. Видевдат қонуни зидди девҳо. 4. Виспарат ҳуқумронии мутлақ. 5. Хурд Авесто - зорию илтиҷо. Мувофиқи Авесто замин курашакл буда, аз ҳафт иқлим иборат мебошад. Иқлими марказӣ Хиванараса ном дошта, нахуст ватани ориёнҳо Арянеи Вайчах дар он ҷойгир буд. Аксари 16-кишвари дар китоб номбар шуда, дар Осиёи Миёна ва Хуросон ҷойгир мебошанд.

Асоси таълимоти динии қабилаҳои эронӣ дар он замонҳо дар асоси оинҳо ва асотирҳои қадимӣ ба вучуд омадааст.

Тадқиқотҳои таърихи собит менамоянд, ки Зардушт дар асрҳои VII-VI пеш аз мелод. ё худ солҳои 628-551 умр ба сар бурдааст.

Номи падараш Порушаспа номи модараш Дугдова будааст. Вай тахминан дар сини 42-солагиаш ба унвони пайғамбарӣ соҳиб мешавад. Охири ҳаёти ӯ дар Балх мегузарад. Баъди 35-соли пайғамбарӣ аз тарифи душмани ғоявиаш Балатнарсат кушта мешавад.

Асосии таълимоти дини Зардуштро эътиқод ва парастии худои якка ва ягона офаридагири одаму олам Ахура Маздо мебошад.

Мазмуни иҷтимоии ислоҳоти дини Зардушт, ҳаёти осоиштаи барзгарон ва ҷорводорони муқимнишини талаб мекард.

Барои оини дини Зардушт дуализм хос аст- зиддияти доимии ду қувва-равшанӣ ва торикӣ, некӣ ва бадӣ, рост ва дуруғ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ҷой доранд. Таҷассуми қувваи некӣ Ахуромзодо (Хурмуз) ва қувваи бадӣ Анграманю (Аҳриман) буд. Пайравони ин дин дар шахсияти Аҳриман девонро

хамчун ҳимоятгари қувваи бадӣ ва душманон мепиндоштанд.

Дар дини зардуштӣ дигар худоҳо: Офтоб-Митра, худои ҳақ Ришану, худои Оташ- Аҳурамаздо, худои ҳосилу баракат- Ардвисур, худои ҷанг-Баҳром парастии карда мешуданд. Зардуштиён фазо ва вақтро беҳудуд мепиндоштанд. Тамоми фазо ба ду қисми-некӣ ва равшании Аҳурамаздо ва торикӣ ва бадии Аҳриман ҷудо мешуд. Замин қуррашакл буда, осмон аз се қабат иборат аст: қабати ситораҳо, қабати моҳтоб ва қабати Офтоб. Аз офтоб боло бихишти Аҳурамаздо ҷой дорад. Дар поёнбошад, ҷаҳони тропикӣ ҷойи девҳо ва дӯзах ҷойгир аст. Зироатчиӣ ва ҷорводорӣ кори хайр доништа мешуд.

Пайравони ин оин роқавлиро кори нек мепиндоштанд. Оташ об ва замин тоза нигоҳ дошта шавад.

Дар назди оташкадаҳо ҳар гуна қурбониҳо мекарданд. Ҳар сол шаш маротиба панҷрӯзи ид мекарданд. Соли Зардушт аз 12 моҳ ва ҳар рӯз номҳои худоҳоро доштанд. Оини зардушти қоидаи махсуси дафъӣ ҳасади мурда (маҳрумон) дошт. Ҳеҷ кас ҳақ надошт, ки ҳасадро дар замин гузонад. Замине, ки дар он ҷо одам мурдааст, дар муддати як сол истифода карда намешуд. Дар ҳонае, ки мурда буд дар зимистон баъд аз нӯҳ рӯз ва тобистон баъд аз як моҳ оташ гирондан мумкин буд. Ҳасадро ду мурдакеш ба рӯи санглоҳҳо бурда, аз пой ва муйҳояш мебастанд. Баъди ҷанд муддат устухонҳо ҷамъ карда, дар сандуқҳои сафолӣ мегузоштанд. Мурдакешҳо аз об ва оташ то 30 қадам ва аз одамон 3- қадам бояд дур истанд.

Соҳтори сиёсӣ-маъмурии Осиёи Миёна дар даврани ғуломдорӣ.

Соҳти ғуломдорӣ, баъд аз ҷамъияти ибтидоӣ, аввалин ҷамъияти синфӣ буда, асоси сиёсӣ-иҷтимоии онро моликияти хусусӣ ба ҳисоб меорад.

Дар Авесто оид ба масъалаи ташкили давлатҳои ибтидоии ғуломдорӣ маълумот дода мешавад. Ин давлатҳо аз ҳисоби муттаҳид шудани қabilaҳо пайдо шуда аз давлатҳое, ки дертар ташкил ёфтанд, фарқ доштанд. Қисми асосии сокинон дар ҳолати соҳти авлоди қарор доштанд.

Чамъияте, ки онро Авесто тасвир мекунад, чамъияти патриархалии чорводорону зироаткорон буда, дар он нобаробарии молӣ ҳукумфамо мебошад. Мувофиқи Авесто зинаи поении чамъият хона ҳамчун истиқоматгоҳи оила ва хоҷагии вай ба шумор меравад. Сардори оила катхудо иманопатӣ мебошад.

Оилаҳои ба ҳам ҳешу наздик авлод (вис) ба ҳисоб рафта ба он фақат ҳешони падарӣ дохил мешуданд. Фарзандони хоҳар ба авлоди падари худ дохил мешуданд. Сардори авлод «виспати» номида шуда аз қабилӣ мӯйсафедони обрӯманди авлод интиҳоб мешуд. Дар як вақт «виспати» қозӣ ва сардори деҳа ба шумор мерафт.

Иттиҳодияи авлодхоро дар дохили қабилӣ «занту» меномиданд. Дар ҳудуди қабилӣ маҷлиси ҳалқӣ ва шӯрои мӯйсафедон- «ҳанҷамана» анҷуманҳо гузаронда мешуданд.

Байни қабилӣҳо ва вилоятҳо иттиҳодҳо баста мешуд, ки онро даҳю ва сардори онҳоро даҳюпати мегуфтанд. Ҳокимияти даҳюпати ро шӯрои мӯйсафедон назорат мекард.

Дар яке аз қисмҳои Авесто-Меҳр яшт доир ба муттаҳидшавӣ вилоятҳо ба дараҷаи ташкилшавӣ давлат суҳан меравад.

Дар баробари Авесто муаллифони юнонӣ оид ба се иттиҳодияи бузург, ҳамчун давлатҳои нахустини Осиёи Миёна-Хоразм, Бохтар ва Сугд маълумот медиҳанд.

Дар нимаи асри VI п.м. давлати пушқувват таъсис ёфт, ки дар таърих ба номи империяи Ҳахоманишиён (550-331) маълум мебошад. Номи сулола аз номи саравлоди он Ҳохман ҳокими вилояти Форс гирифта шудааст.

Дорои I (522-486) барои мустаҳкам намудани пояҳои сиёсии давлат зарур донист, ки дар мамлакат ислоҳот гузаронад. Ислоҳот тамоми соҳаҳои маъмурии молиявиро дарбар мегирифт.

Империяи Ҳахоманишиниён ҳокимияти мутлақо мутамарказонида шуда буд. Шох ҳокимони мутлақ буд ва ҳукми ӯ қонунӣ ва тағйирнопазир буд. Дар назди шох Шӯрои дарборӣ, аз 9-нафар иборат амал мекард, ки танҳо ҳуқуқи машваратӣ дошт.

Идораи маъмурӣ аз се девон, девони молия- хазинаи подшоҳ, девони додбарӣ (қозӣ, суд) ва девони артиш иборат буд. Сардори девонҳо аз тарафи шоҳ аз байни ашрофони форс таъин карда мешуданд.

Дар давлати Ҳахоманишиён мамлакат ба 20- сатрапия тақсим карда шуд. Аз болои фаъолияти сатракҳо идораи маъмурӣ-назоратӣ ва хадамоти махфӣ назорат мекард. Осиёи Миёна ба чор сотратя: Бохтар, Суғд, Хоразм ва Порт саккоӣҳо –массагетҳо тақсим мешуд. Ба ҳайати империя Ҳахоманишинҳо ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна раванди тараққиёти муносибатҳои ғуломдориро дар ин сарзамин тезонид.

Баъд аз забткориҳои юнону- мақдунӣ, давлати Порт вусъат гирифта, ин давлат аз соли 247 п.м.то соли 224-и милодӣ вучуд дошт, ки он дар барқароркунии истиқлолияти сиёсӣ ва фарҳанги миллии мардумони эронинажод баъди истилои Искандари Мақдунӣ сахми калон гузоштааст. Давраи салтанати Порт-инкишофи минбаъдаи муносибатҳои ғуломдори мебошад.

Дар дарбори шоҳи Порт ду Шӯро-шӯрои ҳешовандони наздики шоҳ ва шӯрои ашрофон ва мӯбадон амал мекард. Дар корҳои давлат, сардори сарбозони шоҳ-ҳазорапати мақоми хоса дошт. Дар ин давра дар Осиёи Миёна сохти табақавӣ ҷой дошт. Ҷамъият ба се табақа: озодагон (ашрофон) ҷанговарон, кишоварзон ва ҳунармандон тақсим шуда буд.

Вазъи сиёсӣ-иҷтимоии Осиёи Миёна дар асрҳои IV-VIII.

Асрҳои IV-VII давраи ташаккули муносибатҳои феодалӣ маҳсуб меёбад.

Таърихи иҷтимоӣ- сиёсии ин давраи Осиёи Миёна аз Эрони сосонӣ фарқ мекард. Агар дар Эрон феодализм дар шароити марказиятноку муттамаказ ва ташаккули иттиҳодияи сиёсӣ-миллии халқияти Эрон ташаккул ёфта бошанд, дар Осиёи Миёна ин раванд дар ҳолати парокандагии сиёсӣ, тез тез иваз шудани салтанатҳои ҳукумрон (Кушонӣён, ҳокими турк, эфталитҳо) бархӯрд ва

омезиш ёфтани ҳалқиятҳои муқимӣ бо қавмҳои кӯчӣ ва дар фазои бисёр андешии динӣ (зардуштӣ ва масеҳӣ) чараён гирифтааст. Аз ин сабаб ин вазъият ба ҳолати сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа таъсир расонида, боиси зуд-зуд дигар шудани авзои сиёсӣ гардид, дар фаҳмиши фарҳангӣ ва раванди таърихӣ таъсири манфӣ мерасонд.

Тадричан ташаккул ёфтани муносибатҳои феодалӣ, султ гардидани иқтисодии ҳарбӣ бо сиёсати давлати Ҳайтолиён ва ҳокими Ғарбии турк пароканда шудани Осиёи Миёна гардид. Бесабаб нест, ки дар асрҳои V-VII дар Осиёи Миёна тақрибан 15 мулк давлатҳои хурди феодалӣ ба вуҷуд омаданд.

Замони салтанати Сосониён 224-651 дар таърихи мардумони эронитабор давраи ташаккули муносибатҳои феодалӣ мансуб доништа мешавад.

Дар эрони сосонӣ зинаҳои табақавӣ идоракунии ҷой дошт. Дар ин ҷо аз замони қадим се табақаи иҷтимоӣ вуҷуд дошт: рӯҳониён, сипоҳиён ва кишоварзон. Бо мурури замон бо баробарии нисбатҳои муносибатҳои иқтисодӣ табақабандӣ вусъат ёфта, табақаҳои иҷтимоии «дабирон», (котибон, ходимони дарбор) атрофиёну мансабдорони давлатӣ, табибону олимони ғайраҳо бо ин табақаҳо дохил мешуданд.

Ҳар яке аз ин табақаҳо дар навбати худ ба зертабақаҳо ва ғурӯҳҳои иҷтимоӣ ҷудо мешуданд. Сарвари ташкилоти марказӣ (яъне мақомоти олии иҷроияро вузург (фармондор, сарвазир) ба ӯҳуда дошт. Пас аз вузург (фармондор) дар сохтори ҳокимият сарвар, рӯҳониён (мубадони маъбад) мақоми сеюмро ишғол мекарданд. Тамоми масъалаҳои динӣ, идораи мазҳабӣ, чараёни сиёсӣ-динӣ ва ғайраҳо ба сарвари рӯҳониён марбут буданд.

Дар асрҳои IV-VI дар натиҷаи таъсири эътиқодҳо ва мубодилаи фарҳангии халқҳо, афкори ақидаҳои зиёди адабию ахлоқӣ ва фалсафӣ пайдо шуданд. Зардуштия бо динҳои яҳудӣ, буддӣ, масеҳӣ бархурд намуда, аз як тараф дар он тағйирот ба амал омада буд, ва аз тарафи дигар шароити ҳудро ба тартибу низомии нави ҷамъиятӣ мутобик намуд.

Дар замони салтанати зиёда аз 400 солаи Сосониён Авесто чандин маротиба китобат карда шуд. Бо дархости Хусрави Анушервон барои мустаҳкам намудани дини давлатӣ мураттаб намудани китоби муқаддаси зардуштӣ оғоз ёфт. Ба ҷои нуқтаҳои ба замони Сосониён мувофиқ набуда ихтисор карда шуда, ба ҷои он масъалаҳои ба ахлоқи динӣ вобастабуда ҳамроҳ карда шудаанд.

Масъудӣ қайд мекунад, ки Ардашер ба писараш Шопур ҷунин васият дода буд: «Бидон, ки дину имон ва подшоҳӣ ҳарду бародаранд ва бидуни яқдигар вучуд дошта наметавонанд. Дин асоси давлат аст ва давлат онро ҳимоя мекунад.

Бо Монавия баробари пойдор гардидани муносибатҳои феодалӣ нисбати ин сохт норозигии мардум торафт зиёд мешуд. Эътирози мардум дар асрҳои миёна дар ҷараён ва равияҳои гуногуни характери динӣ дошта ифода меёфтанд. Дар давраи ҳукумронии Сосониён ҳаракатҳои монавия ва маздакия ба вучуд омада буданд.

Монавия, ҷун таълимоти динӣ, ки дар худ унсурҳои зардуштия ва масеҳиятро пайваست мекард, дар давраи салтанати Шопури I пайдо шуда буд. Асосгузори ин ҷараён паёмбар Монӣ буд. Монӣ (216-277) баъди шиканҷаи зиёд бо фармони Баҳроми II кушта шуд. Мувофиқи таълимоти ӯ, дар олам аз азал ду қувваи ба ҳам зид: нуру зулмот, хайру шар вучуд доранд. Дар олами нур- худою фариштаҳо, дар олами зулмот- деу иблисҳо ҳукумронӣ мекунанд. Рух- самараи нур, манбаи некӣ, ҷисм (мода)- самараи зулмот, манбаи бадӣ аст, барои ин рӯҳ асири ҷисм мебошад.

Монӣ тақво ва беникоҳиро тарғиб намуда, фиреб, дуздӣ, сарватмандӣ ва моликияти хусусиро маҳкум мекард. Таълимоти ӯ як навъ эътирози иҷтимоӣ буд. Маҳдудияти ин таълимот дар он буд, ки ӯ халқро на ба муборизаи ғайбӣ, балки ба ғушанишинӣ даъват мекард.

Оини монавия дар инкишофи ҷомеа, муносибатҳои анъанавӣ ва афкори иҷтимоӣ адабии Эроншаҳр таъсири калон гузошт. Гарчанде, ки рӯҳониёни зардуштӣ бо сарвариини Картир монавияро нисбат ба зардуштия як равия

бидъатомез эълон карда бошанд ҳам, пайравони монавия ба тезӣ дар Варазруд (Осиёи Миёна) Хуросон, умуман Шарқи Наздик ба афкори иҷтимоию динӣ ва фарҳангии мардум таъсир расонданд.

МАЗДАКИЯ

Маздакия бузургтарин ҳаракати иҷтимоии замони Сосониён буд, ки хусусияти ошкори динӣ дошт.

Ҳаракати Маздак дар соли 494 дар замони ҳукумронии Кубодшоҳ сар шуд, ки то соли 529 идома ёфт. Дар аввал Маздакия, ҳамчун фирқаи монавия пайдо шуда, ғояҳои демократии ин таълимотро инкишоф дод. Маздакия ба монанди Зардуштия ва Монавия робитаи ду мабдаи қадим – хайру шарро асоси ғояҳои сиёсии худ қабул кард. Мувофиқи таълимоти Маздак ҳамаи одамон баробар офарида шудаанд, аз ин сабаб тақсимои нобаробари сарват беадолати мебошад. Маздак дар таълимоти худ дар бораи барҳам додани нобаробарии иқтисодии ҷамъият, умумӣ кардани молу мулк ва бекор кардани имтиёзи табақаҳои ашрофон талаб гузошт. инчунин ӯ пешниҳод карда буд, ки қанон аз ҳарамхонаи бойҳо бароварда шаванд, ба одатҳои бисёрзани хотима дода шавад.

Маздак сабаби муҳолифатро дар кину адоват, нобаробарии одамон дар ҷамъият медонист. Бинобар ин бояд нобаробарӣ ва кину адоват аз байн бардошта шавад баробарии иҷтимоӣ барқарор гардад. Барои барқарор кардани баробарӣ дар ҷамъият тамоми сарватҳои моддӣ бояд ҷамъиятӣ бошанд, то ки ҳама аъзоёни ҷамъият имконияти истифодаи баробари онҳоро пайдо кунанд.

Сарватмандон бо роҳи зӯрӣ сарвати ҷамъиятро аз зуд карданд. Барои тантанаи адолати иҷтимоӣ моликияти сарватмандонро қашаи гирифта, аз рӯи адолати байни омма тақсим кардан зарур аст. Моликият мисли обу оташ дастраси умум бошад.

Таълимоти Маздак дар қаноне сар шуд, ки давлати Сосониё давраи бухрони шадири аз сар мегузaronид. Ҷангҳои пай дар пайе, ки Сосониён бо Ҳайтолиён ва Рум мебард, иқтисодии мамлакатро фалаҷ гардонданд. Ҳазинаҳои шуд. Сосониён дар қунин шароит андозҳои давлатиро дучанд зиёд карданд. Зулму истибдоди ашрофон ҳаду қанор нашошт. Илова аз он хушқолии пай дар пай аҳволи оммаро боз ҳам душвор гардонд. Азбаски Маздак дар таълимоти худ

орзую нияти оммаи камбағалонро асос гирифта буд, халқи мазлум гурӯҳ- гурӯҳ ба тарафи Маздак гузашт. Ӯ ба манфиати халқи заҳматкаш чораҳои зиёд андешид.

Ҳаракати Маздак салтанати ашрофон ва давлатмандони Сосониرو ба ларза овард. Бисёре аз бойҳо кушта шуда, қисми дигар фирор карданд.

Дар навбати худ барои мустаҳкам намудани мавқеи ҳукумат Қубодшоҳ ҳуқдро пайрави Маздак эълон кард. Ӯ бо ин мақсад дошт бо ин васила таъсири заминдорон ва ашрофони форсро суст намояд.

Ашрофону заминдорони Сосонӣ барои барҳам додани ҳаракати Маздак чора андешиданд. Азбаскӣ шоҳ Қубод ҳудро тарафдори Маздак эълон кард, аёну ашроф забон як карда соли 496 Қубодшоҳро аз тахт дурр карда, бародари ӯ Чамаспро ба тахти шоҳӣ бароварданд.

Қубод аз ҳабс гурехта назди подшоҳи Ҳайтолиён рафт, ки ба ӯ имдод кунад. Соли 499 Қубод бо ёрии лашкари Ҳайтолиён аз нав ба тахт соҳиб шуд.

Баъди мустаҳкам намудани мавқеи худ, Қубодшоҳ нисбати Маздак сиёсати дигар пеш гирифт. Ба муқобили Маздак ва тарафдорони ӯ сӯиқасди пинҳонӣ оғоз ёфт. Дар зарфи солҳои 528-529 Маздак ва ҳазорон нафар тарафдорони ӯ ба қатл расонда шуда, қисми дигари онҳо ба пинҳонкорӣ гузоштан.

Ҳаракати Маздак оммаи бенавоёнро ба муборизаи зидди тартиботи феодалӣ даъват менамуд. Ғояҳои (таълимоти) ӯ ба афкори иҷтимоию сиёсии мамлакат таъсири калон расонд. Аз ин ҷиҳат ин ҳаракат характери прогрессивӣ дошт.

Ҷиҳати дигари ҳаракати Маздак дар он аст, ки манфиати оммаро тарафдорӣ мекард, лек даъвати ӯ ба ҷамъияти ибтидоӣ як қадам ба қафо буд.

Тамаддуни аҷлодони тоҷикон дар асрҳои VI-VIII

Афкори ҷамъиятӣ – сиёсии тоҷикон дар давраи ташаққули муносибатҳои феодалӣ тадричан рӯ ба тараққӣ ниҳод. Ин давра замони бархӯрди тамаддунҳо ба ҳисоб меравад. Агар тамаддуни Эрон дар он давра дар ҳолати

марказиятнокиву пешравӣ, ваҳдати сиёсиву фарҳангии Сосониён густариш ёфта бошад, тамаддуни Варазрӯд (Осиёи Миёна) дар ҳолати бархӯрди тадриҷии халқиятҳои бумӣ (бохтариҳо, суғдиҳо, хоразмиҳо ва ғайра) бо қавмҳои кӯчӣ (юечжиҳо, хайтоллиён туркон) омезиш ёфтани фарҳанги эронӣ бо унсурҳои маданияи туркон, ниҳоят дар вазъияти парокандагии сиёсӣ пеш рафтааст, ки ин ҳолат албатта аломатҳои фарқкунандаи дин, афкори иҷтимоию сиёсӣ ва тамаддуно ба вуҷуд овардааст.

Дар асрҳои IV-VIII Варазрӯд маъмулан ба дину ойини зардуштӣ, буддой масеҳӣ ва монавӣ эътимод доштанд. Зардуштия дар Хоразм, Суғд ва Чоч зиёд паҳн шуда буд. Тақрибан дар ҳамаи шаҳрҳои хурду калони Варазрӯд оташкадаҳои зардуштиён мавҷуд буданд. Оташи муқаддас озархуро номида шуда, дар оташкада шабу рӯз фурузон буд.

Аз манбаҳои хаттӣ ва бозёфтҳои бостоншиносӣ маълум мешавад, ки дар асрҳои VI-VIII талқини динӣ буддой на танҳо дар Тахористон (Бохтар), Суғд, Фарғона ва Туркистони Шарқӣ низ пурзӯр шудааст.

Ба туфайли китобҳои динӣ ақидаҳои буддой дар бораи покизагии рӯху ҷисм росткорӣ ва камолоти рӯҳӣ тарғиб гардида, дуздӣ, дуруғӯи, бадахлоқӣ сарзаниш карда мешуд.

Ибодатхона- марказҳои таҳвилкунандаи афқору ақида ва ойини Буддо дар харобаҳои Ачинатеппа, Кофарқалъа, Қаротеппа ва ҷойҳои дигари Тахористони қадим пайдо шуданд, ки ба дину ойин нақши созгор гузоштаанд. Чанд теъдод осрори суғдии буддой аз қабилҳои «Вассантра статагки», «Достони мавлуди Буддо» ва «Сутуройи иллат ва маълул» ёфта шудаанд, ки аз забони санскрит ё чинӣ ба забони суғдӣ тарҷумаю тафсир шудаанд.

Инчунин аз манбаҳо маълум мешавад, ки дар Варазрӯд ба ғайр аз зардуштиёну буддойён, боз пайравони таълимоти мазҳаби несториани динӣ масеҳӣ зиёд буданд. Ноҳияи Ургути Самарқанд на фақат барои Суғд, балки барои тамоми Варазрӯд маркази паҳнкунандаи ойини масеҳӣ маҳсуб мешуд.

Тахмин меравад, ки дини насронӣ ба Суғд дар асрҳои V-

VI ворид шуда бошад, дар ибтидои асри VI дар Самарқанд эпиокоп, дар асри VIII бошад, митрополит ва дигар пешвоёни олимақоми динӣ ба ҷамоаҳои насронӣ раҳнамоӣ мекарданд.

Инчунин байни мардум эътиқоди сачда кардан ба ҳудои антиқӣ аз қабилӣ Ҳудои ҳосилу об Аноҳито ва ҳайкалҳои худозанҳо ҷой доштанд. Дар асоси динӣ дар байни мардум маросиму урфу одатҳои гуногун риоя карда мешуданд. Мувофиқи одат дар баъзе музофотҳо устухони мурдаҳоро дар оссуарҳо- сағонаҳо гузошта мегӯронданд. Дар мулкҳои дигар ҷасади мурдагонро ба паҳлу рост хобонда, дасти ҷапашро аз болои синааш ба пеш дароз мекарданд. Ҳамроҳи ҷасад чизҳои рӯзгорро дар қабр мегузоштанд.

Умуман дар асрҳои VI-VIII, то паҳн шудани ислом мардуми Осиёи Миёна расму русуми зиёди динӣ ва урфу одати зиёд доштанд, ки ба динҳои пеш аз исломӣ иртибот доштанд.

Афкори ҷамъиятӣ ва сиёсии Мовароуннаҳр баъд аз истилои араб

Арабҳо Мовароуннаҳрро истило намуда, ба сари ин мардум зулму кулфати зиёд бор карданд. Аз сиёсати халифаҳои Умави, ки ба манфиати ашрофони араб сиёсат мебуданд, на танҳо аҳолии мулкҳои истилошуда, балки аҳолии хилофати араб ҳам норозӣ буд.

Аз ин норозигӣ истифода бурда зидди Умавиён аз солҳои 30 ташвиқот бурда мешуд. Дар муборизаи зидди хилофат ду гурӯҳи калон иштирок карданд: ба гурӯҳи аввал онҳое дохил мешуданд, ки аз баланд шудани мартабаи ашрофи араб норозӣ буданд. Ба гурӯҳи дуюм тарафдорони Алӣ буданд, ки ташкилоти худ- ҳизби шиаро ташкил доданд. Ин гурӯҳ тарафдори меросӣ будани тахти хилофат буда, танҳо авлодони Алиро ворисони ҳақиқӣ ҳисоб мекарданд.

Гурӯҳи муқобили Умавиён сулолаи Аббосиён (аз номи Аббос амаки Муҳаммад) таъсис доданд. Дар солҳои 40-роҳбарии Аббосиён ба дасти писари Муҳаммад ибни Алӣ Иброҳим ибни Муҳаммад гузашт. Вай ба тамоми ноҳияҳои тобеи хилофат ташвиқотчиёни худро фиристода, ба мардум

сабуки додан ва ба идоракунӣ чалб кардани аҳолии маҳаллӣ ваъда дод.

Маҳз дар ин давра дар Хуросон ҳаракатҳои оммавӣ зидди хилофат сар шуд. Дар Хуросон барои ҳаракати оммавӣ заминаҳои муайян ҷой доштанд. Гурӯҳи муайяни мардуми Хуросон худро аз арабҳо болотар медонистанд. Ба ҳаракати зидди байнӣ – Умавиён марди зираку доно Абумуслим роҳбарӣ мекард.

Абумуслим аз Иброҳим дастури роҳбарии Хуросонро гирифта дар Марв ба мубориза оғоз кард. Абумуслим парчами худро сиёҳ ва гурзро нимсиёҳ кард, зеро ранги сиёҳ нишонаи беадолатӣ бешавқиятии Умавиён маҳсуб мешуд.

Ранги сиёҳ нишонаи ҷабру ситам ва қувваи бадӣ буд. Ин мардуми ситамдидаро аз тамоми ғӯшаву канор дар атрофи Абумуслим ҷамъ намуд.

Соли 748 маркази Хуросон шаҳри Марв ишғол карда шуд. Соли 749 пайравони Абӯмуслим қисмати ғарбии хилофати Арабро забт карда, соли 750 пойтахти хилофат шаҳри Димишқро ишғол карда, халифа Марвони 2 аз тахт сарнагун карда шуд. Намояндаи Аббосиён Абул- Аббос-ас-Сафоҳ ба тахти хилофат менишинад. Аз байн рафтани як сулолаи араб ва ба тахт баромадани Аббосиён ба халқ ягон беҳбудӣ наовард. Абумуслим барои иҷрои ваъдаҳои худ ҷорae наандешид. Ӯ асосан ғаёлиятҳои худро барои вусъати дини ислом байни мардуми Хуросону Мовароуннаҳр равона карда буд. Зиёда аз он Абумуслим дар пахш намудани шуриши Шарик ибни Шайх ал-Мухрӣ самгузор буд.

Шуубия

Дар афкори сиёсӣ-ҷамъиятӣ давраи баъди истилои араб ҳаракати Шуубия мақоли хоса дорад.

Кӯшиши истиклолиятхоҳонаи мардуми ғайриараб, пас аз 100 соли пирӯзии арабҳо оғоз гардид. Дар замони Сосониён, ба сабаби истисмор ва зулму ситам руҳияи қавмии мардум қадре коста гардид. Аз ин сабаб мардуми қисми Ғарбии Эрон (нисбати ба аҳолии Мовароуннаҳр ва Хуросон) дар давраи

хучуми бегонагон (арабҳо) чандон муковимат нишон надоданд. Аммо баъди солҳо дар натиҷаи зулми арабҳо ҳаракати фарҳангии шуубия чараён ёфт. Ин ҳаракат бештар дар байни рушанфикрон паҳн гардид. Дар натиҷаи сарозер шудани муҳочирони араб ба сарзамини Эрон, Мовароуннаҳр ва Хуросон дар байни фарҳанги ғосибон (арабҳо) мардуми таҳҷои муковимат (рақобат) ба амал омад.

Арабҳо тамоми маваффақиятҳои ҷомеаи исломро ба худ нисбат дода, халқҳои ғайри арабро таҳқир мекарданд. Ҳаракати шуубия равиши навъан исломии баёни даъво ва ҳосиятҳои мардуми ғайриараб буд. Истилоҳи шуубӣ, барҳоста аз як ояти Қуръон аст, ки дар он бартаричӯии қавмиву наҷоди маҳкум гашта, порсоиву илму маърифат чун меъёри наздик будан ба Худо эътироф шудааст. Ханӯз дар замони Уммавиён даъвоҳои шуубӣ сар зада, ки дар аввал дар ҳолати пинҳонкорӣ дошт.

Дастгоҳи хилофати Аббосӣ ҳам, ки нисбат ба арабҳо дида, маволӣ (мардуми ғайриараб) бештар тавак্কӯъ дошт, барои густариши ин ҳаракат мусоидат намуд. Дар ашъори баъзе аз намояндагони шуубия дар ибтидо баробарии Арабу Аҷам баён меёфт. Дар марҳилаҳои баъдӣ бошад арабҳо ва фарҳанги онҳо танқид карда шуда, баръакс забону фарҳанги мардуми Эронинаҷод ва таъриху тамаддуни он ситоиш карда мешуд.

Намояндаи барҷастаи ин ҳаракат Ибни Муқаффаъ, Ҳамиди Бахтакон, Саҳл ибни Мишпой, Аълони Шуубӣ, Абӯубайда, Башшор ибни Бурд, Мутаваккилӣ ва дигарон бо сурудани ашъор ва тарҷумаи осори тоисломӣ ба забони арабӣ афкори шуубияро дар миёни мардум паҳн мекарданд. Ин ҳаракат то асри XI давои карда, Фирдавсӣ ва Асадии Тӯсӣ низ намояндагони ин чараён мегарданд.

Ҳаракати Шуубия аломати худогоҳӣ ва ҳамбастагии мардумони эронинаҷод дар баробари арабҳо буд, ки минбаъд барои даъвоҳои сиёсӣ қудратҳои сулолаҳои маҳаллӣ низ мусоидат кард.

Афкори чамъиятии даврони Сомониён.

Даврони ссалтанати Сомониён дар таърихи халқи тоҷик дараҷаи баланди ҳаёти сиёсӣ, пешрафти иқтисодӣ ва комёбиҳои намоёни фарҳанг буд.

Сомониён тавонистанд, зулми бегонагонро баргараф намоёнд, тамоми қаламрави аҷдодиро дар як марказ муттаҳид намоёнд, дастгоҳи пуркудрати идоракунии давлатиро сомон диҳанд, ба тохтутози аҷнабиёни кучӣ хотима диҳанд, барои пешрафти илму фарҳанг заминаҳои моддӣ фароҳам оваранд. Хизмати шоёни ин хонадон аз он иборат буд, ки забони дарӣ – тоҷикиро забони давлатӣ эълон карданд.

Хизмати бузурги Сомониён ин буд, ки сулола ба раванди бедориву эҳёи фарҳангии мардуми тоҷик ҳамовоз гашта, нагузоштанд, ки забону суннатҳои ин мардуми куҳанбунёд аз байн равад. Нахустин қадам дар ин кор аҳамият додан ба забони (тоҷикӣ) форсӣ буд. Дар даргоҳ забони форсӣ тоҷикӣ мақоми забони давлатиро гирифт.

Дар замони Сомониён баробари дигар соҳаҳои хоҷагӣ, инчунин ба пешрафти илм ва маърифат роҳ кушода шуд. Шаҳрҳои калони давлат ба марказҳои фарҳангии ҷаҳонӣ табдил ёфтанд. Сомониён ҷунон пояи мустаҳками маданияти хешро асос гузоштанд, ки онро аҷнабиён аз байн набурда, забону урфу одати хешро ба он мутобиқ сохтанд. Ин маданият ба мардуми кучӣ ҳаёти муқимнишиниро омӯзонида, онҳоро соҳиби маърифату шаҳрҳо гардонданд.

Дар таърихи давлатдорӣ халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна нақши Сомониён ниҳоят бузург аст. Сомониён бо зиракӣ ва равшанандешӣ суннатҳои тоисломии аҷдодони моро бо фарҳанги исломӣ омезиш дода, фарҳанги ҷаҳоншумули тоҷику форсро барои ҳазорсолаҳои баъдӣ ба мерос гузоштанд.

Баъзе фарҳангу забон ва тамаддунҳои ғанӣ зери таъсири фарҳанги исломӣ аз миён рафт. Сомониён забону фарҳанг ва истиқлоли сиёсии мардуми эронинаждро пас аз дусад сол дубора эҳё карданд.

Афкори чамбиятӣ – сиёсии асрҳои IX – XII Ҷараёнҳои динӣ

Паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна сабабгори дар асрҳои VIII – IX паҳн гаштани маслакҳои мусулмонӣ мебошад. Муборизаи байни ашрофони баланпоёи араб (хонадони аббосиёну умиягҳо) барои ба тахт соҳиб шудан дар хилофат дар ҳаёти сиёсӣ – иҷтимоӣ таъсири манфӣ расонид.

Дар муборизаи байни аббосиён ва уммавиён имомати шиъа фаёлона ширкат дошт. Дар ин айём дар дохили ислом равияҳо ва ҷараёнҳои гуногун ташкил ёфтанд. Яке аз чунин равияҳо дохили имомати шиъа ҷараёни Исмоилия буд.

Имом Ҷаъфари Содиқ вориси тахтро писари хурдии худ Мусо Қозим эълон кард. Як гуруҳ аз ин норозӣ шуда, писари калонии Ҷаъфари Содиқ Исмоилро ҳамчун имом эътироф карданд. Онҳо аз шиъаҳо чудо шуда, соли 765 бо номи «Исмоилия» мазҳаби алоҳидаро ташкил доданд. Ин ҷараён тарафдорони зиёд пайдо намуд, дар мамлакатҳои Араб Осиёи Миёна ва Эрон пайравони зиёд дошт.

Мувофиқи нишондоди Исмоилия оламро «Ақли кулл» якҷоя бо нафси Кулл офаридааст. Исмоилиён шариатро вобаста ба маънои ботинии «Қуръон» маънидод мекарданд. Дар аввал тарафдорони ин фирқа фаёолияти пинҳонӣ мебуданд, баъдтар ба ташвиқоти ошкоро гузаштанд.

Аввалин роҳбари Исмоилиён Маймун ибни Дайсони Ахвотӣ ба шумор меравад. Пайравони он дар мулки Арабу шимоли Африқа тарафдорони зиёд пайдо карда, давлати Исмоилиён ба номи фотимӣ таъсис доданд. онҳо зидди Аббосиён баромад карда, дар Осиёи Миёна ва Эрон пайравони зиёд пайдо карданд.

Мувофиқи таълимоти Исмоилиён ҳафт зинаи ҳастӣ вучуд дорад. Одам ба қувваи худ ба ҳақиқат расида наметавонад, вай ба таълими ақли кулл эҳтиёҷманд аст, аз ин ҷиҳат дар ҳар вақт дар шакли нотиқ (Донандаи шариат-пешво) пайдо шуда, ба одамон ҳақиқати рӯҳиро мефаҳмонанд.

Исмоилия таълим меод, ки ба ҳақиқат расидан бо роҳи

худомӯзӣ ғайри имкон аст. Барои ба ин мақсад расидан ба шахс донандаи ақли кулл (пир) таълим медиҳад.

Исмоилиён ҳар гуна доғмаҳои диниро рад карда, тасдиқ мекарданд, ки ҳар кас бояд чунин нуктаи назареро интиҳоб намояд, ки ба ақли ӯ мувофиқат кунад.

Мазҳаби Исмоилӣ дар Ироқ зухур карда, баъдтар ба равияҳои қарматӣ ва исмоилӣ чудо гардид. Қарматиён ба тундгароӣ машҳур буда пас аз ҳучум ба Макка дар олами ислом бадном гардиданд.

Исмоилиён дар соли 909 дар шимоли Африқо хилофати Фотимиён (мансуб ба духтари пайғамбар Фотима)-ро таъсис дода, ба таблиғи мазҳабӣ оғоз намуданд. Ташвиқотгарони ин мазҳаб тавонистанд, амирону вазиронро ба байъати (тарафдори) халифаи фотими даъват намоянд. Аз ҷумла дар асри X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон дар ин ҷода ба муваффақият ноил гаштанд.

Дар Мовароуннаҳр яке аз пешвоёни ин фирқа Ҳусайн ибни Алии Марврудӣ ба аъёну ашрофи дафлати Сомонӣ ҳамнишаст буд ва ба дарбор роҳ ёфт.

Шогирди ӯ Насафӣ чанде аз атрофиёни амир Наср ба мазҳаби Исмоилӣ кашид ва ҳатто аз амир барои бегуноҳ ҳаёс ва қатл кардани Марврудӣ хунбаҳо ситонда, ба халифаи Фотимӣ ирсол намуд. Ҳатто ҳуди амир Наср ҳам ба мазҳаби исмоилӣ гаравиш пайдо кард, ин амали ӯ боиси эътирози рӯҳониён ва лашкариёни турк гардид. Гуруҳҳои манфиатдор асосан сарплашкарони турк кушиши табодулотно ба роҳ монданд. Амир аз ин оғоҳ ёфта бо хоҳиши худ аз тахт даст кашид.

Баъд аз Наср, писараш Нӯҳи II ба сари тахт нишаст ва бо ҳидояти рӯҳониёни иртиқои ва саркардагони лашкар (турк) ба ҷазо додани Исмоилиён оғоз кард. Нӯҳ нисбат ба гузаштагон ба умури лашкар ва рӯҳониёни иртиқой боло бардошт, ки ин ду унсур сабабгори заволи давлат гардид.

Яке аз саркардагони исмоилиён Ҳасан Сабоҳ дар шаҳри Қазвин шӯриш бардошта, қалъаи дастнораси Аламутро забт намуд. Ин давлат аз соли 1090 то соли 1256 ғайриқарор намуд.

Ба тамоми таъқиботи зидди исмоилиён нигоҳ накарда

ин равия дар бисёр мамлакатҳои дунё пайравони худро дорад.

Чараёни Қарматия.

Ҳаракати Қарматия дар ибтидои пайдоиши худ аз сабаби ҳимоя кардани манфиатҳои мазлумон: тарфдорони зиёдро пайдо намуд. Дар баробари деҳқонон, косибон, зиёиёни тараққипарвар аз қабилҳои Рӯдакӣ, Балъамӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ба ин чараён пайравӣ намуданд.

Асосгузори чараёни қарматия Ҳамдони Қармат ба шумор меравад. Мувофиқи ахбори Низомулмулк яке аз аввалин таълимотҳои ин таълимот Муборак бо хати нафиси «муқаррат» менавишт ва ӯ лақаби «Қарматуиё»-ро соҳиб гардид. Эҳтимол номи «Қарматия» аз ҳамин ҷо пайдо шудааст. Аз ҷиҳати ғоявӣ қарматия ба чараёни исмоилия пайваست, бо шиъа алоқаманд ва бо маздакия муштарак буд. Қарматиён моликияти хусусии заминро инкор мекарданд. Бозгашт ба ҷамъи деҳқаро тарғиб мекарданд, лекин нигоҳ доштани ғуломро тарафдор буданд.

Мақсади ниҳони онҳо ҷорӣ намудани тақсимоли баробари воситаҳои истеҳсоли ҳисоб меёфт. Оммаи халқ ба қарматия барои эътироз бар зидди тартиботи нави феодали ҳамроҳ мешуд.

Ашрофи феодали бошад, дар навбати худ мақсад гузошт, ки ин ҳаракатро зидди ҳокимияти маркази истифода барад.

Дар аввал қарматиён амалиёти пинҳонӣ мебуданд. Баъди шӯриши ғуломон дар Хуросон соли 873 тарафдорони чараён ба амалиёти рӯи рост гузоштанд. Ба шӯриши Ироқ Ҳамдон Қармат роҳбарӣ мекард. Гарчи шӯриш соли 883 аз тарафи хилофат пахш шуда бошад, аммо мубориза пурра хотима наёфт.

Дар Хуросон неҳзати Қарматиён дар вилоятҳои Ҳирот, Ғур ва Ғурҷистон дар охири давраи Исмоили Сомонӣ рӯи дод. Дар ин шӯриш 10 ҳазор нафар одамони меҳнаткаш бо сарвари Абӯ Билал ширкат доштанд. Соли 907 шӯришгарон муҳосира карда шуда, набуд карда шуданд. Баъдтар шӯриш бо сарвари воли Хуросони Ҷанубӣ Ҳусайн ибни Али

Марвазӣ сар шуд, ва ин ба муборида ба зидди ҳокимияти марказӣ табдил ёфт. Соли 919 лашкари Сомониён ба шӯриш шикаст доданд.

Дар Мовароуннаҳр қарматиён бо сарвари Муҳаммад Нахшабӣ тавонистанд, ҳатто байни ашрофи баландмакоми давлат, мисли ҳоҷибӣ бузурги даргоҳ, раиси девони муставфӣ, раиси Бухоро, ҳокими Илок ва дигарон тарафдор пайдо кунанд. Худи подшоҳ Насри-11 таълимоти онҳоро қабул кард.

Аммо Нӯҳи- 1 дар байни дохили Қарматиён Нахшабӣ ва рӯҳониёни мазҳаби сунӣ мунозира ташкил кард, ки рӯҳониён ғолиб омаданд, Нахшабӣ дар майдони Бухоро бевор дошта шуд.

Мухолифони қарматия бар зидди тарафдорони ин равия чораҳои амалӣ دیدанд. Дар натиҷа одамони маъруф, ки ба ин ҳаракат майл доштанд, бечазо намонданд.

Ба ин аз тахт ғураварда шудани Насри – 11, кӯр қарда шудани Рӯдакӣ, аз дарбор ронда шудани вай, мусодира гаштани молу мулкӣ, ба бало гирифта шудани Балъамӣ, дертар қатл гардидани Дақиқӣ, оворагардии Ғирдавӣ, Абуали ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон мисол шуда метавонад.

Неҳзати қарматиён дар Хуросон дар натиҷаи заифии воқеии он ва заминаи устувори иҷтимоӣ надоштаниш, аз доираҳои ҳукмронӣ ҳукумати Сомониён, рӯҳониёни бонуфузи мӯътақид ва ғарбияи турки дарбор шикаст хӯрд. Ин таълимот инқироз ёфт ва ҷояшро таълимоти исмоилиён иваз намуд.

Ҷараёни тасаввуф (Суфия)

Тасаввуф таърихи қуҳан дорад. Ибтидои пайдоиши он ба асрҳои VII – IX мансуб мебошад. Ин ҷараён дар ибтидо ҳамчун ҷараёни зиддифеодалӣ буд. Аз ин ҷиҳат ба ҳаракат оммаи бенавоён ва равшанфикрон шомил шуданд. Дар як вақт ҳаракат характери зидди мустанлиқавӣ низ дошт. Аз ин ҷиҳат хилофати Араб ва рӯҳониёни ислом аз он хавф бурда, кӯшиш менамуданд пеши роҳи онро гиранд. Ба ин мақсад роҳбарони ғайри ҳаракат Абоязиди Бастомӣ, Мансури

Ҳаллоҷ, Шихобиддини Сӯҳравардӣ, Иброҳим Машраби Намангонӣ ва дигарон ба қатл расонда шуданд. Хилофат бо ҷазодиҳӣ пеши роҳи ҳаракатро гирифта натавониста, мақсад гузошт ҳаракатро аз дарун боз дорад. Дар ин бобат файласуф Муҳаммад Ғазолӣ хизмати калон дорад. Ӯ дар асараш «Киёми саодат» ҷавҳари назариявии тасаввуфро асоснок намуда, онро бо ислом омехта маънидод намуд.

Тасаввуф дар Осиёи Миёна дар асри XI расмӣ гашт, ки асосгузори он Юсуфи Ҳамадонӣ мебошад. Мувофиқи таълимоти ӯ шахсе, ки тасаввуфро мепарастанд, бояд ҳалолкор, покиза бошад.

Суфиёни машҳури Осиёи Миёна шоир Саной, Аҳмади Ясовӣ, Ҳоҷа Абулҳолиқи Ғиждуанӣ буданд. Ҷиҳатҳои манфии ҷараён дар он буд, ки роҳи тараққиётро боз медошт. Минбаъд бо пешравӣ ҳаракат равияи худро тағйир дод.

Дар асри XII бо ҳаракати тасаввуф ҷараёнҳои «Ҳуфия» ва «Ҷаҳрия» пайвастанд.

Асосгузори ҷаҳрия Ҳоҷи Абдуҳолиқи Ғиждувонӣ ва Ҳоҷи Баҳоваддини Нақшбандӣ буданд. Тарафдорони «Ҳувия» одамонро ба гушанишинӣ ва дунёбегорӣ даъват менамуданд. «Ҷаҳрия» ё Нақшбандия тарки дунё кардан ва гушанишиниро рад мекарданд.

Ҷараёнҳои тасаввуф дар асрҳои минбаъда боз ба шохаҳо тақсим шуданд.

Умуман ҷараёни тасаввуф ба ду равия – тарафдорони аристократия ва халқ. Тарафдорони халқ аз ҳисоби табақаҳои поёнии аҳолии шаҳру деҳот баромада буданд, барои рӯзи нек мубориза мебуданд. Гурӯҳи иртиқои тасаввуф мардумро ба зерӣ азобу шиканҷа гирифта ба гушанишинӣ, дунёбегорӣ даъват менамуданд. Ин ҷараён дар дасти амалдорон ва рӯхонӣ ҳамчун аслиҳаи истисмор хизмат мекард.

Масалан, бузургтарин шайхӣ тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Аҳрори Валӣ буд. Ӯ соҳиби сарвати зиёд гашта буд. Гарчанде, ки худро тарафдори халқ меҳисобид, дар асл оммаро бераҳмона ғорат менамуд. Илова аз ин Ҳоҷа Аҳрор

ба корҳои дохили давлати Темуриён даҳолат мекард. Бо амри ӯ сиёсатмадор ва олими намоён Мирзо Улуғбек дар соли 1449 дар сини 55 – солагӣ ба қатл расонда шуд. Шоир Ҳилолӣ соли 1529 бо ҳидояти пайравони тасаввуф кушта шуд.

Аз асри XI сар карда тасаввуф ба адабиёт роҳ ёфт. Ин буд, ки наммояндагони барҷастаи адабиёт: Саной, Аттор, Ҷалолиддини Румӣ, Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ба тасаввуф рӯ оварда буданд.

Афкори ҷамъиятӣ- сиёсӣ дар асрҳои XI – XVIII.

Дар охири асри X аз байн рафтани давлати Сомониён ва ба дасти сулолаҳои турк гузаштани Мовароуннаҳр ва Хуросон дар таърихи сиёсӣ ва маданияти халқи тоҷик дар асрҳои минбаъда нақши манфии хешро гузошт. Ба ҷои давлати мутамарказонидашудаи тоҷик ҳокимиятҳои хурди туркӣ ба арсаи қудрат омада, як дараҷа монетаи пешрафти илму фарҳанг гардиданд. Ба ҷои Бухоро, ки пойтахту маркази асосии илму фарҳанги тоҷик ба шумор мерафт – марказҳои нав, ба монандӣ: Ғазна, Баласағун, Марв, Нишопур, Урганҷ, ва ғайра пайдо шуданд.

Сар задани парокандагии феодалӣ баробари пастравии илму фарҳанг, инчунин таъқиби озодфикрон низ нақши худро гузошт. Ба вучуди ҳамаи ин бедодиҳо, тағйир ёфтани марказҳои фарҳангӣ ба илму адабиёт таъсири худро нарасонд.

Дар пешрафти афкори сиёсии ин давра Абурайҳон Аҳмади Берунӣ (973 – 1053), Носири Хусрав, Умари Хайём, Муҳаммад Ғазолӣ, Абулфазли Байҳақӣ ва дигарон саҳми калон гузоштанд.

Берунӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои илмӣ нисбат ба замонаш хеле пеш рафта буд. Асарҳои нодири ӯ «Осор – ул – боқия», «Тасвири Ҳиндустон» дар соҳаи ҷуғрофия, астрономия шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо карданд.

Вай Худоро офаридгори ақли Кулл дониста, чунин меҳисобид, ки ақли умумӣ нафси кулро ба вучуд меоварад. Рӯҳи умумӣ бошад, материали нахустинро, ки асоси ҳама

мавҷудот мебошад, меофарад. Ин асос замин, об, ҳаво ва оташ аст.

Берунӣ тасдиқ мекунад, ки материя мустақилона ҷисмхоро ба вучуд меоварад, шакли онҳоро тағйир медиҳад. Вай материяро офаридагор ва қобилиятҳои рӯҳӣ (ҷон таффакур ва ғайра)- ро ҳосияти ҷисмҳо медонист.

Дар қатори Берунӣ намоёнтарини файласуфи асри XI – Носири Хусрав буд. Вай Худоро офаридагори ақли Кулл дониста, чунин мегуфт, ки ақли кулл нафси кулро ба вучуд меоварад. Рӯҳи умумӣ бошад, материяи нахустинро, ки асоси ҳама мавҷудот мебошад, меофарад.

Дар масъалаи муносибати рӯҳу тан Носири Хусрав, ҷонро сабаб ва ибтидои ҷисми зинда медонист. Ӯ мегуфт, ки ҷон дар чор шакл: минералӣ, растанӣ, ҳайвон ва одамӣ пайдо мешавад. Рӯҳи одамшаақли олии рӯҳхост, ки инсонро аз ҷаҳони ҳайвону растаниҳо ҷудо мекунад.

Бузургтарин намоёндаи аҳли тасаввуф ва соҳаҳои мухталифи усули исломии ин давра Муҳаммад Ғазолӣ буд. Соли 1081 Низомулмулк ӯро ҳамчун донишманди илмҳои исломӣ дар Бағдод сардори Академияи «Низомия» таъин карда буд. Дар ибтидо Ғазолӣ ақло асоси донисани ҳақиқат мешуморид. Аммо баъдтар ба аҳли тасаввуф гузашт ва онро ба қоидаҳои дини Ислом мутобиқ гардидонд. Вай асоси дин донишро медонист, ки бо роҳи вачд ба даст дароварда шудааст. Дар ҳаёт чизи аз ҳама муҳим барои ӯ муҳаббат ба илоҳӣ ва наздикон буд.

Яке аз муарирхони машҳури ин давра Абулфазли Байҳақӣ буд. Баъди кушта шудани Султон Масъуд аз вазифаи дабири ронда шуд, вазифаи сафоратро ба зимма мегирад.

Байҳақӣ дар айёми пириаш ба навиштани асари 30 ҷилдаи «Таъри Масъудӣ» шурӯъ намудааст. Арзиши ин асар дар он аст, ки муаллиф шоҳиди воқеаҳо буд.

Муаллифи дигари замони Ғазнавиён Абӯсаиди Гардезӣ буд. Ӯ китобе бо номи «Зайн – ул – ахбор»- ро навиштааст. Асар дар бораи шоҳони қадимаи Эрон халифаҳои Араб, музофоти Хуросон, дину ойин маросимҳои мусулмонон,

насронӣён, яҳудиён, ҳиндуҳо ва туркҳо маълумоти зиёд медихад.

Дар асри XI дар натиҷаи ғоратгарии зиёд марказҳои фарҳангии Осиёи Миёна хароб гаштанд.

Замони ҳукмронии муғулҳо яке аз даврони вазнинтарини таърихи халқи тоҷик мебошад. Истилои ваҳшиёнаи муғулҳо ва зулми феодалону рӯхониёни маҳалӣ, беҳуқуқии меҳнаткашон ҳама ин саҳифаҳои тираю тор хусусиятҳои пешрафти фикрҳои ҷамъиятию – сиёсӣ ва афкори ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёнаро муайян мекарданд.

Яке аз хусусиятҳои ҷамъиятӣ – сиёсии Осиёи Миёна дар асрҳои XI ва минбаъда аз он иборат буд, ки мавзёҳои зироаткору муқимнишин бо саҳронишинони кучманчии молдор мутобиқ карда, дар байни худ муносибатҳои наздики иқтисодӣ ва сиёсӣ доштанд. Қabilaҳои кӯчӣ ба навоҳии барзгарони муқимнишин ҳамлаҳои ғоратгарона карда, маданият, урфу одаташонро аз бар менамуданд, ба ҳайати онҳо ҳамчун ҷузъи нави этникӣ дохил шуда, ба ҳаёти муқимӣ мегузаштанд ва нуфузи халқиятҳои турку муғул зиёд мешуд.

Дар Ҳафтрӯд, Хоразм, Фарғона қabilaҳои зиёди турку муғул ҷойгир шуда, ба ҷои деҳаҳои тоҷикнишин, қишлоқҳои туркӣ ташкил медоданд. Дар ин давра рафти туркунони аҳолии муқимро тезониданд. Дар Ҳафтрӯд шаҳру навоҳии муқимнишинон вайрон шуда, ҷои онҳоро хаймаҳои кӯчиёни чорводори муғул ишғол карданд.

Аз тарафи Енесей ба ин мавзё аҳолии қирғиз муҳочир карда шуданд, ки сохти қabila аз сар мегузаронданд.

Муғулҳои ба дашти Қипчоқ омада ба аҳолии бодянишинони туркони ин сарзамин омехта гашта, забон ва урфу одати онҳоро қабул карданд.

Минбаъд қabilaҳои турку муғули нугай, ки дар асри XV бо номи манғит баромад мекарданд, аз наздикии Баҳри Сиёҳ ба шаҳрҳои Ченд ва Сигнаки соҳили Сирдарё кӯчиданд. Дар асри XV аҳолии кӯчии Шайбону Урда бо номи (узбек) маъруфӣ карда мешуд.

Ўзбекони дашти Қипчақ аз рӯи пайдоиши хеш асоси

умумии авлодӣ надоранд. Итиҳоди чузъиётҳои этникии таърихан дар дашт ташаккулёфта массагету саккоӣ чунну туркӣ ва муғулӣ мебошад.

Дар натиҷа як гурӯҳи калони этникие пайдо шуд, ки дар атрофии худ қабила ва авлодҳои турку муғулро муттаҳид сохта, гоҳҳо бо унвони туркӣ ва гоҳҳо муғулӣ намбурд карда мешуданд.

Қабоили турк ва туркғаштаи дашти Қипчоқро «ӯзбек» меномиданд. Қабоил ва қавмӣҳои номбаршуда, бо туркон кай боз ба Осиёи Миёна муқимғашта омехта шуда ташаккулёбии халқияти ӯзбекро тезонданд. Чунин буд, авзои қавмӣҳои сиёсии Осиёи Миёна то нимаи дуюми асри XIX.

Аз асри XIX сар карда дар Осиёи Миёна тағйиротҳои минбаъда ва авзои қавмӣҳои – сиёсӣ ба Руссия алоқаманд мебошад.

Вазъияти иқтисоди – иҷтимоии ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон то истилои Аморати Бухоро.

Таърихи сиёси.

Ҷойгиршавии халқи тоҷик.

Дар охири асри XVIII ибтидои асри XIX ҳамоно дар таърихи халқи тоҷик парокандагии сиёси давом мекард. Халқи тоҷик дар байни давлатҳои феодалии Осиёи Миёна ва Афғонистон тақсим шуда, дар ҳолати ҷудои ва парокандагии сиёси ҳаёти даҳшатангез аз сар мегузаронд.

Тоҷикон дар Афғонистон қисми асосии аҳолиро ташкил дода, дар Кобул, Чалолобод, Қуҳистон, Панҷшер, Ничру, Кунгра, Хост ва дигар шаҳрувилоятҳо зиндагӣ мекарданд.

Дар давлатҳои феодалии Осиёи Миёна (хонигарихои Бухоро ва Қуканд) тоҷикон аҳолии асосии шаҳрҳо ва вилоятҳоро ташкил медоданд, дар музофотҳои қуҳии хонигарихо танҳо тоҷикон истиқомат мекарданд.

Парокандагии сиёси феодали, ки дар таърихи халқи тоҷик аз озири асри X, аз давраи пароканда шудани давлати Сомониён сар шуд, дар нимаи дуюми асри XVIII боз ҳам вусъат ёфт. Муҳаммадраҳимбӣ кушиши менамуд, ки Ҳисор, Қубодиён, Панҷакент ва Уротеппаро ба зери тасарруфи худ дарорад. Дар давраи салтани амир Шохмурод (ибтидом асри XIX) низ чунин кушиш карда шуд. Вилоятҳои Хучанд ва Уротеппа муваққатан ба каламрави Бухоро дохил шуда, дар давраи минбаъда майдони муборизаи байни Бухоро ва Қуканд гардиданд.

Вақте, ки мангитиён дар талоши ҳокимият ба муборизаҳои дохили банд буданд, шоҳи афғон Аҳмадшоҳ (1747 - 1773) дар нимаи асри XVIII (1750 - 1752) Балх, Адхой, Маймана, Аҳча, Шибирхон, Қундузро, ки аксарияти аҳолии ин вилоятҳо тоҷикон буданд ба тасарруфи худ даровард. Баъдтар Бадахшон ҳам тар тахти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт. Дар асри XIX қисми зиёди заминҳои соҳилҳои ҷаби дарёи Аму воқеъ гардид, ки тоҷикон дар ин минтақа бартарият доштанд ба ҳайати давлати Афғонистон

дохил гардид.¹

Барои ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистони имруза дар охири асри XVIII ва асри XIX дар байни Қуканд ва Бухоро ҷангҳои тулони марафтанд. Дар нимаи асри XIX районҳои Конибодом, Исфара ва Ашт дар тасарруфи Қуканд муборизаи шадид мебарданд. Танҳо дар муддати 50 – 60 сол Уротеппа зиёда аз 40 дафъа тохтутози амирону хонхоро аз сар гузаронида, 23 маротиба ҳокимонаш иваз шуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX ноҳияҳои маркази, ҷануби ва Шарқии Тоҷикистони ҳозира мулкҳои мустақил буда, аз тарафи ҳокимони ҷудогонаи феодали идора карда мешуданд. Вилоятҳои сарғаҳи дарёи Аму аз ҳокимияти Бухоро рӯй гардонид, ба ҳокимиғариҳои мустақил Рушон, Шугнон ва Вахон тақсим шуда буданд. Бадахшон мустақил буда, мулкҳои феодалии Каротегину Дарвоз дар зерини иттиҳоди мири Дарвоз мутаҳид шуданд. Ҳисору Қулоб низ мустақил буданд, аммо дар охири нимаи якуми асри XIX муносибатҳои байни онҳо тезу тунд гардид.

Аз солҳои 60 уми асри XIX парокандагии сиёсии халқи тоҷик дар натиҷаи истилои Россияи подшоҳи дар Осиёи Миёна боз ҳам пурқувваттар гардид.

Дар ноҳияҳои тоҷикнишин дар баробари халқи тоҷик боз бисёр авлоду қабилаҳои туркзабон зиндаги мекарданд. Аз сари XVIII сар карда дар ноҳияҳои маркази ва ҷанубии Тоҷикистон қабилаҳои турк, қунғурот, юз, марка, барлос, карлук, лақай, Қатағони узбек баъди тоҷикон аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷои дуҷумро мегирифтанд. Дар Каротегин, Ҳисор ва Помири Шарқи баъзе аз қабилаҳои қирғиз сукунат доштанд. Дар водии Вахт дар нимаи асри XVIII аз Чорҷуӣ бодиянишинони туркман кучида омаданд. Дар ҳар ду хониғарии забони тоҷики забони давлати буд. Тамоми корғузори ба забони тоҷики иҷро карда мешуд.

Хони охирини Ҷониён Абдулғайзхон аз сабаби айшу тараби бепоён машғул шуданаш аз ӯҳдаи идоракунии давлат баромада натавонист. Ин буд, ки қори давлат ру ба инкироз

¹ Гафуров Б.Г. , Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, к. II, - с.86

ниҳод ҳар касс тамъаи сардори, ҳар фард ғарази роҳбари дошт.

Дар чунин вазъияти бесарусомон тохтутози аҷнабиён ба мулкҳои Мовароуннаҳр сар шуд. Масалан: бодиянишинон дар зарфи солҳои 1723 – 1730 водии Зарафшонро ба харобазор табдил доданд. Шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорчуй ба Мовароуннаҳр дохил шуд.

Дар чунин вазъият табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи зиёд пайдо карда, ҳокимияти хониро торафт бештар ба эътибор намегирифт. Нодиршоҳ аз ин вазъият моҳирона истифода бурда, барои пурзурии худ шароит муҳайё намуд. Дар ин кор асосгузори давлати ояндаи манғитиёни Бухоро – Муҳаммадҳаким атолик ва писараш Муҳаммадраҳим ба Нодиршоҳ кумак мерасонданд. Муҳаммадҳаким, ки аз тарафи хони Ҷониён Абдулфайзхон барои гуфтушунид ба назди Нодиршоҳ фиристода шуда буд, пас аз боз гашт бо ёрии у ҳукмрони Бухоро таъин гашт.

Пас аз вафоти Муҳаммадҳакимбии атолик писари у Муҳаммадраҳимби ба қушуни пурқувват така карда, исёни амирони муҳолифро бартараф намуд ва дар дарбор мавқеи худро мустаҳкам намуд. Боҳамин барои иваз шудани сулолаи ҳоким шароити мусоид фароҳам расиб.

Манғитиёни Бухоро аз давраи авали салтанати худ запт намудани вилоятҳои Маркази ва Ҷанубу Шарқии Тоҷикистони имрӯзаро мақсади асоси қарор доданд. Ниҳоят бо кумаки Руссия подшоҳи дар охири асри XIX ба мақсад ноил гаштанд.

Вазъи иқтисоди ва иҷтимоӣ.

Вазъи иқтисоди ва иҷтимоии мардуми Осиёи Миёна дар давоми асри XIX умуман пеш аз ҳамроҳшавии осиёи Миёна ба Руссия хело мураккаб буд. Хусусан мушкилоти иқтисоди дар ноҳияҳои дурдасти аморати Бухоро, яъне ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон мушоҳида мешуд. То давраи ба Аморат ҳамроҳшудани ин ноҳияҳо ва ба Руссия ҳамроҳ шудани осиёи Миёна дар ин минтақа ягон давлати

ягонаи мутамарказ вучуд нашофт. Дар Осиёи Миёна монанди асрҳои пеш якҷанд давлатҳои феодалӣ вучуд дошт, аз қабилаи хониғарии Бухоро, хониғарии Хева ва хониғарии Куканд. Ба ғайр аз ин хониғариҳо боз якҷанд бекиғари вучуд дошт, ки дар байни онҳо доимо ҷангҳои байниҳамдигари марафт.

Дар қисми марказии Тоҷикистон, бекиғариҳои Кулоб, Ҳисор, Дарвоз ва Қаротегин вучуд доштанд, ки гоҳо ба Бухоро ва гоҳо ба Куканд тобеъ гардонида мешуданд. ² Аз руи ин нишододи муаррихон, «на давлатҳои дуруст, на ҳокимиятҳои мустаҳкам ва на ҳудуди сарҳад доштанд. Онҳо дар ҳар ҳолат тағир меёфтанд. Гоҳо ҳудуди онҳо васеъ мешуд ва онҳо гоҳо доираи онҳо маҳдуд мегардид. Дур будан аз роҳҳои байналхалқӣ ин ноҳияҳоро аз нестшавӣ нигоҳ медошт.» ³

Дар ин минтақа ба монанди дигар ҷамъиятҳои феодалӣ ҳокимият ба манфиати руҳониҳо ва феодалон хизмат мекард. Замин бошад бар ҳуди ҳокиму феодалон ва руҳониён таалук дошт. Дар ин ҷойҳо дар авали асри ХУШ ва то нимаи дууми асри ХІХ нишонаҳои ҷамъияти то феодалӣ ва ҳатто нишонаҳои обшонаи ибтдоӣ мушоҳида мешуд. ⁴

Дар минтақае, ки тоҷикону узбекон бо ҳам мезистанд муносибатҳои феодалӣ ҳукмрон буд, аммо дар баъзеи дигар минтақаҳо бошад нишонаҳои муносибатҳои авлодии патриархалӣ, хусусан дар ноҳияҳои қуҳистонии Кулобу Ғарм боқи монда буданд. Қисми зиёди заминҳо дар тахти назорати руҳониёни мусулмонон, ки онҳоро «заминҳои вақфи» меномиданд, буданд.

Қисми зиёди аҳолии бо заминдори, чорводори ва ҳунарманди машғул буд. Дар давоми асри ХІХ олоғи асосии қорқарди замин омор ва қедман буд. Бо ёрии ин олоғҳои сода ва қафомондаи деҳқонон заминро қишт мекарданд. Дар

² История Таджикиского народа, - с. 127 История Таджикиского народа – ч. II, кн. 2 - М; 1964- с. 127

³ История Таджикиского народа – ч. II, кн. 2 - М; 1964- с. 127

⁴ Мухторов А. «Очерки по истории Таджикистана» - Т. I. – Душанбе, 1976, С. 20

вакти кишту кор ва дигар корҳои хоҷагидорӣ аз аспу барзагов истифода мебурданд. Дар заминҳои ҷуҳистон ва заминҳои ҷуҳдоман заминро бо даст кор мекарданд. Аз ҳама олотӣ оддӣ, ҳатто ДОС он қадар маълум набуд. Дар хирманҳо баъд аз он ки ғалларо медавравиданд онро оварда ба воситаи барзаговҳо, ки аз пасашон ҷапар баста шуда буд, мекуфтанд.

Дар замин асосан деҳқононӣ ҷорӣкор ва мардикор кор мекарданд. Аз ҷор се ҳиссаи ҳосилро баъзе вақт аз ҳам зиёдашро руҳонӣ ва феодалон соҳиб мешуданд. Дар ин бекигарӣҳо заминҳои оби нисбат ба заминҳои лалми хело кам буданд ва ҳамаи заминҳои оби дар дасти заминдорон ва руҳонӣ мусулмон буданд.

Деҳқононӣ, ки дар заминҳои айлоқӣ ва вақфӣ кор мекарданд аз руи зиндагии худ ба деҳқононӣ крепостной монанд буданд. Барои истифода бурдан аз замин бо тарзҳои гуногун аз онҳо андозҳо ситонида мешуд. Дар ноҳияҳои ҷуҳистони Тоҷикистон асосан Қаротегину Ҳисор шакли ба тариқи иҷора коркарди замин паҳн гардида буд. Дар ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон андозҳои гуногун вуҷуд дошт, ки қариб шумораи онҳо ба 50 – то мерасид.⁵ Андоз аз аҳолии маҳали, савдогарон ва ҳунармандони руёнида мешуд. Аҳоли андозро аз ҳосил, ҳайвони қори, боғ ва ҳавли меод.

Ба ғайр аз андоз боз як қатор корҳои бепул вуҷуд доштанд, ки мардум кор карда музд немегирифтанд. Ба ин корҳо асосан сохтани масҷидҳо, қалъаҳо, роҳҳо, ҷурукҳо ва сохтани обанборҳою қандани каналҳо дохил мешуд.

Дар ноҳияҳои марказии Тоҷикистон феодалон вуҷуд доштанд, ки 100 деҳатин ва аз ин ҳам зиёд замин доштанд.⁶

Ғайр аз замин ҷуӣҳо, табақаи ҳуқмрон дар зерӣ дасти худ рамаҳои зиёди ҷорво нигоҳ меод.

Аз сабаби кам будани замин деҳқонон маҷбур буданд, ки заминҳоро ба таври «шарикона» киштукор намоянд ва ҳама

⁵ Маев Н. Очерки Бухарского ханства. Очерки Гиссарского края. – Материалы для статистики Туркистанского края – Вып. 5 – СПб;

⁶ Липский В.И. Горная Бухара. – ч. II. СПб; 1902 – с. 244

супоришоти соҳиби заминро бегуфтугу ичро намоянд. Ба тарзи «шарикона» кор кардан дар замнҳо аз он сабаб буд, ки хамаи деҳқонон соҳиби чуфти гов буданд. Аксарияти деҳқонон олоти кишоварзи ҳам надоштанд. Ҳиссаи замини «шарикона» дар байни ширкаткунандагони он аз руи саҳми моли тақсим карда мешуд. Дар натиҷаи узви бенавотари он, ки арақи чабин рехта кор мекард, кути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар қатори деҳқонони безамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта буданд ва музди ночизе ба даст меоварданд. Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обери замин), «алафпули» (барои ҷунуҷқазор), «кушпули» (барои сари чорво, аз қабилӣ асп, ҳар, барзагов) ва ғайра вучуд доштанд.⁷ Дар мулкҳои куҳистони Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур месохтанд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр намоянд. Дар бораи ҳаёти аҳолии Бухорои Шарқӣ маълумоти аниқ нест. Вале аз руи нишондодҳои сарчашмаҳо аҳолии Бухорои Шарқиро асосан тоҷикон ташкил медоданд. Ба ноҳияҳои, ки асоси аҳолишӯнро тоҷикон ташкил медоданд қисмати ҷанубии Ҳисор (дараҳои Ширкент, Қаратоғ, Хонако, Лучоб, Варзоб, Семиганҷ), Файзобод,

Дашти Бедона, районҳои Кулоб, Қаротегин ва Дарвоз дохил мешуданд.⁸

Ҷои дуҷумро аз ҷиҳати аҳолии узбекон мегирифтанд, ки аз қабилҳои гуногун иборат буданд. Асосан онҳо дар Ҳисор, Ёвон, Кулоб, Вахш ва бишкент зиндагӣ мекарданд. Дар Ҳисор юзҳо, марқаҳо, барлосҳо, туркҳо, дар Ёвон ва Кулоб – калми лақайҳо дар Вахш ва Кофарниҳон узбекҳои қатағаниҳо зиндагӣ мекарданд.

Ғайр аз ин узбекон ва тоҷикон дар Бухорои Шарқӣ боз қирғизҳо зиндагӣ мекарданд. Асосан онҳо дар Ҳисор ва қаротегин зиндагӣ мекарданд.

Ҳамин тариқ дар як қатор ноҳияҳои маркази ва ҷанубии

⁷ Гафуров Б. Г. Тоҷикон. – к. II. – С. 214.

⁸ Гафуров Б. Г. Тоҷикон. – к. II. – С. 214.

Тоҷикистони имрӯза тоҷикон бо ҳамроҳии узбекон мезистанд, дар Қаротегин ва Ҳисор бошад бо ҳамроҳии қирғизҳо.

Аз ҷиҳати маъмури бошад Бухорои Шарқи ба вилоятҳо тақсим мешуд. Вилоятҳо дар навбати худ ба туманҳо, яъне ба амлокдориҳо тақсим мешуданд. Амлокдориҳо бошад ба мири ҳазора тақсим мешуданд, ки аз якчанд кишлоқҳо иборат буданд. Дар сари амлокдори арбобҳо меистоданд.⁹

Дар нимаи авали асри XIX сарзамини паҳновар аз Шаҳрисабз то Помир ба ҳокимияти марказии хонигариҳо суи алоқаманд буд. Ҳар яке аз ин ҳокимиятҳои феодали аз ҷумла Ҳисор, Қулоб ва Қаротегину Дарвоз ҳокими худро доштанд, ки онҳо вилоятҳоро мустиқилона идора мекарданд. Ин ҳокимони феодали то унвони фахрии атолиқро соҳиб мешуданду ҳалос. Албатта бо рухсатии Хонҳо.

Дар сари ҳокимияти феодалии Ҳисор ҳоким меистод. Дар Қаротегину Дарвоз бошад шоҳ. Дар ҳамаи ин ҳокимиятҳо дафтари молия вуҷуд дошт, ки онро амалдоре бо унвони девонбеги идора мекард. Боз амали дигар аз қабилӣ Мирзо – котиби шахсии ҳоким ё ин ки шоҳ вуҷуд доштанд.

Дар назди шоҳи Қаротегин маслиҳатчиҳо вуҷуд доштанд, ки шоҳ онҳоро аз арбобони наздики худ интихоб менамуд. Дар миёнаи асри XIX дар Қаротегин қариб 400 кишлоқ вуҷуд дошт. Ин кишлоқҳо ба 22 ғуруҳ муҷтаҳид ғардида буданд ва ҳар яке аз ин 22 ғуруҳ беки худро дошт.¹⁰

Амалдороне, ки нисбатан вазифаи пастро доро буданд ба воситаи тобеъони худ, яъне оқсақолону арбобони худ андозҳои давлатиро меғузоштанд. Вазифаи мироб ва доруга дар системаи ҳокимият нисбатан пастар буд.

Дар давраи ҳокимияти феодали мансаби зақотчи ҷамъқунандаи андозҳои ҷори аз ҳайвонот низ вуҷуд дошт. Ҳамаи ин амалдорон аз давлат маош меғирифтанд ва аз ҳисоби аҳолии руз меғузaronиданд. Ҳамаи ин ба он оварда расонид, ки деҳқонону ҳунармандон боз ҳам қашоқтару қамбағалтар мешуданд.

⁹ Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. Военный сборник. – СПб; 1890. № 11. – С. 192.

¹⁰ История таджикского народа, - С. 77

Дар давраи ҳокимияти феодали мансаби закотчи чамъкунандаи андозҳои қори аз ҳайвонот низ вучуд дошт. Ҳамаи ин амалдорон аз давлат маош мегирифтанд ва аз ҳисоби аҳолии руз мегузарониданд. Ҳамаи ин ба он оварда расонид, ки деҳқонону ҳунармандон боз ҳам қашоқтару камбағалтар мешуданд.

Дар солҳои ҳукумронии амир Дониёлби (1758 - 1785) ва баъд аз у дар давраи ҳукумронии амири дигари манғити Шохмурод (1785 -1800) қорҳои обёркуни на танҳо дар ноҳияҳои марказии Аморати

Бухоро, балки дар бухорои Шарқи низ ривочу раванк ёфтанд. Пеш аз сар кардани қорҳои обёри бо фармони амир Шохмурод қисмати шарқии Аморати Бухоро ба воситаи намоёндагони махсус - танобчиҳо (заминченкунҳо) ба округҳо ва округҳоро ба туманҳо тақсим карда шуд.

Чунин қорҳои обиёркуниро пешгирифтанд дар ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон аҳамияти хеле калон дошт. Чунки барои парвариш кардани зироатҳои техники, сабзавоткорӣро боғдори таъсири мусбӣ мерасонид.

Дар бекигарӣҳои Ҳисор, Кулоб ва Қаротегину Дарвоз асосан намудҳои гуногун ба монанди: гандум, биринҷ, зағир, нахӯд, ҷав, ҷуворимаққа, кунҷит ва дигар намуди зироату ғалларо парвариш мекарданд.

Ба ғайр аз қорҳои деҳқони – заминдори дар ин ноҳияҳо боз ба қорводори низ машғул буданд. Дар бекигарии Ҳисору Қаротегин ба парвариши қорҳои калони шохдор, гусфанд, буз диққат меоданд. Дар ин ноҳияҳо айлоқҳои вучуд доштанд, ки тамоми фасли сол рамаҳои онҳо дар ин қойҳо мечарид.

Дар як қатор ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дар тимаи авали қарни XIX ба истехсоли оҳан шуруъ карда буданд. Асосан оҳанро аз қуҳҳои Шаҳрисабз, Байсун ва Қаратоғ мегирифтанд. Оҳан дар ванч низ истеҳсол карда мешуд.

Тарзи ғудохтани оҳан хело одди буд. Арчаро сузонида лаҳчаи онро мегирифтанд. Ҳангоми ғудохтани оҳан аз ҳамин лаҳча истифода мебуданд.

Онхоеро, ки ба гудохтани оҳан сару кор доштанд худашон оҳанро ба корхонаҳои оҳангари мебурданд. Масалан: аз Дарвоз оҳанро ба Гарм оварда ба корхонаҳои оҳангари месупориданд. Дар як қатор ноҳияҳои дигари Бухорои Шарқи бошад оҳангароне, ки ба ин ашё эҳтиёҷ доштан ба он ҷойҳое, ки оҳан истехсол мешуд мерафтанд ва дар ҳамон ҷойҳо аз оҳан маҳсулоти гуногун месохтанд. Аз Ҳисор устоҳои оҳангар дар тобистон ба Қаратоғ мерафтанд. Онҳо дар соҳили рости дарёи Қаратоғ ҷой гирифта аз оҳани дар ин ҷо буда, маҳсулоти оҳангари тайёр мекарданд.

Дар нимаи аввали асри XIX дар бисёр ноҳияҳои Ҷануби Шарқии Тоҷикистон метали ранга истехсол карда мешуд. Намаки куҳи Ҳочамуъмини назди Кулоб, яке аз конҳое буд, ки тамоми аҳолии Бухорои Шарқиро метавонист аз намак таъмин намояд.¹¹

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX аҳолии хонигарихи Бухоро ва Қуканд асосан ба хунарманди ва савдо машғул буданд. Албатта ин ба дигар ноҳияҳо таъсири худро мерасонад, яъне ба воситаи алоқаи байниҳамдигарии савдогарону хунармандон на танҳо дар шаҳрҳои маркази, балки дар ноҳияҳои дурдасти Аморати Бухоро савдою хунарманди ривож меёфт.

Пеш аз ҳама дар шаҳру деҳот хунари бофандаги паҳн гардида буд. Хусусан хунари бофандаги дар бекигарии Ҳисор нисбатан пеш рафта буд. Дар дигар бекигарии Бухорои Шарқи аз ҷумла дар Дарвозу Қаротегин ҳам хунармандони зиёде буданд. Аз пахта матоҳои зиёде мебароварданд, ки онро пеш аз ҳама барои духтани либосҳои мардонаю занона истифода мебурданд. Дастгоҳи дузандаги дар бекигарии Дарвоз, умуман дар тамоми Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа соддаю кафомонда буданд. Дар Қаратоғ матоҳои абрешими шоҳи ва атласи мебофтанд, ки онҳо нисбатан хушсифат буданд.

«Занону мардон бофанда буданд, деҳқонон дар зимистон

¹¹ Давлатбеков Н., Кабутов Д., Додохонов М. Халки тоҷик дар давраи феодал ива ташаккулёбии муносибатҳои капиталисти (асрҳои XIV ва ибтидои асри XX). – Маводи таълими – Душанбе, 2006, - С. 218.

аз сабаби бекор монданашон дар бекигарихои Ҳисору Қаротегин ва Кулоб ба кори бофандаги даст мезаданд. »¹²

Дар бекигарии Дарвоз матоҳои аз пашм тайёркардашуда ба сифати хуб бофта мешуданд. Дар Ҳисор бештар ба истехсоли олча ва бекасаби раҳдор, ки онҳоро аз пахта тайёр мекарданд, равнакёфта буд. Хунармандон маҳсулоти худро пеш аз ҳама дар деҳаҳою бозорҳои наздик ба фуруш мебароварданд. Фақат як қисми ками маҳсулоти худро берун аз маҳала ба дигар кишлоку деҳкадаҳо бурда мефурухтанд.

Ба ғайр аз бофандаҳо дар байни аҳолии ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дигар намуди хунарҳо мавҷуд буд. Оҳангари яке аз хунарҳои қадимаи мардумии ин сарзамин мебошад.

«Оҳангарони Ҳисору Қаротегин бо маҳсулоти истехсолкардаи оҳани худ, аз қабилӣ корду шамшер, ки дар дигар бекигарӣю ноҳияҳо шухрат ёфта буданд фахр менамуданд»¹³. Дар байни мардум боз ба дигар хунарҳо аз қабилӣ заргари, кулолгари, чубкокуни, ярокистехсолкуни, чармгари, музадузи ва ғайра вучуд дошт. На фақат дар қисмати Шарқи, балки дар қисмати Ғарбии Бухоро ягон заводу фабрика вучуд надошт.¹⁴

Ба пешравии хунармандӣ тартиботи феодалӣ ва тарзикори цехи хунармандон ҳалал мерасонид. Дар ҳама намуди хунармандӣ устоҳо ва шогирдон вучуд доштанд. Усто шогирдону коркунони цехро истисмор менамуд, бе иҷозати усто ягон фармоишро надошт. Фармони усто барои шогирдон қонун ба шумор мерафт. Дар чунин цехҳо усули дуузва (усто шогирд) ва ё худ сеузваи ташкили кор (усто халифа, усто шогирд) мавҷуд буд. Шогирд аввалҳо барои иҷрои кор ба сифати музд танҳо хӯрок мегирифт, баъдтар андак музд ҳам мегирифтаги шуд; аслан усули шогирди яке аз тарзҳои истисмор ба шумор мерафт. Пайдоиши усули сеузва (аксаран дар истехсолоти бештар ривоч ёфта бофандаги, кашфдузи) аз вусъати зиёди истехсолоти моди шаҳодат

¹² Ершов Н.Н. Ремесла таджиков Дарваза ИООН АН Тадж. ССР. № 15, 1957, - С. 5.

¹³ История таджикского народа, - С. 93.

¹⁴ Китоби номбаршуда, - С. 94.

медод.

Дар бекигарихои Ҳисор ва Қаротегину Дарвоз косиби низ паҳн гардида буд. Тараққиёти косиби ба пешрафти иқтисодии ин минтақаҳо ёри мерасонад. Асоси даромади косибонро маҳсулоти истеҳсолкардаашон ташкил медод. Аз сабаби дағал будани дастгоҳи ҳунарманди сифати маҳсулоти косибон паст буд. Ба ин нигоҳ накарда аз сабаби камчини маҳсулот дар бозорҳо мефурухтанд ва аз ҳисоби даромади ба даст омада рӯз мегузарониданд.

Вазъи ҳунармандон аз вазъи деҳқонон кам фарқ мекард. Даромади онҳо на фақат барои харидани ашёи хом ва таъминоти оила мерасониду халос. Ҳунармандон ҳунари худро ба меросхуронашон ба таври авлоди меомузониданд. «Ҳар як ҳунар оиннамои ҷехии худро дошт, ки онро «рисола» меномиданд. Дар «рисола» истеҳсоли маҳсулот ва ҳаҷми истеҳсоли он нишон дода мешуд. Ҳунарманд ин қонидаро ҳуқуқи вайрон кардан надошт. Аз ҳамин сабаб дар корхонаҳо ягон навигариёро ҷори кардан ғайри имкон буд. Нишондоди оиннамои асримиёнаги ва муҳобилияти руҳониён сади роҳинавовари мегардиданд.»¹⁵

Дар нимаи аввали асри XIX дар қисмати шарқии Ҷанубу Шарқии Тоҷикистон ҳунари оҳангарии маҳсусгар-донидашуда ба тарққию пешрафт ноил гардида буд. Як қисми оҳангарон занҷирҳо барои дар, наъл, меҳ ва ғайраҳо истеҳсол менамуданд. Қисми дигарашон бошад, асбобҳои гуногун барои масолеҳи оҳангари ва деҳқони аз қабилҳои каланд, бел ва ғайраҳо месохтанд. Қисми сеюм бошад, ба сохтани сузан, кайчи, тег барои риштариши ва кордҳои гуногун машғул буданд. Як қатор мутахассисоне буданд, ки онҳо ба истеҳсоли яроқи оташфишон сару кор доштанд. Онҳо хеле кам буданд ва фақат фармоиши ҳокимону амалдоронро иҷро мекарданд. Дар миёнаҳои асри ХУ «ҳокими Ҳисор дорои яроқи оташфишон буд. Мумкин, ки чунин яроқро дар ҳуди Ҳисор тайёр мекарданд, чунки дар ин

¹⁵ История таджикского народа – С. 95.

чо оҳангари хуб ривочёфта буд». ¹⁶ Ғайр аз ярок боз онҳо (дар Хисор) ба истехсоли корду шамшер аҳамият медоданд. Шамшерҳое, ки дар Хисор истехсол мешуд, ниҳоят хушсифат буданд. Устоҳои оҳангар бо чунин маҳсулоташон фахр мекарданд.

Дар бекигари Дарвоз бошад устоҳои моҳири оҳангар ба истехсоли асбобҳои гуногуни оҳани сару кор доштанд. Оҳангарони Дарвози оҳанро асосан аз Ванҷ дастрас менамуданд, чунки дар Ванҷ оҳан истехсол мешуд. Ҳар як устои оҳангар корхонаи худро дошт, дар он ҷо дамгоҳ, ки аз пусти буз тайёр карда мешуд, вучуд дошт. Дар Ғарм маркази бекигари Қаротегин зиёда аз 100 хоҷагии ҳунармандон ба коркарди оҳан сару кор доштанд. Дар нимаи авали асри XIX дар Ғарм, ки аз се гузари калон бо масҷидҳояш иборат буд, ба ғайр аз хоҷағиҳое, ки ба коркарди оҳан сару кор доштанд, боз зиёда аз 100 хоҷагии ҳунармандон вучуд дошт, ки ба коркарди чарм машғул буданд. ¹⁷

Дар ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дар авали асри XIX умуман пеш аз истило шуданашон аз тарафи аморати Бухоро ҳунари бофандаги, ки мардону занон дар ин кор машғул буданд, ривочу раванқ ёфта буд.

Олоти асосии истехсоли дастгоҳ барои коркарди пахта буд. Ҳамаи корҳои бофандаги дасти иҷро мегардиданд.

Кулолгари дар ҳаёти мардуми Ҳисору Қаротегин нақши бузургеро мебозид. Маводе, ки барои истехсоли зарфҳои гуногун истифода мебуданд, гили махсус буд. Асосан кулолгарон зарфҳои гуногун аз қабилҳои Куза, Офтоба ва дигар зарфҳое, ки барои хоҷаги зарур буд, истехсол мекарданд.

Ҳунари чубкоркуни низ дар ин минтақаҳо ривоч ёфта буд. Аз чубҳои саҳт устоҳо асосан маҳсулоти гуногун, аз қабилҳои испор, шоҳин, белҳои чубин, кафш, қулфи дар дастгоҳи бофандаги ва асбобҳои мусиқии истехсол

¹⁶ Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. – с. 164

¹⁷ Кисляков Н. А. Очерки по истории Каротекина. – Сталинабад, 1941, - С. 89.

менабуданд. Асосан хунари чубкоркуни дар Дарвози Қаротегин паҳн гардида буд. Масалан аҳолии яке аз қишлоқҳои Дарвоз ҳама устои чуб буданд ва маҳсулоти гуногун месохтанд. Хунари зинтароши мақоми хосро дошт, чунки талабот ба ин зиёд буд.

Дар байни ҳунармандон инчунин устоҳои сохтмончи, аз қабилҳои деворзанон, андовагарон, наққошон зиёд буданд. Ин қабил мардум, ки аксарияташон дар Қаротегину Дарвоз мезистанд, барои кути лоямут пайдо кардан аксар вақт ба Қуқанду Фарғона барои кор кардан роҳ пеш мегирифтанд.

Дар нимаи аввал ва хусусан дар миёнаҳои асри XIX дар қимати Маркази ва Ҷануби Шарқи Тоҷикистон савдои дохилию хориҷи вучуд дошт. Савдо инкишофу вусъат меёфт. Маҳсулоти асосие, ки ба савдо бароварда мешуд асосан маҳсулоти хоҷагии қишлоқ аз қабилҳои гандум, биринҷ, пахта буд. Аз сабаби он, ки дар ин ноҳияҳо чорвои зиёд парвариш меёфт чорводорон гов, гусфанд, буз, асп ва ғайраро ба савдо мебароварданд. ҳунармандон низ дар савдо фаъолона иштирок мекарданд.

Харидорони асосии ғалла асосан қабिलाҳои кучи ва кучиёни чорводор буданд, ки онҳо бо замин сару кор надоштанд. Асосан маҳсулоти ғаллагиро бекигарии Ҳисор бо дигар минтақаҳо (ба Қарши, Чорсу, Керки) ба фуруш мебароварданд. Ба ғайр аз маҳсулоти номбаршуда боз маҳсулоти дигар – меваи хушкардашуда бароварда мешуд, ки он ҳатто аз қаламрави кишвар берун бароварда мешуд.¹⁸ Ҳамин тариқ дар солҳои 1837 то 1847 ба дигар минтақаҳои осоиёи Миёна ба маблағи 171 898 сум меваи хушкардашуда фурухта шуд.¹⁹

Дар ҳаёти иқтисоди иҷтимоии ноҳияҳои Бухорои Шарқи роҳҳо аҳамияти муҳим доштанд. Дар минтақаҳо, ки роҳҳои нағз доштанд, барои вусъат ёфтани муносибатҳои савдои ёри мерасониданд. Асосан савдогарон хангоми сафар аз уштурҳо истифода мекарданд, чунки нақлиёти чархдор дар аксари

¹⁸ История таджикского народа – С.100

¹⁹ Аминов А. М. Экономическое развитие Средней Азии – Ташкент, 1959, - С. 45.

ноҳияҳои Бухорои Шарҳи дида намешуд. Дар роҳҳои кӯҳии ин ноҳияҳо аз хару асп ва уштур истифода мебуданд. Тамоми аҳолии ноҳияҳои Қаротегину Дарвоз аз сабаби вучуд надоштани роҳҳо азоб мекашиданд ва баъзе аз қисматҳои аҳолии ин ноҳияҳо тамоми сол аз сабаби набудани роҳҳо аз олам беруна канда мешуд. Аз қисмати Маркази ва Ҷануби Шарқии Тоҷикистони имруза савдогарон молҳои худро дар бозорҳои Уротеппа, Қуканд, қарши ва Бухоро бурда мефурухтанд. Дар Ғузор бозори калони чорво вучуд дошт, ки савдогарони Бухорои Шарқи асосан рама – рама гусфандхоро бурда, дар он ҷо мефурухтанд. Дар навбати худ савдогарони Қуканди Уротеппа ба ноҳияҳои баландкӯҳ аз қабилҳои қаротегин рафта, молҳои савдо мекарданд. Асосан савдои онҳо ба таври ивази мол сурат мегирифт. Аввал савдогар нархи моли худро ба тангаи нуқраги гардонида, баъд ба ҳамин восита молашонро иваз мекарданд. Дар нимаи аввали асри XIX дар Ҳисор савдогарон моли худро ба пул иваз карда метавонистанд. Вале савдо ба кучманчиҳо ва кишлӯкҳои дурдасти қӯҳистон ба таври ивази мол сурат мегирифт.²⁰

Ҷи хеле, ки дар боло зикр ёфт, савдогарон аввал арзиши моли худро бо пул муайян мекарданд ва баъд онро бо дигар молҳои, ки арзиши онҳо ҳам бо пул муайян шуд, иваз менамуданд. Пули асоси дар аморати Бухоро ва дигар ноҳияҳои гирду атрофии он, аз ҷумла дар Бухорои Шарқи ҳам тангаи нуқраги ба шумор мерафт, ки арзиши вай 20 тин (20 кп) – ро ташкил медод. Дар Қаротегин 1 пул гандум 9 тин, 1 фут рағғани гов аз 3 то 8 сумро ташкил медод.²¹ Дар ин минтақа пашму пушт ҳам арзон буд. Савдогароне, ки молашонро ба Қаротагину Дарвоз мебароварданд, онро се баробар зиёд аз нархаш мефурухтанд. Мисол: матои олаҷаро аз Ҳисор бурда, дар Қаротегин як порчаашро, ки ҳамаги 60 тин арзиш дошт, бо як гусфанд иваз мекард. Халқи қашшоқу камбағал пул надошт. Фақат табақаи болои аз ҳуди шоҳону

²⁰ История таджикского народа – С.101

²¹ Кисляков Н. А. Очерки по истории Каротегины. – Сталинабад, 1941, - С. 136

бекон сар карда, то заминдорону наздикони онҳо пул, яъне тангаҳои нукрагиро дастрас карда метавонистанду халос. Дар Ҳисор каму беш савдогарону хунармандон пудро дастрас карда метавонистанд., вале дар Қаротегину Дарвоз дастрас кардани пуд хеле мушкил меафтод.

Хулоса вазъи иқтисоди – иҷтимоии ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дар давраҳои пеш аз истилошуданашон аз тарафи Аморати Бухоро, хело кам ногувор буд. Сабаби ин ҳама зиндагии қишлоқонау фақиронаи ин мардум, дур будани онҳо аз марказҳои савдоу тараққиқардаи онвақта, инчунин набудани роҳҳои дурусти алоқа, вазъи нотинчи сиёси дар минтақаи Осиёи Миёна буд.

Истилои ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон аз тарафи Аморати Бухоро

Осиёи Миёна ҳамчун кишвари аз сарватҳои зеризамини бой кайҳо боз диққати мамлакатҳои сармоядориро ба худ ҷалб намуда буд. Дар навбати аввал барои ба мустамликаӣ худ табдил додани Осиёи Миёна Россияи подшоҳи ва Англия мубориза мебарданд. Хатто султони Туркия ва шоҳи Эрон тайёр буданд, ки ягон порча замин аз Осиёи Миёна ба даст оранд. Ин давлатҳо аз солҳои 20 – уми асри XIX сар карда ба қорҳои дохилии хонигарӣҳои Осиёи Миёна ғайбона дахлат мекарданд.

Аз миёнаҳои асри XIX дар бозорҳои Осиёи Миёна молҳои англиси дохил шудан гирифтанд, ки ин ба танг карда баровардани молҳои Россия аз ин бозорҳо оварда расонид. Ин таҳдиди Англия Россияро маҷбур сохт, ки нақшаи забти Осиёи Миёнаро кашад. Шикаст хурдани Россия дар ҷанги Қрим солҳои 1853 – 1856 ҳукумати подшоҳиро водор месохт, ки забтқории Осиёи Миёнаро тезонд. Инчунин дар ин солҳо Россияи подшоҳи ба роҳи тараққиёти сармоядори дохил шуда эҳтиҷи зиёд ба ашёи хом дошт. Ин манбаи ашёи хомро Россия дар бозорҳои Осиёи Миёна медид.

Солҳои 1862 – 1863 қушунҳои рус амалиёт қорсуна гузаронида якҷанд истеҳкомро дар Осиёи Миёна забт намуданд. Баъдтар сентябри соли 1864 аз ду самт: Оренбург

ва Авули Ато бо сардории генерал Черняев ба ҳучуми қатъи гузашта, Чимкентро ишғол намуданд. Баъд аз ҳучуми қатъи 17 май соли 1865 Тошканд, 25 майи ҳамин сол Хучанд ва 18 – уми октябри соли 1866 Қиззахро забт намуданд, ки амири Бухоро Музаффар аз он чо гурехт.²² Соли 1868 бошад байни Россияю хонигарии Қуканд сулҳнома баста шуд, ки мувофиқи он Қуканд худро тобеи Россия донист.²³

Баъдтар қувваҳои рус тахти фармондеҳии Кауфман ба Самарқанд дохил шуда, 2 – юми майи соли 1868 онро ба даст дароварданд. Кауфман як дастаи худро дар ин чо гузошта, ҳучумашро бар зидди амири Бухоро ба тарафи Зирабуллоқ давом дод. Дар ин лаҳзаҳо дар Самарқанд тахти роҳбарии писари амир Музаффар Абдумалик шуриш сар зад. Кауфман аз сар задани шуриши умуми тарсида ба Самарқанд баргашта шуришро пахш кард. Пас аз ин воқеаҳо кушунҳои рус Қатақурғонро Ургутро ишғол намуда. Ба суи Бухоро раҳсипор гардиданд.

23 июли соли 1868 байни Россияи подшоҳи ва Бухоро сулҳ баста шуд. Мувофиқи шартҳои сулҳнома тамоми ноҳияҳои аз тарафи қушуни Россия ишғол шуда – Хучанд, Уротеппа, Панчакент, Самарқанд, Қатақурғон то Зирабуллоқ ба ихтиёри Россия гузаштанд. Акнун вай бо давлатҳои хориҷи мустақилона муносибат карда наметавонистанд. Бухоро ба ҳукумати подшоҳи 500 ҳазор сумм товони ҷанг дод. Савдогарони рус дар Бухоро озодона савдо мекарданд ва сохтани дуконҳои савдо ҳуқуқ пайдо карданд. Ҳукумати амир вазифадор буд, ки беҳатари ва озодона амал кардани намоёндагони Россияро таъмин намоёнд.

Баъд аз ба даст даровардани Бухоро қушунҳои рус бар зидди хонигарии Хева ҳучум карда, онро маҷбур карданд, ки 12 августи соли 1873 бо Россия сулҳ банданд.

Ҳукумати подшоҳи барои идора кардани қисмати

²² Лагофет Д. Н. Бухарское ханство под русским проректоратом., - СПб., 1911. – С. 127.

²³ Лагофет Д. Н. Бухарское ханство под русским проректоратом., - СПб., 1911. – С. 129.

ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва ҳафтруд генерал – губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал – адъютант подшоҳи К. П.Кауфман қарор гирифт. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатии барпо намояд, ҷанг эълон намояд, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Баъд аз байн бурдани истиклолияти давлати хонии Куканд 19 феввали соли 1876 хоки ба номи вилояти Фарғона ба ҳайати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Амири Бухоро Музаффар имкониятҳои худро аз даст дода буд ва дар ҷустуҷу ба даст овардани манфиатҳои нав буд. Дар ин лаҳза амир амалиётҳои ҷангии худро дар қисмати ҷануби шарқии Осиёи Миёна давом медод. «Амир Музаффар дар ин ноҳияҳо қувваи зиёди худро ҷамъ намуда, дар охири соли 1866 аввали соли 1867 ба байсун ва Деҳнав ҳуҷум кард. Дар муқобили у дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳали ниммустақил бо сардории беки Ҳиссор қарор гирифта буданд.»²⁴ То истило шуданашон бекигарии Бухорои Шарқи худро мулкҳои мустақил ва ниммустақили феодалӣ медонистанд.²⁵

Ҳукумати подшоҳии Россия хост ба амири Бухоро ба тарзи ҷуброн барои қисмати вилоятҳои аз даст додааш дар истило намудани бекигарии бухорои Шарқи аз ҷумла ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва марказии Тоҷикистон ёри расонд.²⁶

Аз тирамоҳи соли 1868 сар карда амир лашкари яккачини худро ба ноҳияҳои Ҷанубу Шарқии Тоҷикистон (Бухорои Шарқи) фиристонд. Ҷангҳои аввалин дар атрофии бекигарии Байсун ба вучуд омаданд. Баъд аз задухурди наонқадар калон беки Байсун гурехта, бекигари ба дасти одамони амир афтод. Дар ин вақт феодалони қисмати Ҷанубу шарқии Тоҷикистон бо сардории беки Ҳиссор Шодмон, беки Деҳнав Абдулқарим – додҳо ва бо ёрии беки

²⁴ Литвинов В. М. Через Бухару на Памир. – Исторический вестник. Т. 98, 1904. – С. 174.

²⁵ Гаффулов Б. Г. Тоҷикон., - С. 174.

²⁶ Гаффулов Б. Г. Тоҷикон., - С. 169.

Кулобу Балчувон Сарихон кувваҳои худро дар атрофии Ҳиссор мутаммарказ намуданд. Табақаи ҳукмрони ноҳияҳои чанубу шарқии Тоҷикистон хоستانд ҳаракати қушуни амири Бухороро ба маркази ҳокимиятиҳои худ роҳ надиханд.²⁷

Дар аввал ин бекҳо мақсади ташкил кардани дастаҳои махсусе буданд, ки аз писари амир Музаффар Абдул – Малик, ки зидди амали падри худ яъне ба асири ифтихории Россия табдил додани аморат буд. Аз сабаби он, ки ҳукумати подшоҳи аз бақои аморат ва дар сари он истодани амир Музаффар манфиатдор буд, хоҳиш музаффар дар бораи ба у ёри расонидан бечуну чаро иҷро намуд. Бо розигии генерал – губернатории Туркистон сардори округи ҳарбии Зарафшон генерал Абрамов бо қушуни худ ба Бухоро омада ба амир ёрии худро расонд. Ҳамин тариқ Абдул – Малик шикаст хурда фирор намуд.

Амир писари дуёми худро Абдул – Малик тураро беки Қарши таъин намуда тамоми қушунҳои худро ба ин ҷо овард, ки сардори онро Якуббек – қушубеки ба ӯҳда дошт.²⁸

Задӯхурдҳо дар атрофии бекигарии Ҳиссор сар шуд. Тупхонаҳои хурду тараф ҳам заиф буд. Ҳиссориро ҳамаги 4 туп доштанд, ки 2 чуяни ва 2 миси буданд. Дар онҳо аслиҳаҳои оташфишон ба миқдори лозими набуд. Бинобар ин дастаҳо аксар вақт ба ҷанги тан ба тан мегузаштанд. Қушуни Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарба саҳт, хусусан дар мавқеи Амоксой ҳисориҳоро ақиб нишонда, дар қалъаи Деҳнав ба муҳосира гирифт. Сипас шабохун зада қалъаро ишғол намуданд. Сарбозони амир ба қатли оммаи даҳшатангез шӯруъ карда, ҳар каси ба дастонаш афтодаро нобуд сохтанд.

Ба ҷанде аз Ҳиссориро ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафи Қаротегин, Дарвоз ва Кулоб гурехта, ҷон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳиссор

²⁷ Искандаров Б. И. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана. – Душанбе: 1976, - С. 12.

²⁸ История таджикского народа – С.171

Абдулкаримдодхоҳ ба Кулоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сарахони сиёсатмадор ўро бо чанд нафари дигар дастгир намуд, ба амир супорид. Сарахон ният дошт, ки ба ин васила тавваҷуҳи ҳукумати подшоҳиро ба худ ҷалб мекунад ва беки Кулобро дар дасти худ доронад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба тарафи Шарқ ҳамоно давом мекард. Беки нави Деҳнав Улуғбек ба кумаки ў шитофт. Онҳо якҷоя дар авали соли 1869 аҳолии маҳалиро барои муқовимат намудан дар муқобили қушунҳои амири Бухоро даъват карданд. Азбаски Сарихон дар байни мардум шиори машҳури мубориза зидди андозҳои ҷори кардаи амир ваҷъ мекард ба зерӣ байраки у боз сафи ихтиёрони сершумор ҷамъ омаданд.²⁹

Амири Бухоро ва наздикону сипоҳиёнашон ба набардҳои нав дақиқона ва бо тамоми қувва тайёр медиданд, аз ҷумла бо сардории Якуббек қушуни махсус ташкил дода шуд. Якуббек дастаҳои амалан наозмударо ва силоҳи дуруст надоштани Шерободро, ки Остонақулби сардори мекард ақиб гирифта, аз Сурхандарё гузашт. Тамоми сарзамини Ҳиссорро ба харобазор табдил дода, сипас роҳи Балҷувону Кулобро пеш гирифт. Ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро ба ғорату шаҳру деҳот ва қатли мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди Ҳиссор 5 ҳазор қасб ба қатл расонида шуд.³⁰

Амалдороне, ки аз тарафи амир Музаффар дар вазифаҳои баланд дар ин минтақаҳо ба сари мансаб меомаданд бо зулму истибдод дар байни мардуми тухми кинаву адоватро мекоштанд. Дар минтақасоҳе, ки аморат онҳоро забт карда буд, ки дар байни узбекон сари ҳар чанд вақт норозигиҳо ба вучуд меомаданд. Дар байни мардуми Балҷувон, Кулоб ва Қургонтеппа Сарихон, ки ба Афғонистон фирор карда буд, шуҳрати қалонеро соҳиб гардида буд. Вай барои ба сари ҳокимият баргаштанаш ва пеш кардани бухориён аз Кулобу Балҷувон лаҳзаҳои мусоидро дарёфтани мешуд.

²⁹ Искандаров Б. И. Из истории присоединения., - С. 174.

³⁰ История таджикского народа – С.171

Зиёда аз2 хазор ошубгарон қалъаи Балчувонро мухосира намуданд. Абдулкарим тарсида ба Ҳиссор гурехту Ошубгарон қалъаи бекро гирифта дохили он гардиданд. Молу мулки бекро ва амалдоронро мусодира намуданд. «Абдулкарим аз беки Кулобу Ҳиссор ба воситаи мактуб ёри пурсид, то ин ки дар пахши ин ошуб ба вай ёри расонд. Беки кулобу Ҳиссор ба вай як гуруҳ фиристоданд ва дар пахши ин шуриш ба Абдулкарим мусоидат намуданд. Баъди задухурдҳо як қисми иштироккунандагони шуриш ба тарафи Дарвоз, ки тобеъи ҳеҷ хонигарию аморат набуданд, гурехтанд. Қушунҳои Ҳисору Кулоб як қисми шуришгаронро дастгир намуда ба қатл расониданд. Баъд аз ин Абдулкарим ба Балчувон баргашт.³¹

Сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шахру қишлоқҳои муқобилат накардари ҳам несту нобуд мекарданд. Аз мулкҳои истило шуда, бо номи “амонпули” хироч ҳам меситонданд. маблағи аз ҳад зиёде, ки ба ин роҳ ба даст омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардида, қисми зиёди он ба амир фиристода шуд.

Баъд аз задухурдҳо, баҳори соли 1869 бекигарихои Ҳисору Кулоб ва води Вахш аз тарафи қушуни амири Бухоро бо сардории Якуббек қушбеги шикаст хурданд, ки дар ин кор саҳми ҳукумати подшоҳии рус низ буд. Дар охири соли 1869 аморати Бухоро мавқеъи худро дар қисмати бекигарихои ҳамвор- Ҳисор, Кулобу Балчувон мустаҳкам намуд.

Хабари забт намудани ноҳияҳои ҷанубу шарқии Тоҷикистон аз тарафи амири Бухоро ба Хева расид. Дар моҳи январӣ соли 1870 сафири Бухоро ба Хева омад.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилоҳкоронаи худро дар қисмати ҷанубу шарқии Осиёи Миёна идома меод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо дар ин вақт тахти нуфузи давлати хонии Қуканд воқеъ гардида буданд.

“Раҳимшо аз задухурдҳо дохили истифода бурда,

³¹ Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. – С. 53.

хокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ бо амир чоплуси карда ҳаргоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд”.³²

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Қуканд гардид. Ҳарчанд ҳукумати он вақтаи Қуканд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт нишонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз пеш тезутунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухурдҳои саҳт ба амал омада дар онҳо қувваҳои аскарӣ аморати Бухоро ва давлати хонии Қуканд иштирок намуданд. Бо вучуди ин вазъият назар ба 10-15 соли пеш аз ин як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорою Қуканд солҳои дароз давом мекард. Аммо ҳоло дар солҳои 60-ум ва ибтидои соли 70-уми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳии соҳибхитӣ гардида, Бухорову Қуканд ба валади он табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидолу байни аморат ва давлати хони ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукумронии Петербург ва Тошкент, ки Туркистонро ба тахти назорат ва тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тиҷоративу иқтисодии байни вилоятҳои хонии ин сарзамин аз руи манфиатдорӣ худ таваҷҷуҳ зоҳир менамуданд. Ба ин вақт вақти, ки дар аввали соли 1870 дар Қаротегин миёни сарбозони Бухорову Қуканд задухурд ба амал омад, генерал-губернатори Туркистон Кауфман маҷбур шуд ба амир муроҷиат намояд ва уро огоҳ кунад, ки аз ҷанги зидди давлати хонии Қуканд даст кашад.

Соли 1875 хони Қуканд бо фармони генерал-губернатори Туркистон аз Қаротегин даст кашид.

Вазъият як муддат ба ороми ру овард. Ҳокими Қаротегин Саид Муҳаммаддиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли у мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

Ҳукумати подшоҳӣ бо мақсади мустаҳкам кардани

³² Хамон ҷо, - С. 173.

мавқеъи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавию сиёси расонидан ба водии Олай экспедиция фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарби Фарғона таъин шуда буд, дар сари як дастаи калон, ки ба ҳаёти он ғайр аз ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиноси ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Бонидоров ва ғайраҳо) дохил мешуданд ба самти куҳдоманҳои Помир раҳсипор гардиданд.³³

Ин экспедиция мебоист таъкид мекард, ки ҳукумати подшоҳи идомадихандаи ҳақи хонии Қуканд ба ноҳияҳои куҳистони Помир мебошад. Ғайр аз ин вай ба ҳокими ниммустақили мулки феодали Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламравию у барои аскарони Россия комилан дастрас аст. Даре нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои “гарданкашиаш” аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои у Раҳимшо, ки то ин вақт дар Бухоро мезист ва ҳукумати подшоҳи ба садоқаташ бовари дошт, гузошта шуд.³⁴

Дар нимаи дуввуми солҳои 70-ум амири Бухоро ба тарафи Қаротегин қушунҳои худро фиристод. Баъди муваффақиятҳои, ки дар натиҷаи походҳои Дехнав, Ҳиссор, Кулоб қушунӣ амир Музаффар ба даст овард мамнун гардида, тирамоҳи соли 1877 тахти сарварию Худойназардодхон ба тарафи Қаротегин ҳучум овард. Дар натиҷа ҳуди ҳамина сол (1877) Қаротегинро пурра тобеъи худ гардониданд.³⁵ Раҳимхон бо фиреб дар Бухоро қушта шуд, ба ҷои вай Худоназар атолик беки Қаротегин мешавад.

Ҳамина тарик Қаротегинро ба қатори мулкҳои худ дохил намуда амир барои ба даст овардани яке аз бекигарихое, ки то ҳол худро мустақил мешуморид, яъне Дарвоз ҳучум кардани шуд. Агар мулкҳои душворраси ғарби куҳистони Помирро назар нагирем Дарвоз охирин мулки соҳили ростӣ дарёи Панҷ ба шумор мурафт.

³³ Гаффури Б.Г. Точикон ., - С. 175. Дар ҳамон ҷо. – С. 175

³⁴ Дар ҳамон ҷо. – С. 175

³⁵ Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина

Бо супориши генерал-губернатори Туркистон ба кувваҳои ҷарби равона сохт, вале ҳаёли ба тези забт қардани Дарвоз хом баромад.³⁶

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикаста натавонист. Онҳо ба муқобили истилогарон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи начандон калони бухоригихоро, баъд қушуни якунимҳазораро, ки бо туп мусаллаҳ буда, бо сардории Худойназар додхоҳ ба суи онҳо ҳаракат мукард, торумор намуданд. Дар ин Худойназар додхоҳ ва ҷанде аз саркардаҳои у ярадор шуданд. Қисми зиёди аскарони ба ин самт фиристодаи амир нобуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми ватанпарварии Дарвоз ҳамаи ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истило шудаи ҷанубу шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгири намудани шуришҳои умуми фавран дар ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо қувваи зиёди аскари фиристод, ҳатто ҳуди амир нияти шахсан ба он сардори қарданро дошт. Ин қувваи аскари дар навоҳиҳои Кулоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифт, як дастаи сершумор ба қалъаи Фарм низ гузошта шуд, то ки бо расидани баҳорон ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Барои истило намудани Дарвоз аз аморат бо сардории Муллодавлатдодхоҳ қувваи зиёди ҷарби фиристода шуд, ки он ба кувваҳои Худойназар-додхоҳ муттаҳид қарда шуд. Баҳори соли 1879 ҳучум ба Дарвоз сар шуд.

Худойназар-додхоҳ аз руи нақша амал намуда, мудофиакунони Дарвозро ба ақибнишини маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳкам Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол намуданд ва пас аз он ба қарияи асоси Дарвоз Қалъаи-хумб ва водии Ванҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд. Муқобилияти дарвозихорро барҳам зада миригариин Дарвозро шикаст дода, муборизаи асоратнописандонаи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ

³⁶ Кисляков Н.А Из истории проникновения капиталистических отношений....., С.13

нагардид. Ба сарлашкарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳаллаҳои Дарвоз боз ба харҷ додани ҷаҳду кушишҳои пур аз заҳмату ранҷ лозим омад.

Ба Худойназар-додхоҳ муяссар нагардид, ки роҳбарони муқовимати воқеаҳои Дарвоз-писарон ва бародарони Сирочиддинро дастгир намояд. Онҳо бо ҳамроҳии наздиконашон, ки қариб 100 нафарро ташкил меоданд, ба воситаҳои Шугнон ба водии Фарғона ба Уч-Қургон гурехтанд.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона мубориза мебуданд. Онҳо дар қалъаи дастнораси Рошорв ба камин ништа, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат пас аз он, ки озуқа ва муҳимоти қалъанишинон ба охир расид ва ҳамчунин саркардаҳои феодалӣ ба амир фурухта шуда ба таслим қарор доданд, Рошорв дарвозаи худро ба бухориҳо боз кард. Аксари ҷанговарони муҳофизатчиён куҳистон ба таслим сар нафароварда, бо роҳҳои махфӣ ба соҳили ҷаби дарёи Панҷ ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он суи дарё гузашта дар канори ҷанубии он мавқеъ гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он суи дарё қарор гирифта буданд, ”Дарвози паси Панҷ” номида шуд.

Ҳукумати амири муқовимати Дарвозиҳоро комилан бартараф карда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ даровард ва Раҳмонбекқулро ҳоким таъин кард. Табиати озодиҳои ва истиқлолталаби аҳолии маҳалиро ба эътибор гирифта, дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки шумораи онҳо ба 1300-1500 мерасид гузошта шуд.³⁷

Ин сарзамин ишғолкардаи аморат, ки акнун номи ”Бухорои Шарқӣ”-ро гирифт. Дар давоми ҷангҳои истилокорона чунон зарар дид, ки то дер гоҳ ба худ омада натавонист.

Чунин манзараи хуснангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳо

³⁷ Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. – С. 174

дидан мумкин буд. Шаҳру деҳаҳое, ки баъди ҷангу ҷидолҳои солим мондабуданд ва усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии аморати Бухоро ба таназзули ру оварда, ҳамроҳи сокинонашон қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони харису вичдонфуруш ва торочғариҳои амлақдорону ҷамъқунандагони хироч гардиданд.

Баъди истилои ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон тамоми вазнинии сохти давлатдорӣ қуҳнаи аморат ба души мардуми қашоқу камбағали қуҳистони Қаротегин Дарвоз афтид.

Хулоса, Бухорои Шарқи аз ҷиҳати омодагии ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳануз ба дараҷаи лозими қувват пайдо накарда буданд. Феодалону намоёндагони табақаи болои бошад, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқӯъҳои имтиёзнокашон дар айнисаҳтии мубориза ба тарафи истилогарон гузашта, ба кори умум хиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфӣ онҳо нисбат ба эҳсосоти миллию ватандустиашон қавитар буд. Ҳукуматдорони амир ин заифии бекҳоро истифода бурда, онҳоро ба тарафи худ моил сохтанд. Ҳамчунин тарафдори ва дастгирие, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид дар барори истилокорӣҳои он аз аҳамият холи набуд.

Иқтисодиёт ва хоҷагии дар охири асри XIX.

Заминдори ва хоҷагии қишлоқ.

Асоси иқтисодии Бухорои Шарқи дар асри XIX ба тарзи пештара хоҷагии қишлоқ бо тариқи муносибатҳои паириатриалхари ташкил меод. Асоси заминдориро моликияти хусусӣ ба замин ва системаи обёрикуни ташкил мекард.

Амалдорон аз мансабҳои худ истифода бурда, тамоми мушкilotи зиндагиро ба души табақаи камбағал бор мекарданд. Дар тамоми аморати Бухоро, хусусан дар ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистони имрӯза заминҳо ба чунин қисмҳо тақсим шуда буданд. Заминҳои амлаки-давлати, заминҳои мулки-шаҳси, танҳо заминҳои вақфи! Деҳқононе, ки дар қитъаҳои хурди заминҳои амлоки

кор мекарданд алакай дар вазъияти крепоснои буданд. Ба ивази истифодаи порчаҳои ночизи замин аз онҳо дар шаклҳои гунонгун андозаҳои зиёде ситонда мешуд. Заминҳои амлаки асосан ба таври мерос аз даст ба даст мегузаштанд. Деҳқонон аксар вақт бо номи ҳашар дар заминҳои амлақдор ва дигар амлақдорони калон тамоман бе муздр кор фармуда мешуданд. Деҳқононе, ки дар заминҳои амлоки кор мекарданд аз се як ҳиссаи ҳосилро месупориданд. Масалан дар бекишарии Ҳиссор чунин навъҳои андоз вучуд дошт. Деҳқонон барои истифода аз заминҳои оби хумс, яъне панҷаки ҳосилотро ва аз заминҳои лалмиурш, яъне даҳаки ҳосилотро медоданд. Ғайр аз ин амлақдор хангоми андоз гундори расман аз ҳар як батман (тақрибан 12 пут) ҳосили замини оби як нимхурд (32 кадок) ва аз замини лалми нимчоряк (8 кадок) ҳақ меситонид. Доруга, ки ба гундоштани хироч сару кор дошт, ба тариқи кавсан муҳрона мегирифт. Ҳиссаи мироб баробари ҳиссаи амлақдор буд. Оксакол аз ҳар батман нимчоряки ҳосилро дарёфт мекард. Ниҳоят домуллоимом ҳамаги ду ғалабаи 64 кадока “ҳақи оллоҳ” гуфта мегирифт. Пас аз ҳамаи инҳо дарвешону каландарон омада, назр талаб мекарданд. Заминҳои мулки бошад, юа таври озод аз насл ба насл мерос гузошта мешуд.³⁸

Заминҳои танҳо бошад дар Бухорои Шарқи ниҳоят дараҷа паҳн гардида буданд. “Шахсоне, ки ба манфияти амир ё бек хизмати сазовор мекарданд ба у чамчун мукофот танҳо медоданд”.³⁹ Заминҳое, ки дар ихтиёри танҳохдор буд муваққати буданд. Заминҳои вақфи бошанд асосан дар дастаи руҳониён буданд. Руҳониён заминҳои ба тари мукофоти ба меоварданд. Дар чунин заминҳои деҳқонон меҳнат намуда, ба ғоида давлат ё ба шахсони алоҳидаи руҳони андоз месупориданд.⁴⁰

³⁸ Юсуфов., Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XX вв. – Душанбе, 1964, - с. 38-39.

³⁹ Мачлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX начало XX века. – Душанбе, Алма – Ата, 1967 с. III.

⁴⁰ Давлатбеков Н., Кабутов Д. Додохонов М. Халки тоҷик дар давраи феодали ива ташаккули муносибатҳои капиталисти (асриҳои XIV ва

Қисми зиёди районҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистонро қуҳсор ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати шароити иқлим ин ноҳияҳо аз якдигар фарқ мекунанд. Дар бекигарии Қаротегин ва Дарвоз заминҳои обёршуда зиёдтар буданд. Деҳқонон асосан дар ин минтақаҳо пеш аз ҳама ба зироатчиӣ ва чорводори машғул буданд. Дар Ҳиссору Кулоб асосан гандум, ҷав, нахӯд, пахта, биринҷ, зағир, кучит, пиёз, лаблабу, каду, шалғам, бодиринг, тарбуз, харбуза ва дар Қаротегин Дарвоз бошад асосан ҷав, гандум, мушунг, арзан, кунок ва зағиру нахӯд кишт мекарданд. Деҳқонони Ҳиссору Кулоб гандуми зиёд кишт карда тамоми аҳолии бекигарии худро ба гандум таъмин намуда, қисме аз ҳосили худро ба тарафи Дарвозу Қаротегин мефиристониданд.⁴¹

Аз ҷиҳати заминҳои оби дар ҷои авал Ҳиссор ва баъд Кулобу Қаротегин меистод. Аз сабаби он, ки дар як қатор минтақаҳои Бухорои Шарқи, хусусан води Вахш қорҳои обёри ба таври бояду шояд ба роҳ монда нашуда буд, қори деҳқононро боз ҳам мушқилтар мегардонид.

Ҷароғохҳои зиёде, ки дар ин минтақа вучуд доштанд барои чорводори ва ривочи мусоидат менамуданд. Чорводорон асосан ба парвариши зотҳои гуногуни чорво машғул буданд. Дар ноҳияҳои қуҳи-Дарвозу Қаротегин зотҳои гуногуни гусфанд, бузгов парвариш меёфт. Чорводори шугли дуввуминдараҷаи бекигарии Ҳиссору Қаротегин ва Дарвоз буд. Дар ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон Чорводороне буданд, ки аз 10 ҳазор сар чорво дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд. Дар охири асри XIX танҳо дар бекигари Қаротегин 150 ҳазор сар чорвои қалони шохдор ки аз се як ҳиссаи говҳои душӯй буд

ибтидои асри XX). – Маводи таълими – Душанбе, 2006, - С. 210.

⁴¹ Давлатбеков Н., Кабутов Д., Додохонов М. Халки тоҷик дар давраи феодал ва ташаккули муносибатҳои капиталисти (асри XIV ва ибтидои асри XX). – Маводи таълими – Душанбе, 2006, - С. 210.

⁴⁷ Мачлис А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX начале XX века. – Душанбе, Алма – Ата, 1967 с.111.

парвариш меёфтанд.⁴²

Дар бекигарию Кулоб бошад 250 ҳазор сар гусфанд, 60 ҳазор сар гов, 30 ҳазор сар асп, 25 ҳазор сар, 200 сар уштур дар ихтиёри чорводорон буд.

Ҳамаи ин факту рақамҳо гувоҳи онанд, ки дар нимаи дуввуми асри XIX чорводорон дар ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон инкишов ёфт, ки барои ҳаёти иқтисодии ин ноҳияҳо аҳамияти калон дошт. Муносибатҳои феодалӣ ва истисмори саҳти аҳолии маҳали сади роҳи тарақиёти хоҷагии қишлоқ мегардид.

Истеҳсолот ва ҳунармандӣ.

Яке аз истеҳсолоти тарақи кардаи нимаи дууми асри XIX истеҳсолоти бофандагӣ ба шумор мерафт. Бофандагӣ дар тамоми ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон паҳн гардида буд. Дар марказҳои бекигарӣ нисбат ба дигар маҳалҳо маҳсулоти хушсифати бофандагӣ истеҳсол мекард. Дар байни шаҳрҳои Бухорои Шарқи дар ин соҳа ҷои махсусро шаҳри Қаратоғ ишғол мекард. Алочае, ки дар Қаратоғ истеҳсол мекарданд на танҳо дар бекигарии Ҳиссор, балки дар тамоми аморати Бухоро машҳур гардида буд.⁴³

Ғайр аз матоҳои абрешими бофандагонӣ Ҳиссор матоҳои пахтагӣ истеҳсол мекарданд. Марказҳои асосии истеҳсолоти бофандагӣ Қабодиён, Кулоб, Ғарм, Қалъаи-хумб ба шумор мерафтанд. Дар ноҳияҳои номбар шуда асосан косибону бофандагон матоҳои дағали пахтагину ниҳоят вазнин умр ба сар мебуданд. Аз саҳар то бегоҳ дар паси дастгоҳи оддӣ бофандагӣ кор карда, музди меҳнати ночизе ба даст меоварданд. Якруза кори онҳо 10 тинҳо ташкил мекард.⁴⁴

⁴⁸ Давидович Е.А., Мухторов А, Страницы истории Гиссара. Душанбе 1969. С. 64.

⁴⁹ Гафуров Б.Г., Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, к. II, - с.86

Кулолгари, ки яке аз қадимтарин ҳунарҳои халқи тоҷик мебошад, баъди ба аморати Бухоро ҳамроҳ намудани ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон васеъ паҳн гардида буд. Кулолгарон пеш аз ҳама маҳсулоте тайёр мекарданд, ки барои рӯзгор зарур буд. Ҳунари кулолгари асосан дар Қаротегину Ҳиссор, Дарвоз ва Балҷувон инкишоф ёфта буд.

Кулолгари аксаран ба таври мероси аз насл ба насл мегузашт. Дар бисёр маҳалҳои ин ноҳияҳо қасаба ё худ иттиҳодияи ҳунармандон вучуд дошт, ки маҳсулотҳои гуногун истеҳсол менамуданд. Аҳолии маҳали бекигарии Ҳиссору Қаротегин ва Кулобу Дарвоз ба ғайр аз истеҳсолоти кулолгари боз ба ҷубкоркуни, заргари, чармгари ном бароварда буданд.

Савдо.

Муносибатҳои молиқу пули дар арафаи аморат ҳамроҳ шудани Бухорои Шарқи хело маҳдуд буданд. Фақат Ҳиссор ва Қабодиён марказҳои қалони савдои ба ҳисоб мерафтанд, чунин назар ба дигар бекигарии Бухорои Шарқи, Ҳиссору Қабодиён роҳҳои хуби алоқаи савдои доштанд. Дар бекигарии Қаротегину Дарвоз бошад, савдо нисбати суст ба назар мерасид. Бухорои Шарқи аз қадимулайём бо тиллоӣ худ шӯҳрат дошт. Дар бозорҳои Фарғона Қаротегинро дидан мумкин буд. Асосан тиллоро дар Қаротегин аз сохилҳои дарёҳо ба даст меоварданд. Барои харидани тилло аз Ҳиндустони Қобул ба Қаротегин меомаданд.⁴⁵

Дар бекигари Дарвозниз ба таври ибтидоӣ ба истеҳсоли тило машғул буданд, ки дар натиҷаи меҳнати зиёд миқдори қами тилло ба даст меоварданд.

Пеш аз истилоҳшуданашон дар ин ноҳияҳои муносибатҳои савдои ба таври на он қадар инкишоф ёфта вучуд доштанд, вале баъди аз тарафи аморати Бухоро истило шудани ноҳияҳои Ҷанубии Шарқи ва Марказии Тоҷикистон муносибатҳои пулӣ моли қаме бошад ҳам пеш рафт. На

⁴⁵ Искандаров Б. и. Востовная бухара и Памир....., ҷ.3.- Душанбе 1963, с. 221.

танҳо савдои дохили, балки садои хориҷии Бухорои Шарқи назаррас гардид. Маҳсулоти асосие, ки дар бекигарииҳои ноҳияҳои Ҷанубу Шарқии ва Марказии Тоҷикистон ба хориҷ бароварда мешуд, асосан маҳсулоти буд. Дар қатори маҳсулоти кишоварзи чорво низ ба фуруш бароварда мешуд.

Кулоб яке аз марказҳои савдои дар Бухорои Шарқи ба шумор мерафт. Нисбат ба Қурғонтеппа ва Қабодиён саҳми он зиёдтар буд. “Дар ҳуди Кулоб ҳафтае ду маротиба бозор барпо мешуд, ки дар бозор тамоми намуди маҳсулот ба фуруш бароварда мешуд. Дар бозор ба ғайр аз маҳсулоти устохонаҳое, ки дар дохили бозор буданд, боз 50 дукони маҳсулоти мануфактури, 5 дукони савдогарони ҳинди, 5 дукони маҳсулоти аз чуб тайёр карда шуда, ду се дукони фуруши маҳсулоти кулоли 5-6 дукони фуруши равған, мевачот, якчанд дукон барои фуруши маҳсулоти ғалладона аз қабилӣ ҷав, гандум биринҷ ва ғайраҳо вучуд дошт.”⁴⁶

Дар маркази бекигарии Қаротегин-Ғарм бозори серодам вучуд дошт. Назар ба дигар бозорҳо дар бозори Ғарм дуконҳо камтар буданд. Дар тамоми бекигарии Қаротегин танҳо як бозор мавҷуд буд, ки нархҳои тахмини бозорро ҳуди бозор таъин менамуд. Аз ҳамин ҷиҳат бозори Ғарм аз дигар бозорҳои ноҳияҳои Бухорои Шарқи фарқ мекард.

Дар бекигарии Дарвоз то охири солҳои 80-уми асри XIX бозор вучуд надошт. Фақат дар аввали соли 90-ум дар Қалъаи қум бозорҳои ташкил шуданд. Дар бозорҳои Дарвоз ғайр аз маҳсулоти кишоварзи, боз якчанд намуди маҳсулоти истеҳсоли маҳали, махсусан маҳсулоти оҳанин ба фуруш бароварда мешуд.

Дар бозорҳои Бухорои Шарқии ғайр аз маҳсулоти истеҳсоли маҳали, аз хориҷ аз ҷумла аз Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон молҳои ҳудро ба фуруш меоварданд.

Ба пешрафт ва тараққиӣ ноҳияҳои Ҷанубу Шарқ ва Марказии Тоҷикистон пеш аз ҳама набудани роҳҳои алоқа сади роҳ мегардиданд. Аз сабаби набудани роҳҳои дуруст савдогарони ин ноҳияҳо кам ба беруни кишвар аз ҷумла ба

⁴⁶ Иванов П. П. Асари номбурда, - с.56

Туркистон мебаромаданд. Чунин вазъи ногувори роҳҳо, ки пеш аз ҳама дурустии онҳо ба нафъи савдогарон аст, диққати ҳукумати Россия ва помешикону капиталистони Русҳо ба худ ҷалб менамуд. Ҳангоми дуруст будани роҳҳо савдогарони рус имконият пайдо карда метаонистанд, ки ба дарунтари аморати Бухоро аз ҷумла Бухорои Шарқи сар дароранд. Охири асри XIX ва ибтидои асри XX давраи мустақкам гардидани муносибатҳо ва алоқаҳои тичоратии ҳамаи ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон бо Туркистон мебошад. Як қатор маҳсулоти заминдори ва чорводори акнун на фақат ба бозорҳои Бухорои Ғарби, балки ба Туркистон ҳам бурда мешуданд. Ба сохти идоракуни феодалӣ, ки дар аморат вучуд нигоҳ накарда, муносибатҳои капиталисти оҳиста-оҳиста ба ноҳияҳои Бухорои Шарқи сар даровардан гирифтанд. Дар ин кор нақши муҳимро сохтмони роҳҳо аз Фарғона ба Помир, аз Самарқанд ба Термиз ва аз Термиз ба Ҷубеку Кулоб бозиданд.⁴⁷

Ҳамин тариқ охири асри XIX ва ибтидои асри XX иқтисодии ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон баробар тараққи намекарданд. Амалдорони амири Бухоро намехостанд, ки русҳо берун аз марзи амораи Бухоро бароянд. Фақат шумораи ками русизабонҳо дар ибтидои асри XX ба бекигарии Курғонтеппа, Кулоб ва Ҳисор омада дар пешбурди хоҷагии кишлоқ ба аҳолии маҳалли ёри расониданд. Ба баробари сар даровардани нишонаҳои капиталисти дар хоҷагии кишлоқ, як дараҷа ба пешрафту инкишофи муборизаи оммаи меҳнаткашон ба муқобили сохти мавҷудбуда дар ин ноҳияҳо кумак расонид.

Сохти идораи Маъмури-Сиёсӣ.

То охири солҳои 60-уми асри XIX дар ҳудуди Бухорои Шарқи якҷанд ҳокимияти феодалии мустақилу ниммустақил вучуд дошт, ки бо мурури замон ба табиати аморати Бухоро

⁴⁷ Искандаров Б.И. Из истории....., М., 1958, - С. 84.

хамроҳ карда шуданд. Ба онҳо ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон аз ҷумла Ҳисор, Кулоб, Қабодиён, Қабодиён. Қаротегину Давоз дохил мешуданд. Ҳокимият дар ин мулкҳо ба таври мероси баякдигар мегузафт. Ҳокимияти идоракуни воситаи асосии истисмор ва пахш намудани муборизаҳои меҳнаткашон ба шумор мерафт. Баъди ҳамроҳ ва ё истило шудани ин ноҳияҳо бо ҳайати идораи маъмурии онҳо дигаргуниҳо дохил карда шуданд, тамоми аморат ба бекигариҳо тақсим шуда буд. Дар минтақаҳои ҳозираи Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон ҷунин бекигариҳо вучуд дошт: Ҳисор, Қургонтеппа, Қабодиён, Кулоб, Балҷувон. Қаротегину Дарвоз. Акнун баъди истило намудани ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон аморати Бухоро дар ҷаҳми мардуми мусулмон Осиёи Миёна давлати ба обру мешуморид, ҷунки заминҳои зиёде аз ҷумла аз Ҳисор-3000 кв.верст, аз Кулоб-475,0 кв.верст аз Қаротегин-9800 кв.верст аз Дарвоз16875 кв.верст замин ба даст овард.⁴⁸

Дар солҳои баъд аз истилоҳ намудани қисмати Бухорои Шарқи аҳолии Бухоро ба 2 млн.500 ҳазор расида буд. Аз ин миқдор 250 ҳазорашро аҳолии шаҳр ташкил меод.⁴⁹

Бекигариҳои истилошуда аз ҷумла Кулоб бо 25 ҳазор, Қургонтеппа ба 4 ҳазор, Дарвоз бо 3 ҳазор ва Қабодиёнро бо 1 ҳазор нафар аҳолиашон ба ҳайати аморат дохил шуда буданд. Якҷанд маҳаллаҳои алоҳидаи аҳолинишин вучуд доштанд, ки дар ҳаёти иқтисодии Бухорои Шарқи нақши муайянро бозиданд. Ба ин маҳаллаҳо Душанбе бо 28 ҳазор хона ва Регар бо 7 ҳазор хона дохил мешуданд.⁵⁰

Шаҳрҳои Бухорои Шарқи на фақат аз шаҳрҳои Осиёи Миёна, балки аз шаҳрҳои қисмати ғарбии Бухоро фарқ мекарданд. Онҳо аз марказҳои савдои ва роҳҳои алоқаю савдои хеле дур ҷой гирифта буданд. Бо иқтисодиёти қафомондаи худ ин шаҳр навоҳи дар ҳаёти мардуми ин

⁴⁸ Искандаров Б. и. Востовная бухара и Памир....., ҷ.3.- С.5.

⁴⁹ Хамроев М. Очерки истории Гиссарского бекства конца XIX века начала XX века. Тр. АН Тадж. ССР – т. 114 – Сталинабад. 1959 – с.7.

⁵⁰ Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркистанского района обслуживаемого Средниазиатской дорогой ч 1 – Ашхабад, 1913. – с. 203.

чойҳо нақши на он қадар бузургро бозиданд. Шаҳрҳои ин ноҳияҳо аз қишлоқу деҳаҳо фақат бо он фарқ мекарданд, ки дар шаҳрҳо намояндагони амир бо сардори бек, намояндагони савдо, заминдори калон, руҳониҳо, косибон ва як қисми деҳқонон зиндаги мекарданд. Дар як қатор шарҳҳо кушунҳои амир ҷой гирифта буданд. Намояндагони табақаи болоии тамоми Бухорои Шарқи аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба якдигар монанди доштанд.

Аз ҳама амали баланд дар ин ноҳияҳо бек ба шумор мерафт. Бек намояндаи табақаи калони феодалон ба ҳисоб шуд.

Бек аз болои ҳукумат бекигари назорат мебарад ва дар зери итоати ӯ вазифаҳои бисёр ва амалдорони зиёде буданд. Бек тамоми ҳокимиятро дар дасти худ нигоҳ дошта, шахсоне, ки ба ягон амал соҳиб мешуданд танҳо бо ризоии худ бек ва аз мансаб озод кардани онҳо низ бо ризоиёти бек сурат мегирифт. Баъд аз бек дар ҷои дуюм, ёрдамчи бек, Эсаулбоши ё худ “денанбеги” меистод. Вазифаи асосии девонбеги пеш аз ҳама мардум ҷамъ овардани закот ва андозҳо буд. Ӯ якҷанд котибу арбоб ва ясаул дар хизмати худ нигоҳ медошт.

Амали дигаре, ки дар бекигари вучуд дошт “мирзои мунши” буд. Одатан ба ин вазифа одамони босавод ва ҳусни хати хуб дошта даъват карда мешуданд. Вай дар назди бек корҳои рубардоркуни ва навиштани ҳуҷҷатҳоро иҷро мекард.

Яке аз вазифаҳое, ки дар бекигари барои нигоҳ доштани тартибот вучуд дошт, ин “Миршаб” буд. “Миршаб” ба замми ин аз болои зиндон ва маҳбусони дар вай буда назорат мебуд.

“Мироб”- бошад доимо аз об назорат менамуд. Вай дар ихтиёри худ, якҷанд ёрдамчиҳоро дошт. Аз ҷумла “амин”, ки ҳуҷаини як ҷуйбор буд, инчунин “арбоб”-назоратчи ва “аксақол”-таксимкунандаи об, “ҷуйбонҳо”-тозакунандагони ҷуйҳо ва мирзо . ки дар ихтиёри “мироб” буданд.⁵¹

⁵¹ Давлатбеков Н., Кабутов Д., Додохонов М., Халки тоҷик дар давраи феодалӣ....., - с. 203 - 204

Мансаб “амин” бошад аз руи корҳои сохтмони назорат мекард, ки дар ихтиёри худ якчанд амин дошт.

“Пайгирчи”-чамъкунандаи закот аз савдо ва ҳайвоне, ки онҳоро барои фуруш ба бозор меоварданд ба ҳисоб мерафт.

Дар идора кардани ҳукумати маҳалли ҷои заруриро руҳониён мегирифтанд, ва корҳои маҳкамро дар ихтиёр доштанд. Чунин амалдорон дар бекигарии ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон ба 3 қисм тақсим мешуданд:

1. Қози-ичроиши қонунҳои шариатро назорат бурда, дар ихтиёри худ якчанд мулозим ва мирзо дошт.

2. Муфти – донандаи қонунҳои шариат, ки ба додани ривоят машғул буд.

Барои додани ривоят вай музд мегирифт. Дар ихтиёри муфти якчанд хизматгор ва се муҳаррир буд.

3. Раис-сарукур доштан бо ҷинойткорон ва вайронкунандагони қонунҳои дини ислом, вайронкунандагони савдо, назорат бурдан аз руи мактабҳо, тартиботи оилави ва ғ.р. Раис якчанд хизматгор дошта, ба воситаи онҳо ҷинойткоронро ҷазо меод. Мулозимону дуррадастон дар ихтиёри ӯ буданд.

Қози дар бекигарии аз тарафи амири Бухоро таъин мегардид. Ӯ дорои маълумоти дини буда, дар айни замон бояд аз авлоди руҳони бошад.

Аз ин ҷо бар меояд, ки дар Бухорои Шарқи ягон амалдор ба таври интихоби озод ба сари мансаб намеомад. Ҳамаи мақсаду мароми амалдорону ҳудуд бек, танҳо бо роҳи истисмори деҳқонону қамбағалон ба даст овардани ғойдаи зиёд буд.

Чи хеле ки дар боло қайд намудем, баъд аз шудани аморати Бухоро аз тарафи Россия аморати Бухорои Шарқиро, ки дар ин минтақа якчанд мулкҳои феодалии нимустақил мавҷуд буд ба худ ҳамроҳ намуд. Баъд аз ин минтақа: хусусан ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистонро истисло намуд, дар минтақаҳои асосии ин ҷо гарнизонҳои ҳарбии худро ҷой гиронид. Мақсад аз ҷой гирифтани гарнизонҳои ҳарбии дар ин ноҳияҳо, мустаҳкам

кардани мавқеъи аморат дар худуди ин минтақа буд. “Соли 1871 дар Регар 400 нафар, дар Ҳисор-4000 нафар сарбоз ва 11 туп, дар Кулоб 3000 нафар сарбозу 4 туп ва дар Калъаи-Хумб соли 1878 қариб 5000 ҳазор сарбози амир ҷой гирифта буданд”.⁵²

Яке аз мулки калонтарини Бухорои Шарқи ин мулки Ҳисор буд. Баъди истило шуданаи Ҳисор ба 7 бекигари-Бойсун, Шеробод, Дехнав, Юрги, Ҳисор, Қабодиён. Қургонтеппа тақсим карда шуд. Дар ҳамаи ин бекигариҳо аз ҷумла дар Ҳисор низ идоракуни дар асоси идораи умумибухороги ташкил ёфта буд.⁵³

Яқуб-бек дар солҳои ҳукумронии худ дар Ҳисор ба дараҷае ба боварии амир Музаффар даромада буд, ки Музаффар барои хамин ба ӯ имтиёзҳои беандоза аз қабилӣ барорвардани ҳукми қатлро дода буд.

Остонакул бошад дар замони ҳукумронии худ дар Ҳисор низ ба имтиёзҳои номаҳдуд ноил гардида буд. Вай яке аз шахсони бойтарини аморати Бухоро ба шумор мерафт. Дар миқдори зиёди тилло, якчанд галлаи асп ва рамаи гусфанд буд. Ҳамаи ин боигарию сарвати табақаи ҳукумрон аз ҳисоби мардуми заҳматкаши ин минтақа ба даст меомад.

Дар дигар бекигариҳои Бухорои Шарқи аз ҷумла Кулоб, Балҷувон, Қабодиён, Қаротегин ва Дарвоз авҳол чунин буд.

Бекигари Кулоб низ яке аз он ноҳияҳои мебошад, ки баъди истило шуданаи аз тарафи аморати Бухоро ба якчанд амалдорӣ тақсим карда шуд. Баъд аз истилои Кулоб, ин бекигари ба ду қисми бекигари Кулоб чунин амалдорӣ мавҷуд буд: Муъминобод, Кули, Сари Чашма, Гирди-Қургани-боло, Гирди Қургони поён, инчунин шоҳигариҳои Давлатобод, Тағнов, Кишти дараи поён, ва Кишти дараи боло, Саригар, Роги, Вари ва Дуоб.⁵⁴

Дар байни амлақдорону шоҳигариҳо обрӯи зиёдеро шоҳ соҳиб буд. Шоҳ метавонист амлақдорҳоро аз бек харида гирад. Як қатор мулкҳои дигареро дар қисмати шарқии

⁵² Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата, - М., 1958, - 681

⁵³ Мухторов А., Хисор (Очерки таърихи) – Душанбе, 1995, - с. 132 – 135.

⁵⁴ Искандаров Б.И. Восточная Бухара., - С.205.

Кулоб харидорон ва пули зиёд дода баъд сохиби округ мешуд. Харидорон барои он ки харочоти сарф кардаи худро пушонад, ба гардани ин мардум андозаҳои зиёдеро бор мекарданд ва ягон шахс ин кори уро манъ карда наметавонист.

Гайр аз шоҳон харидорон боз ичорақорон вучуд доштанд, ки ягон округро ба мулати муайян ичора гирифта, он миқдор пуле ки бек округро ба мухлати бояд, ки дар тули мухлати муайян бар гардонида ба бек месупорид. Ичорақор метавонист, ки рузи аввали ба ичора грифтани округ пулашро супорад. Агар ичорақор ин корро сари вақт мекард, хучаин ин округ ба шумор мерафт. То ба охир расидани вақти муайяншуда ичорақор тамоми андозҳои ҷорибударо ба манфиати худ меситонид. Фақат андозхоро ичорақорон ду маротиба зиёд менамуданд.

Бекҳо дар бекигари ҷои истиқомати махсус надоштанд. Онҳо баъди ба ин мансаб ноил гардидан, дар тамоми ҳудуди бекигари гашту гузор намуда, дар як маҳала мухлати зиёд истиқомат намекард. Чунин корро бек барои он мекард, ки мабодо байни беку халқ ягон зиддият сар занад. Бе омадани беки нав, амалдорони маҳалли мансабҳои худро аз даст медоданд ва бо илтимосу тухфаҳои аз ҳад зиёд боз ба мансабашон соҳиб мешуданд. Беки нав омада, аз амалдорон барои оро додани хонаи тухфаҳо талаб мекард. Амлақдорон бошанд аз ҳисоби ғорат намудани аҳоли ба бек тухфаҳо меоварданд. Аз соли 1877 то соли 1905 дар Кулоб 19-то бек иваз шуданд.⁵⁵ Аз тез-тез иваз шудани бекҳо аҳволи халқ беҳ намегардид.

Яке аз марказҳои маъмурии дигар, бекигари Қурғонтеппа буд. Баъд аз аморат дохил кардани Бухорои Шарқи ҳокимияти Кулоб маҳдудкарда шуда, Қурғонтеппа вилояти мустақил гардид. Аз солҳои 70-уми асри XIX то сарнагун шудани аморати Бухоро қаламрави вай бетағйир монда буд. Бекигари Қурғонтеппа аз амлақдории ҳуди

⁵⁵ Давлатбеков Н., Кабутов Д., Додоҳонов М., Халки тоҷик дар давраи феодалӣ....., - с. 206.

Кургонтеппа, Сарой ва Чиликул иборат буд. Дар сари амлақдориҳо амлақдор меистод. Дар назди амлақдориҳо мирзоҳо, мироб ва дигар амлақдорон хизмат мекарданд. Асосан амлақдорон бо фармони бек таъйин мегардид.

Қабодиён бошад баъди ба аморати Бухоро ҳамроҳ намудани Бухоро Шарқи аз Кулоб чудо карда шуд ва дар идораи вай дигаргуниҳо ба вучуд омад. Қабодиён аз кишлок ҳеҷ фарке надошт. Фақат ҳамин ки вай нисбатан васеъ буда, дорои бозор буд. Аз ҷиҳати ҳудуд аҳоли нисбати дигар бекигариҳои Бухорои Шарқи хурд буд. Дар ин бекигари қози дар навбати худ раис ҳам ба шумор мерафт. Бекигари қабодиён бад амлақдори чудо мешуд. Ин амлақдории Бишкент ва Бешчарбон буданд.⁵⁶

“Аз руи нишондоди рӯйхате, ки ба амир пешниҳод намуда, буданд, дар бекигари Қабодиён як мирохур, як қароулбеги, се мирзобоши ва 15 амалдорони хурд вучуд дошт”.⁵⁷

Чи хеле ки дар боби гузашта зикр шуд, тирамоҳи соли 1877 кушунҳои амир таҳти фармондихии Худойназар-додхоҳ ба сарҳади ҳокимгарии Қаротегин дохил шуд. Ба шикаст хурдани ҳокимияти меросии Қаротегин дар ин ҷо бекигари таъсис ёфт. Якумин беке, ки дар ин ҷо ба кор сар кард, ҳуди Худойназар-додхоҳ буд. Худойназар-додхоҳ бо фармони амир Музаффар дар Қаротегин бек таъин гадида буд.

Бекигари Қаротегин ба 10 амлақдори тақсим шуда, дар навбати худ ин амлақдориҳо ба 34 мири ҳазора тақсим мешуданд.

Аз соли 1878 Дарвоз бошад ба аморат дохил карда шуда дар ин ҷо бекигари таъсис ёфт. Аз сабаби он ки Худойназар-додхоҳ беки Қаротегин дар ишғол намудани Дарвоз роҳбари кушунҳои амири Бухоро буд, ўро амир беки Дарвоз эълон намуд. Вале Худойназар-додхоҳ дар ин ҷо дер ҳукумрони накард. Чунки тирамоҳи соли 1878 писари Худойназар барои

⁵⁶ Лилиенталь., Гиссарское и Кабадианское бекства. – Сб. мат. По Азии, вып. 57, 1894. – С. 316.

⁵⁷ Лаптинов Н., Экономическое состояние Дарвазкого бекства и основные занятия его населения – Душанбе, 1958, - с. 50.

чамъ намудани андози солона ба назди киргизҳо соҳилҳои Амударё фиристоданд. Вай андози зиёде чамъ намуда, бо ин ғанимати зиёд ба Афғонистон гурехт. Гурехтани писари Худойназар-додхоҳ боиси аз мансаб дур гардидани падараш гардид ва ба ҷои у беки Дарвоз Абдурахмон-Хочабек таъин гардид. Бекигари Дарвоз ба 4 амлақдори Чилдара, Тавилдара, Ваҳеи Боло ва Сағирдашт таксим мешуд. Вале баъдтар як қатор тадқиқотчиён, аз ҷумла Лаптинов Н. ки таърихи пеш аз инқилобии Дарвозро омукта буд ба ҷунин ҳулоса омад. Дар ҳаёати бекигари Дарвоз амлақдорҳои Чилдара, Тавилдара, Далҷир, Сағирдашт, Ванҷ, Майдон, Қалъаи-Хумб, Шикай, Куф, Харангон ба ду қисмат дигар Язғулом ва Танғшив дохил мешуданд.⁵⁸

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳи мавҷуд буд бе ҳеҷ гуна тағйирот давом карданд гирифт. Он идоракуниё, ки дар аморат вучуд дошт акнун дар Бухорои Шарқӣ қори гардида буданд. Аморати Бухоро аз 27 бекигари иборат буда, ба ҳар яке аз онҳо бек, қози раис ва муфтироҳбари мекарданд аз тарафи амир таъин карда мешуд. Бек мебоист қорҳои давлати, маъмури ва зироати ро идора мекард, раис аз тарафи аҳоли иҷро шудани фармоишоти дину шариатро назорат менамудва муфти ҳамчун донандаи қонунҳои шариат дурусти ё нодурусти ин ва ё он ҳодисаро фаҳмонда меод. Ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва ғоидаҳои шахсии ҳудо таъин мекарданд. Бекҳо, ки ба воситаи амлоқдорҳо ва дигар одамони ҳуд қорҳои қамин ва молия, чамъ қардидани ҳироҷ, ва ғайраро идора менамуданд, аз аҳоли қи ситонда ва ба ҳазина қи супоридани онҳоро қассе тафтиш намекард.

Мингбоши, амин, оқсақол ва арбобҳо. Қи ба сифати намояндаи аҳоли таъин мешуданд, одатан ба қирдорихақим ва беку амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси ривочи ғоратғари ва қоракхури қардида, ба иқтисодиёт зарбаи сахт ворид меоварад ва зиндагонии бе ин ҳам сахти аҳли

⁵⁸ Лаптинов Н., Экономическое состояние Дарвазского бекства и основные занятия его населения – Душанбе, 1958, - с. 50.

меҳнатро ба дараҷаи токатнопазири мерасонид.

Аморати Бухоро, Бухорои Шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода. Дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи сахтеро ҷори намуд. Табақаҳои ашроф, сипоҳ ва нуқарҳо, заминдорони калону руҳониён ва бойҳо ба тақягоҳи аморат табдил ёфта буданд. Ба ин ғурӯҳои болонишини истисмор кунанда аз баҳодур то додхоҳ харгуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Чунин сипоҳиёне, ки дорои чунин мукофот мегардиданд онҳоро “танҳо”-дор меномиданд. Деҳқонони чунин деҳаҳо ба ғоида танҳо қор мекарданд. Танҳо хур метавонист духтарони ин деҳаро фурушад, ба зани гирад, ҳавлиҳои деҳқонро қашид ва ҳарчи хоҳад мекард, хариду фуруши мансабҳо боз ҳам аҳволи халқи камбағалро бад мегардонид, солҳое, ки дар Қаротеғин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмурод-парвоначи (1842-1904) ҳукумрони мекарданд, хариду фуруши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб, ки ба расмият даромада буд. Барои нуқари одди шудан 1200-3000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нуқар дар шаҳр ё қалъае ба хизмати ҳарбии таъин мешуд, аз ҳар гуна андоз озод карда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду “буна”-ҳочагии деҳқони дода мешуд. Агар нуқар ҳудаш заминро боғу ҳавли дошта бошад, дар ин сурат ба вай “буна” дода намешуд, вале ягон андоз аз ӯ ситода намешуд”. Мансаби қараулбеки хеле қиматтар 2=4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қараулбеки 4 “буна” дода мешуд. Қараулбеки, ки дар хизмати амир бошад дар айни ҳол молу мулк замин дошта бошад, уҳдадор буд, ки ба ғоида ҳазинаи амир ушр (дахяки ҳосил) ва “амал”, яъне 21 танга хирочи заминро диҳад”.⁵⁹

Ҳамин тавр, тамоми мансабҳо аз ҷумла мансаби миросхор 3-5 ҳазор танга, ба ихтиёраш 4-10 “буна”, туксабо 5-10 ҳазор танга, ба ихтиёраш 100 “буна”, мансаби эшикоғоши

⁵⁹ Мачлисав А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX начало XX века. – Душанбе, Алма – Ата, 1967 с.71

6-15 ҳазор танга, ба ихтиёраш 150-200 “буна” фурухта мешуд.

Ниҳоят мансаби “бий”, ки онро худи амир медод (дигар мансабҳои аз ин поинро худи беки Қаротегин мефурухт ва азин хариду фуруш ҳатто амирро хабардор намекард) то 300 “буна” мегирифтанд, ки онҳоро истисмор карда, кусури харочоташонро мебароварданд.⁶⁰

Мансабу рутбаҳои дини низ дар ҳама ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикитон, ки ба хайати Бухорои Шарқи дохил мешуданд, фурухта мешуданд. “Ҳукуқи додани мансабу унвони қозикалон, ду ноиби он ва раис ба амир таалуқ дошт ва дар ин бобат фақат амир ёрлик дода метавонист. Мансабҳои поёниро худи бек тақсим мекард. Ҳар касе, ки бештар пора медод, соҳиби ҳукуқи имконияти бештаре мешуду тақдири садҳо деҳқонону қосибонро ҳал мекард. Ҳангоми додани вазифа сифатҳои шахс, қобилияти вай мутлақо ба назар гирифта намешуд. Дар ҳамаи дигар бекигариҳо вазъият чунин буд.⁶¹

Албатта. Ин гуна тартибот ба маъмури амир маъқул ва мувофиқи табиқ буд. Онҳо дар хурдтарин мансаб истода, дар зарфи 2-3 сол сарвати зиёде ҷамъ мекарданд.

Ҳокимони вилоятҳо, алалхусус дар ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дар ғорату таҳқири аҳоли ягон ҳадду қанор надоштанд.

МУБОРИЗАИ ХАЛКИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИ.

Сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳи ва аморати Бухоро зиддияти иҷтимоиро тезу тунд гардонда чун зухуроти олии норозигии халқи меҳнаткаш аҳолии мустамликаро ба шуриши ошкоро барҳезонд.

Ошубҳои халқи баъзан мавҷи қалони аҳолиро ба худ қашида характери оммави гирифтанд. Қувваҳои

⁶⁰ Давлатбеков Н., Кабутов Д., Додоҳонов М., Халки тоҷик дар давраи феодали....., - с. 208 - 209.

⁶¹ Юсупов Ш. Т. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начало XX вв.- Душанбе, 1964, - С. 38 – 39.

ҳаракатдиҳандаи ин шуришҳо, деҳқонони чоряккорон, мардкорон, хунармандон ва қамбағалони шаҳрҳо буданд. Дар баробари меҳнаткашони узбек, қирғиз, туркман дар ошубҳои халқи тоҷикон низ иштироки ғаёлона доштанд.

Соли 1870 ду ҳазор нафар деҳқонон аз худсари ва микдори зиёди хироч ва закот бу шур омада қалъаи Балчувонро муҳосира карданд. Беки Балчувон Абдукаримбек, ки сабабгори шуриш шуда буд, аз ғазаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ошуб характери номутташакилона дошт. Деҳқонон қалъаро гирифта молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамоно хона ба хона пароканда шуданд. Аз ин истифода бурда, ошубро дастаи аскарони ҳокими Ҳисор Яъқуб-Қушбеги пахш карданд. Чанд тан аз иштирокчиёни шуриш ба дор кашида шуданд. Қисме аз онҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдукарим ба Балчувон баргашта ба тариқи пештара мардумро ғорат мекард.⁶²

Моҳ декабри соли 1874 аз сабаби худсарии андозҷамъкунандагон дар Балчувон ошуби дигари сар зад. Мардумро фиреб доданд, ки ба амир арзу шикоят карда ба ҷавоби он мунтазир шаванд. Дар ин лаҳза сардори дастаи кушуни Бухоро 7-нафар сардорони шуришро дастгир карда ба зиндон партофт ва шуришро пахш намуд.

Соли 1872 дар Хучанд бар зидди сиёсати андозгирии ҳукумати подшоҳи ва зулми ҳокимони маҳалли шуриши халқи ба амал омад, ки дар он зиёда аз 10 ҳазор кас иштирок дошт. Халқ талаб кард, ки андозҳо кам карда, шароити меҳнат беҳтар карда шавад. Шуриш дастаи ҳарби пахш карда, бисёр иштирокчиёни он ба Сибир бадарға карда шуданд.

Соли 1873 дар Паши ном деҳаи Уротеппа ва соли 1875 аз нав дар Уротеппа ошубҳо ба амал омада буданд.⁶³

Дар солҳои 1885-1886 мавқеи азими шуришҳои халқи қариб қариб тамоми маҳалҳои тоҷикнишинро фаро гирифт. Деҳқонони Муминобод, Шуробод, Кулоб, Балчувон ва Ҳисор ба шуриш бархестанд. Дар Ҳисор муборизаи деҳқонон

⁶² Юсупов Ш. Т. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начало XX вв. - Душанбе, 1964, - С. 50.

⁶³ История таджикского народа, - С. 135.

барои замин ва об, мубориза ба муқобили маҷбуриятҳои феодалӣ ба муборизаи қосибон барои беҳтар кардани шароити меҳнат пайваста буд. Дар натиҷаи муборизаи дуру дароз соҳибони дуконҳо маҷбур шуданд, ки гузашта карда талаботҳои ошубгаронро иҷро кунанд.

Калонтарин баромади халқи дар Бухорои Шарқи ба муқобили зулми амири шуриши соли 1888 буд. Дар бораи санади шуриш дар байни таърихчиён солҳои тулони ақидаи ягона набуд. Аксарияти маррихон саршавии шуришро соли 1885 (аз ҷумла ин санадро шарқшиносони машҳур академик Б.Ғафуров ва Б.Искандаров) ҳисоб мекарданд. Лекин тақиқотҳои минбаъда нишон дод, ки шуришсоли 1888 рух дода буд.⁶⁴

Дар бекигарии Кулобу Балҷувон чандин сол хушксоли ба амал омад. Соли 1888 (то ин давра соли 1885-нишон дода мешуд) соли серҳосил омад. Амалдорон аз деҳқонон андозҳои барзиёд гирифта меҳостанд, ба ин восита ҷои солҳои камҳосилро пур кунанд. Ин ба шуриш баҳона шуд.

Шуриш дар амлоқдорӣи Ховалинг сар шуда, Балҷувон, Сари Ҳисор, Кулоб ва дигар ноҳияҳоро фаро гирифт.

Пешвои шуриш деҳқонони Ховалинги Абдулвосеъ буд. Шуриш ба муқобили сиёсати амир ва амалдорони маҳалли равона карда шуд.

Деҳқонон талаби амалдоронро дар бораи адои андози чандсола рад карданд. Дар натиҷа дар миёни деҳқонона ва андозҷамъ кунандагони задухурд ба вучуд омад. Деҳқонон зақотчирро куштанд, хонаи амалдори Ховалингро хароб карда ба қалъаи беки Балҷувон ҳаракат карданд. Онҳо кушиш карданд. Ки масъаларо бо тарзи гуфтугу ҳал кунанд. Бек ба назди ҷамъомадагон муллоҳоро фиристонда мақсад дошт, ки деҳқононро пароканда намояд. Дар ин муддат бек аскаронашро бар зиди деҳқонон омода кард. Шуришгарон ба аскарони бек шикаст дода қалъаи Балҷувонро ба даст дароварданд. Бек ба Кангург гурехт.

Шуришгарон барои пахш кардани шуриш ҷорae надида,

⁶⁴ Пирумшоев Х. Таърихи омузиши шуриши Восеъ. – Душанбе, 1992, - С. 52 – 68.

баъди ба даст даровардани ин қалъа ин муваффақияти худро вусъат надоданд. Дар натиҷа баъзе аз шуришгарон лагери шуришро тарк карданд.

Бекҳои Кулоб, Ҳисор ва Қаротегин ба ёрии беки Балҷувон омада бо қувваҳои ҳарбии худ қалъаи Балҷувонро аз дасти Восеъ гирифтанд. Восеъ ба тарафи Кангург ақиб нишаста, ба қувваи нав ба суи Балҷувон ҳаракат карда, қалъаро аз нав ба даст даровард. Вале ёрии навбати бекҳои ҳамсоя тақдири шуришро ҳал намуд.

Восеъ шикаст хурда хост, ки ба тарафи Ховалинг ақиб нишаста қувваҳои худро муттаҳид намояд. Аммо ин чиз муяссар нашуд. Шуриш аз тарафи қувваҳои яқини амир шикаст хурд. Восеъ ва ёрдамчиёнаш асир афтоданд. Дар як руз 40-нафар шуришчиён ба дор кашида шуданд. Восеъро чанд руз дар маҳбасхона нигоҳ дошта, соли 1888 дар Шаҳрисабз ба қатл расонда шуд.

Аз сабаби номутташакил ва бе нақшаи муайян амал кардани шуришгарон онҳо муваффақият пайдо карда натавонистанд. Ба шикасти шуриш нигоҳ накарда, таҳкурсии зулмат ва асосҳои феодалии аморат торафт суст гаштанд. Меҳнаткашон дар муборзаҳои бо душман обу тоб ёфта торафт муттаҳид мегардиданд.⁶⁵

Дар нимаи дуҷуми асри XIX қатори шуришу баромадҳои стихиявии деҳқонон ва мардикорони плантасияҳои хоҷагии қишлоқ аввалин баромадҳои коргарон, ки баробари сохтмони корхонаҳои нахустин ташаккул ёфтабуд. Ба амал омада буд. Аввалин баромадҳои коргарон ҳануз дар давраи сохтмони роҳи оҳан мушоҳида карда шуданд.

Коргарон дар сохтмони роҳҳои оҳан, конҳо ва корхонаҳои саноати дар шароити ниҳоят бад меҳнат мекарданд. Ба ивази меҳнати 16-18 соата ба коргарон музди ночиз дода мешуд. Аз коргарон ҷаримаҳои зиёд ситонда мешуд. Яке аз корбардории калонтарину аввалини коргарон соли 1885 дар қони ангишт заврак Киштут волости Панҷакент ба амал омада буд. Корпартофтагон сардор ва

⁶⁵ История таджикского народа, - С. 135 - 137.

назоратчиёро куфта, ба назди ҳокими Панчакент раҳсипор гардиданд. Дар роҳ отряди аскарон онҳоро пароканда карданд. Се нафар коргарон ҳабс карда шудандва арзу шикоятҳои онҳо бенатиҷа монд.

Корпартои ва баромадҳои коргарон ба монанди шуру ошубҳои деҳқонон ҳануз стихиявӣ ва пароканда буданд. Бо вучуди ин баромадҳо ба муқобили сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳӣ ва лагандбардорони онҳо равона карда шуда буданд, ки дар мутташаққилии ояндаи меҳнаткашон аҳамияти калон доштанд.

Хулоса

Қарни XIX дар таърихи халқи тоҷик аз он ҷиҳат характернок буд, ки дар натиҷаи сиёсати мустамликавии давлатҳои нисбатан тараққиқарда, дар байни ин давлатҳо пароканда шуд. Яъне парокандагии сиёсии халқи тоҷик дар асри XIX ба авҷи боло расид.

Дар натиҷаи сиёсати мустамликави як қисми сарзамини тоҷикон ба генерал губернатории Туркистон (қисми Шимолии имрузаи Тоҷикистон) ва қисми ноҳияҳои маркази ва Ҷануби Шарқии Тоҷикистони имруза бо ёрии лашкари рус ба аморати Бухоро ҳамроҳ шуда минбаъд ин сарзамин Бухорои Шарқӣ номида мешуд.

Аморати Бухоро давлати феодали аз ҷиҳати сиёси ва иқтисодӣ кафомонда буд. Аз ин ҷиҳат дар натиҷаи истило шудани вилоятҳои тоҷикнишин аз тарафи аморати Бухоро дар ҳаёти иқтисодӣ - иҷтимоӣ ин минтақа ягон пешрави ва тағирот ба амал наомад. Баръакс аморати Бухоро бо сиёсати мустамликавии худ, садӣ тараққиёти иқтисодӣ ин сарзамин гардид. Илова аз он аҳволии иқтисодӣ мардуми заҳматкаш боз ҳам вазнинтар гардид. Агар пеш аз запт шудани ин вилоятҳо, мардум зулми яктарафа мекашид, баъди истило зулми яктарафа мекашид, баъди истило зулми амалдорони амир ба он илова шуд. Дар ин хусус норозигии мардум, ки ба шуру ошубҳои ошкоро овардв расонд, гувоҳи медиҳад.

Амири Бухоро баъди запт намудани Бухорои Шарқӣ сохти идоракунии маъмуриро дар ин ҷо ҷорӣ намуд. Барои нигоҳ доштани тартибот сарбозони худро ҷойгир кард.

Амалдорон аз бек сар карда то мансаби пасттарин аз руи риш ва хушмуомилаги тайин карда мешуданд. Ҳар кадоми онҳо на барои ободонии мулк, балки дар навбати аввал ғамии шахсии худро меҳурданд. Чунин муносибат боиси боз ҳам хароб шудани иқтисодиёт ва хонабурдуш гаштани аҳли меҳнат гардид.

Илова аз он қисми аҳолии вилоятҳои истилошуда дар натиҷаи ҷанг курбон гашта, қисми дигари он аз диёр фирор карданд.

Бухорои Шарқӣ баъди истилои он аз тарафи аморати

Бухоро як гушаи дурдасти аз ҷиҳати иқтисоди – иҷтимоӣ кафомонда буд. Замин, ки воситаи ягонаи даромад буд, дар ихтиёри заминдорон буд. Аҳли заҳматкаш бо шароитҳои гарон дар замин кор мекарданд. Асбобу анҷоми коркарди замин хеле кафомонда буд. Ҳамаи ин ба он оварда расонд, ки Бухорои Шарқи аз ҷиҳати иқтисоди на танҳо аз вилоятҳои марказии Осиёи Миёна, балки аз Бухорои Ғарби низ кафо меомонд.

Хунарманди дар дараҷаи паст буд. Андозҳои зиёд ва системаи сеҳи инчунин камчини ашёи хом ва сабабҳои дигар сади роҳи хунарманди гардиданд.

Дараҷаи пасти иқтисоди ба савдо таъсири манфӣ расонд. Савдо характери моливавзкуни дошт. Дар бисёр ноҳияҳои қуҳистон бозорҳои савдои мавҷуд набуданд. Хоҷаи дар ҳолати патриархалии асри миёнаи қарор дошт.

Соҳти идоракунии аморати Бухоро дар асри XIX.

Вазорати қорҳои қоричи	Императори Россия
------------------------	-------------------

Агентураи сиёсии Россия ва Бухоро	Амири Бухоро	Генерал – губернатори Туркистон
-----------------------------------	--------------	---------------------------------

Дастгоҳи ҳокимияти Маркази

Эшони раис	Қозикалон	Қушбеги	Девонбеги	Закотчий қалон	Тупчибоши
------------	-----------	---------	-----------	----------------	-----------

Раис	Қози	Бек (ҳоким)	Амалдор	Закотчи
------	------	-------------	---------	---------

Маъмурияти маҳаллии деҳа

Мироб	Оқсақол	Доруға
-------	---------	--------

ТАЪРИХИ СИЁСИ, АҶҚОРИ ҚАМЪИЯТИ ХАЛҚИ ТОҶИК дар охири асри XVIII-ибтидои асри XIX

Дар охири асри XVIII ибтидои асри XIX ҳамоно дар таърихи халқи тоҷик парокандагии сиёси давом мекард. Халқи тоҷик дар байни давлатҳои феодалии Осиёи Миёна ва Афғонистон тақсим шуда, дар ҳолати ҷудои ва парокандагии сиёси ҳаёти дахшатангез аз сар мегузаронад.

Тоҷикон қисми асосии аҳолии Афғонистонро ташкил дода, дар Кобул, Ҷалолобод, Кӯхистон, Панҷшер, Никру, Кунгра, Хост ва дигар шаҳру вилоятҳои зиндагии мекарданд.

Дар давлатҳои феодалии Осиёи Миёна (хониғарии Бухоро ва Қўқанд) тоҷикон аҳолии асосии шаҳрҳо ва вилоятҳоро ташкил медоданд. Дар музофотҳои кӯҳии хониғарӣ низ танҳо тоҷикон истиқомат мекарданд.

Парокандагии сиёсии феодали, ки дар таърихи халқи тоҷик аз охири асри X, аз давраи пароканда шудани давлати Сомониён сар шуда буд дар нимаи дуёми асри XVIII боз ҳам вусъат ёфт. Муҳаммадраҳимбӣ кӯшиш менамуд, ки Ҳисор, Қубодиён, Панҷакент ва Ёротеппаро ба зерӣ тасарруфи худ дарорад. Дар давраи салтанати амир Шохмурод (ибтидои асри XIX) низ чунин кӯшиш карда шуд. Вилоятҳои Ҳисор ва Ёротеппа муваққатан ба қаламрави Бухоро дохил шуда, дар давраҳои минбаъда майдони муборизаи байни Бухоро ва Қўқанд гардиданд.

Вақте ки манғитиён дар талоши ҳокимият ба муборизаҳои дохили банд буданд, шоҳи афғон Аҳмадшоҳ (1747-1773) дар аввали нимаи асри XVIII (1750-1752) Балх, Адҳой, Маймана, Аҳча, Шибиргон, Қўндузро, ки аксарияти аҳолии ин вилоятҳои тоҷикон буданд, ба тасарруфи худ даровард. Баъдтар (1873-1895) Бадахшон ҳам дар тахти нуфузи сиёсии Афғонистон қарор гирифт.

Дар асри XIX қисми зиёди заминҳои соҳили чапи Аму, ки тоҷикон дар ин минтақа бартарият доштанд, ба ҳайати давлати Афғонистон дохил гардид.

Барои ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистони имрӯза дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX байни Қўқанд ва

Бухоро чангҳои тӯлони мерафтанд. Дар нимаи якуми асри XIX районҳои Конибодом, Исфара ва Ашт зери тасарруфи Қўқанд буда, барои ба даст даровардани Хучанд, Ёротеппа ва Нов хонҳои Бухоро ва Қўқанд муборизаҳои шадид мебуданд. Танҳо дар муддати 50-60 соли охир Ёротеппа зиёда аз 40 дафъа тохтутози амиронӣ хонҳоро аз саргузаронид, 23 маротиба ҳокимонаш иваз шуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX ноҳияҳои Маркази, Ҷануби ва Шарқии Тоҷикистони ҳозира мулкҳои мустақил буда, аз тарафи ҳокимони ҷудогонаи феодалӣ идора карда мешуданд. Вилоятҳои сарғаҳи дарёи Аму аз ҳокимияти Бухоро рӯйгардонид ба ҳокимгарӣҳои мустақили Рушон, Шугнон ва Вахон тақсим шуданд. Бадахшон мустақил буда, мулкҳои феодалӣ Қаротегинӣ Дарвоз дар ихтиёри мири Дарвоз муттаҳид шуданд. Ҳисору Қўлоб низ мустақил буданд, аммо дар охири нимаи якуми асри XIX муносибатҳои байни онҳо тезу тунд гардид.

Аз солҳои 60-уми асри XIX парокандагии сиёсии халқи тоҷик дар натиҷаи истилои Россияи подшоҳӣ дар Осиёи Миёна боз ҳам пурқувваттар гардид, ки дар бораи он дар боби оянда маълумоти муфасссал дода мешавад.

Дар ноҳияҳои тоҷикнишин, дар баробари халқи тоҷик, боз бисёр қавму қабилаҳои туркзабон зиндаги мекарданд. Аз асри XVII сар карда дар ноҳияҳои Маркази ва Ҷанубии Тоҷикистон қабилаҳои кунғурот, юз, марка, барлос, турк, қарлуғ, лақай, қатағани ўзбек баъди тоҷикон аз ҷиҳати шумораи аҳоли ҷои дуюмро ишғол менамуданд. Дар Қаротегин, Ҳисор ва Помири Шарқӣ баъзе аз қабилаҳои қирғиз сукунат доштанд. Дар водии Вахш дар нимаи асри XVIII аз Чорҷўй бодиянишинони туркман кўчида омаданд. Дар ҳар ду хониғари забони тоҷики забони давлатӣ буд. Тамоми корғузори ба забони тоҷики иҷро карда мешуд.

Хони охирини ҷониён Абдулфайзхон, аз сабаби айшу тараби бепоён машғул шуданаш, аз ўҳдаи идоракунии давлат баромада натавонист. Ин буд, ки қори давлат рӯ ба инқироз ниҳод, ҳар кас тамаъи сардори ва ҳар фард ғарази роҳбари дошт. (Ғафуров Б. Тоҷикон.- к. II. – С. 86).

Дар чунин вазъияти бесару сомони тохтутози ачнабиён ба мулкҳои Мовароуннахр сар шуд. Масалан: бодиянишинон дар солҳои 1723-1730 водии Зарафшонро ба харобазор табдил доданд. Шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорчӯй ба Мовароуннахр дохил шуд.

Дар чунин вазъият табақаи ашрофи қабилаи манғит имтиёзи зиёд пайдо карда, ҳокимияти хониро торафт бештар ба эътибор намегирифт. Нодиршоҳ аз ин вазъият моҳирона истифода бурда, барои пирӯзии худ шароит муҳайё намуд. Дар ин кор асосгузори давлати ояндаи манғитиёни Бухоро-Мухаммадҳаками атолик ва писараш Мухаммадраҳим ба Нодиршоҳ кӯмак мерасониданд.

Мухаммадҳаким, ки аз тарафи хони чониён Абдулфайзхон барои гуфтушунид ба назди Нодиршоҳ фиристода шуда буд, пас аз бозгашт бо ёрии ӯ ҳукмрони Бухоро таъин гардид.

Пас аз вафоти Мухаммадҳакимбии атолик писари ӯ Мухаммадраҳим ба кушуни пурқувват таъя карда, исёни амирони муҳолифро бартараф намуд ва дар дарбор мавқеи худро мустаҳкам кард. Бо ҳамин ба иваз шудани сулолаи ҳоким шароити мусоид фароҳам расид.

АҲКОРИ ЧАЪМИЯТИИ –СИЁСИИ ХАЛКИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ САЛТАНАТИ СУЛОЛАИ МАНҒИТИЁН

Мухаммадраҳим баъд аз тайёр кардани заминаҳои муайян, Абдулфайзхонро бо ду писараш ба қатл расонида, соли 1753 ба сулолаи Манғитиён асос гузошт.

Мухаммадраҳимби барои баратараф намудани муқобилияти феодалони исёнгар аз қабили тоифаҳои ўзбеки кенегас, баҳрин, қипчоқ, ётти, уйғур ва дигарон истифода бурда, онҳоро аз ҷиҳати иқтисоди камқувват ва аз ҷиҳати сиёси мутеъи худ гардонид.

Чӣ тавре ки дар боло нишон дода шуд, Мухаммадраҳимби барои тобеъ кардани ноҳияҳои Маркази ва Ҷанубии Тоҷикистон низ дар ин давра кӯшиш намуда буд. Масалан, ба муқобили Ҳисор ду маротиба (солҳои 1756-1758)

лашкар кашид. Баъди ба даст даровардани Ҳисор, аҳамияти ин вилоятро барои давлати Манғитиён ба назар гирифта, Муҳаммадраҳимби амаки худ Дониёрбиро ҳокими Ҳисор ва Вилояти кӯҳистон таъин намуд. Дар Самарқанд, Шаҳрисабз, Тошканд низ тарафдорони худро ба сари ҳокимият овард.

Баъд аз Муҳаммадраҳимби амаки ӯ Дониёлби (1758-1785) ҳукуматро соҳиб шуд. Лекин исман Абдулғози (набера Абдулфайзхон) ба тахт шинонда шуд. Дар асл Дониёлби тамоми ҳокимияти сиёсиро дар дасти худ нигоҳ медошт, ӯ ба сарлашкарони сулолаи Манғит ва қувваҳои ҳарби тақия карда, ба манфияти онҳо сиёсат мебурд. Дар натиҷа сарлашкарони сулолаи Манғит заминҳои зиёдеро соҳиб шудаанд. Давраи салтанати Шохмурод (1785-1800) дар таърихи сулолаи Манғитиён давраи нисбатан устувор гардидани давлати Бухоро буд. Ӯ аз мансаби хони даст кашид, худро амир эълон кард.

Дониёлби бо мақсади пур кардани хароҷоти давлати аз лашкарони сулолаи Манғит, ки заминҳои зиёдро соҳиби шуданд, намудҳои нави андоз, ба монанди, аминона, никоҳона, мӯҳрона ва ҳақи тарозуро ҷори намуд. Дар баробари ин, ба тамоми кӯшишҳо Дониёлби худсариҳои феодалонро бартараф карда натавониста, мутеъи қозикалон ва ашрофони феодалӣ гардид.

Баъд аз сари Дониёлби Абдулғозихон ба сари давлат баромад. Аммо ӯ низ аз ӯҳдаи идоракунии давлат баромада натавонист. Феодалони Бухоро соли 1785 атолик Шохмуродро ба тахт нишонданд.

Шохмурод дар давраи душвор соҳиби салтанат гардид. Аммо парокандагии феодалӣ торафт қувват мегирифт. Балх истиқлолиятро ба даст даровард. Фарғона аз охири асри XVII ниммустақил шуда, дар инҷо хонигарии мустақили Қўқанд ташкил ёфт.

Шохмурод барои бартараф кардани душвории сиёсӣ рафтори ҳосаеро пеш гирифт, ки ба хонҳо номуносиб буд. Ӯ худро ба тариқати суфия бахшида муриди шайхе шуда, дар зохир аз дарवेशи мискин ҳеҷ тафовуте надошт.

Зиндагии шикастанафсонаи шохзода, соддагии, хоксори

ва дастраси зохири боиси дар байни халқ эътибори зиёд пайдо кардани ӯ гардид. Пас аз вафоти падараш Шохмурод либоси тавба дар тан дар кӯчаҳои Бухоро гашта, бо нолаву зори аз мардум илтиҷо менамуд, ки гуноҳи падарашро бубахшанд. Чунин рафтор, ки ба мақсади сиёси бурда мешуд, дар роҳи соҳиб шудан ба салтанат ва ба тарафи худ кашидани диққати мардум сахми муайян бозид. (ниг. Семёнов А.А. Истории бухарских мангытов. -Бюлл САГУ.- 1924.-№6.- С.163).

Давраи салтанати Шохмурод (1785-1800) дар таърихи сулолаи Манғитиён даврви нисбатан устувор гардидани давлати Бухоро буд. Ӯ аз мансаби хони даст кашида, худро амир эълон кард.

Шохмурод баъзе ислохотхоро гузаронид, ки ба бартараф намудани норозигии умуми мусоидат намуданд. Вай хироч ва закотро боқи гузошта, дигар намудҳои ҷарима ва бочро бекор кард. Аз аҳолии ғайримусулмонон андоз - чизия ситонида мешуд. Заминҳои вақф, ки амирон мусодида карда буданд, баргардонида аз нав барқарор карда шуданд. Барои сарбозон моҳона муқаррар карда шуд.

Ҳанӯз дар давраи ҷониён ва баъдтар амирони Манғития сиккаи пули нуқраро вайрон карда, дар байни қурби расми ва амалии он тафовут ба амал омада буд. Аз ин ҷиҳат ислоҳоти пулии Шохмурод барои ба тартиб даровардани муомилот аҳамияти калон дод. Шакли зохирии ҳаҷм ва вазни сиккаҳо тағйир дода, онҳоро аз нуқра сикка мезаданд. Ҳар кас метавонист ба сиккахона нуқра оварда, ба ивазаш пул бигирад. Ислоҳоти пули ба пешрафти иқтисоди ва равнақи тичорат мусоидат намуд.

Шохмурод барои мустаҳкам намудани иқтисодии ҳокимияти маркази низ ҷораҳои амали андешида, ҳокимони вилоятҳоро аз нав таъин кард. Ба ҳар шаҳр ва деҳа қози таъин карда мешуданд.

Муқобиляти феодалони марказгурез ҳам шикаста шуд ва саркаштарини онҳо низ ба ӯ итоат мекарданд.

Ислоҳоти соҳаи судии Шохмурод барои ба тартиб овардани кори умумии маҳкама мусоидат намуд. Масъалаи

хукуки ва адлияро қозикалон ва муфти (қорҳои ҷиноятии ҳарбиро қозии лашкар ва муфти) дида мебаромаданд. Мувофиқи ислоҳот палатаи олии додгоҳи (суди), ки ба он 40 нафар ҳуқуқшиносон шомил буданд, таъсис дода шуд. Дар бораи муҳофизати моликият қонунӣ махсус қабул карда шуд. Мувофиқи қонун агар касе нисбат ба моликият беаҳтиноӣ зоҳир мекард, сарфи назар аз мартабаи ҷамъияти, ба ҷавобгари қашида мешуд. Масалан, барои роҳзани сар аз тан ҷудо мекарданд, барои дузди дастӣ роҷро мебуриданд. Барои муҳофизати расму оин мансаби Раис ҷорӣ карда шуд, ки ӯ иҷроӣ тамоми фармонҳои шариатро назорат мекард. Ҷунин тадбирҳо як андоза пеши роҳи ғорату торочҳоро гирифта, ба манфиати табақаҳои васеи ҷамъияти равона қада шуда буданд.

Дар соҳаи сиёсати хориҷӣ Шохмӯрод таассуби диниро моҳирона истифода мебард. Ӯ тахти шиори «ҷиҳоди муқаддас бар зидди шиаҳо» ҷандин маротиба, ба Хӯросон лашкар қашида, ҷавонони қобили меҳнатро аз Хӯросон асир карда ба Бӯҳоро меоварданд. Ба ин васила ғуломфурӯши хело раванқ ёфт. Вай ду маротиба ба Мавр лашкар қашида, сарбанди дарёи Мурғобро вайрон карда, аҳолии ин вилоятро ба Самарқанд ва Бӯҳоро кӯчонид.

Шохмӯрод барои ташкил кардани давлати пуққувват саъю талош намуда, вилоятҳои Ҳисор ва Ёротеппаро ба итоати худ даровард, гарҷанде онҳо муқтакилияти ҳудро нигоҳ дошта тавонистанд.

Амир Шохмӯрод на фақат ҳокимияти худ, балки салтанати авлоди ҳудро ба расмиёт даровард. Ӯ ба Шаҳбону ном духтари Саид Абдулфайзхони Аштархони хонадор шуда, бо ин восита унвони Амиро гирифт. Авлоди ӯ насаби ҳудро ба Саидҳо ва насли Чингизхон нисбат дода, ҳудро ворисони бевоситаи тоҷу тахти Бӯҳоро мешумориданд. Аз давраи аҳди салтанати Ҳайдар сар карда, ба номҳои амирони манғит калимаҳои «саид ва амир» илова гардид.

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИ- ИЧТИМОИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Баъд аз сари Шохмурод писараш Ҳайдар (1800-1826) ба тахти салтанати Бухоро нишаст. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, Ҳайдар аксарияти вақти худро ба мутолиаи асарҳои фикр ва муноқишаҳо сарф мекард. Ӯ худро «уламои замон» пиндошт, дар мадрасаи арк ба дарсгӯи машғул шуд. Албатта муллобачаҳо ба дарси «амири донишманд» бо зарбаи чуб чамъ менамуданд. (Семёнов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбониҳана - Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии «Сб. статей.» вып. 1.-Сталинабад, 1954.- С.3).

Амир Ҳайдар Қуръонро сар то по аз ёд карда бошад ҳам, ҳеч гоҳ, зоҳиди риёзаткаш набуд. Аз сад канизи ҳарамсарои худ якеро интихоб намуда, ҳар моҳ ҳамсарашро иваз мекард. Аз ҷумла пиразанҳои кордида ба ҳар гӯшаву канои мамлакат фиристода мешуданд, то ки духтарони соҳибчамолро пайдо карда, ба хидмати амир оваранд. (Ғафуров Б. Тоҷикон.-Ч.П. -С. 94).

Дар ҷодаи сиёсати хориҷи амир Ҳайдар дар солҳои аввали салтанати худ ба баъзе комёбиҳо ноил гардид. Ба Хева зарба зада, аз ин ҷониб хавфи ҳуҷум бартараф карда шуд. Мубориза бо хони Қуқанд ва ҳокими Шаҳрисабз хеле тулони буд. Дар мубориза барои Ёротеппа ғалаба карда, Қиззах ва сарғаи Зарафшон ба қаламрави Бухоро ҳамроҳ карда шуданд. Ба тарафи Ҳисор лашкар кашида, дар ин ҷо падараруси худро ҳоким таъин кард.

Бо ҳамаи ин кӯшишҳо амир Ҳайдар натавонист, ки ҳокимияти худро мустаҳкам намояд. Уламо ва ашроф нисбат ба амир муносибати душманона доштанд. Ӯ сиёсати падарашро дар роҳи марказонидани давлат идома дода натавонист. Лашкаркашиҳои зиёд ба муқобили феодалони исёнкор ва ҳамсояҳои хусуматпарвар хароҷоти давлатиро зиёд карданд. Хароҷоти хазина нисбат ба даромади давлат ду баробар зиёдтар шуд. Норозигии табақаҳои гуногуни ҷамъият торафт меафзуд. Шӯриши Хитой - Қипчоқҳо

(солҳои 1821-1825) дар водии Минғол аломати зиёд шудани норозигии ҷамъияти буд.

Баъд аз вафоти амир Ҳайдар писараш Насрулло (1826-1860) ба тахти аморати Бухоро соҳиб гардид. Насрулло бародари худро ба қатл расонида ба тахт нишаст. Дар як моҳи салтанаташ рӯзе аз 50 то 100 нафаро ба қатл мерасонид. (Семенов А. А. К вопросу происхождения и составе узбеков.-С. 3).

Дар давраи амир Насарулло бо мақсади мустаҳкам кардани ҳокимияти давлати як қатор ислоҳотҳо гузаронида шуданд. Шахсоне, ки андаке норозигии мекарданд онҳоро ё мекуштанд ва ё бадарға мекарданд. Дар ин бора Н. К. Хаников менависад: Раҳмонберди махсуми туркман аз тарафи амир ба мансаби Раис (муофии расму одат ва ба тартиб дароварандаи низоми тарозу) таъин шуда буд, ки дар решақан кардани феодализми Бухоро ёвари амир буд. Ӯ авомро бо зарби ҷубу ҷазо ва дуову ибодат маҷбур мекард, ки сипоҳиён ё тобеъ шаванд ё ғурехта ҷон ба саломат баранд. (Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства.- СПб.-С.231).

Ислоҳоти соҳаи ҳарбӣ дар мустаҳкам намудани ҳокимияти давлати ва баланд гаштани қобилияти мудофиавии мамлакат саҳми босазо бозид.

Ислоҳот соли 1837 гузаронида шуд. То ислоҳот қушун аз ду қисм: нуқарҳо, ки бидуни мӯҳлат хизмат мекарданд ва қарачириқҳо-фавҷи ғайри мунтазам иборат буд.

Навқарон аз ҳисоби худ яроқнок шуда, барои хизматашон аз давлат музди пули ва моли мегирифтанд. Шумораи онҳо кам буд. қарачириқҳо дар вақти зарури аз байни аҳоли даъват карда мешуданд.

Баъд аз ислоҳот лашкари доими ташкил дода шуд ва қисмҳои пиёдагард ба вучуд омаданд. Қисмҳои ҳарбии аморат пурқувват гаштанд. Либоси махсуси низоми ҷори карда шуд. Сарбозони амир куртаи сурх, шимми сафед ва телпаки эрони мепӯшиданд. Ҳар як сарбоз милтиқи найзодор, шамшер ва тапонча дошт. Ба сифати мушовирон дар қушуни амир, асирони рус хизмат мекарданд. Дар баробари ин қисмҳои тўпчиён низ дар аморат ташкил карда

шуданд.

Сарбозон бо оилаҳояшон дар хонаҳои махсус (казармаҳо) зиндаги мекарданд. Моҳе се суми нукра аз хазина маош мегирифтанд. Саворагон дар хонаҳои худ мезистанд ва дар вақти зарури ба ихтиёри лашкарбоши ҳозир мешуданд. Соли 1856 амир Бухоро 13 ҳазор сарбоз дошт. (Шукуров С., Раҳматуллоев А. Таърихи халқи тоҷик.- С.192-193); Тухтаметов Т.Т. История таджикского народа в первой половине в XVIII (Учебное пособие).- Душанбе, 1991.- С.17-20).

Амир Насрулло қисмҳои калони ҳарбии мунтазам амалкунандаро ташкил дод. Асоси кушунро асирони рус, форсҳо ва ғайра ташкил медоданд. Микдори сарбозон ба 800 нафар, қисмҳои ӯпчийн ба 150 нафар расонида шуд. Либоси махсуси низоми чори карда шуд. Сарбозон бо туфангҳо ва ӯпчийн бошанд бо тапончаҳо ва шамшери руси мусаллаҳ буданд. Сарбозон дар хонаҳои махсус зиндаги карда, ҳамеша омодаи ҷанг буданд. Сарбозон ва афсарон аз давлат моҳона мегирифтанд.

ВАЗИ ҶАМЪИЯТИИ СИЁСИИ ТОҶИКОН ДАР ХОНИГАРИИ ҚУҚАНД

Фарғона дар охири асри XVII мулки ниммустақил буд. Шаҳри Қуқанд, ки дар нимаи якуми асри XVIII ба давлати мустақил табдил ёфт, дар соли 1732 аз тарафи Абдулрахимби бино шудааст.

Меросхури ӯ Абдулрахимби соли 1740 ба васеъ намудани Қуқанд шурӯъ кард. Дар сари давлат намояндагони қabilaи ўзбек минг меистоданд. Ташаккули давлат дар нимаи дуоми асри XVIII ба давраи ҳукмронии Эрдонаби ва Норбута рост меояд. Аз баски, хонигарии Қуқанд дар охири асри XVIII аз бисёр ҳодисаҳои ҳаробиовар дар канор монд ин барои пешрафти иқтисодии он мусоидат намуд. Дар роҳи ташаккули давлати мустақили Қуқанд қадами нахустинро Олимхон (1800-1810) гузоштааст. Барои аз тобеияти феодалони ашроф баромадан дар аҳди салтанати ӯ дастаи

махсуси низоми ташкил карда шуд. Асоси ин дастаро тоҷикони кӯхистони дарвоз, қаротегин, шугнон ва аҳолии маҳали ўзбек ташкил медоданд. Дастаи мазкур имтиёзи комил дошт. Гарчанде ки Олимхон муқобилияти ашрофи феодалӣ ва рӯҳониёро пурра бартараф карда натавониста бошад ҳам, ҳудуди давлатро васеъ намуд. Солҳои охири ҳукмронии худ Олимхон Тошканд ва қabilaҳои қазоқи гирду атрофии онро ба Қуқанд ҳамроҳ кард.

Дар нимаи якуми асри XIX ноҳияҳои Конибодом, Исфара ва Ашти имрӯзаи Тоҷикистон дар тасарруфи Қуқанд буданд. Барои ба даст даровардани Хучанд, Ёротеппа ва Нов дар байни хонигарии Бухоро ва Қуқанд мубориза мерафт, ки то истилои Россия дар Осиёи Миёна давом карда буд. Ҷангҳои байни ҳамдигарии Қуқанд ва Бухоро то замони Умархон (1810-1822) ва вориси ӯ Муҳаммадали (1822-1842) давом доштанд. Муҳаммадали чандин маротиба ба самти Ҷануби шарқи лашкар кашида, мулкҳои Дарвоз ва Қаротегинро зери даст даровард. Ҷанг муддат ҳокими Қўлоб низ дар иттилои ӯ буд.

Муҳаммадалихон дар хунхори ва золими аз амири Бухоро Насрулло монанди надошт. Вай умри худро дар айшу нуш ва кайфу сафо, шугли доими ба фосиқи гузаронида буд. Аз ҷангҳои доими мардум ба дод омада буд. Ашрофу аъёнӣ феодалӣ аз ӯ рӯ гардониданд. Амири Бухоро Насрулло аз ин вазъият истифода бурда, соли 1842 Қуқандро забт кард ва Муҳаммадалихонро бо аҳли хонаводааш ба қатл расонд. Лекин дере нагузашта Қуқанд боз истиқлолияти худро соҳиб шуд ва Хучанду Тошкентро дубора ба даст даровард.

Ҷамин тарик, дар чоряки дуҷуми асри XIX дар натиҷаи низомиҳои байни қувваҳои муқими ва бодиянишин байни феодалону аъёнӣ ашроф аз падидаҳои кризиси (бӯҳрони) сиёсӣ дар дохили давлати Қуқанд шаҳодат медоданд. Дар чунин шароити таърихи истилои Осиёи Миёна аз тарафи Россия оғоз шуд.

СОХТИ МАЪМУРИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА (ОХИРИ АСРИ XVIII АВВАЛИ АСРИ XIX)

Чи тавре ки қайд карда шуд, охири асри XVIII ва аввали асри XIX дар Осиеи Миёна 3 давлати феодалӣ - Бухоро, Қуканд ва Хева мавҷуд буданд. Аҳволи сиёсии ин хонигариҳо якхел буд. Дар ин хонигариҳо ҳокимияти маркази султ ва аҳволи оммаи халқ тоқатфарсо буд.

Дар сари давлат амир (Бухоро ва хони Қуканд) меистоданд. Ҳокимияти хон ва амирон номаҳдуд буд. Ягон органи интиҳобе, ки аз болои фаъолияти онҳо назорат барад, вучуд надошт. Дар замони амири Шохмурод шӯро, ки аз якҷанд кас иборат буд, амал мекард ва дар ҳалли масъалаҳо ширкат меварзид. Аммо ин шӯро характери маслиҳати дошта, қарор аз тарафи амир бароварда мешуд. (История Таджикского народа.- Ч. II.- С.68).

Дар аморати Бухоро баъд аз амир – Атолик меистод, ки тамоми корҳои иқтисодию сиёсӣ ва маъмуриро дида мебаромад. Корҳои хоҷаги, маъмури ва хироч ҷамъкуни дар ихтиёри Қўшбеги буд. Корҳои молиявиро зақотчи калон мебард. Девонбегиҳо дар ихтиёри ӯ буданд. Масъалаҳои ҳададиҳои ва инъонбахши дар ихтиёри парвоначи буданд. Ба корҳои ҷосуси кукалтош замон роҳбари мекард. То замони Шохмурод идораҳои қабули арзу шикаят мавҷуд надошт, бинобар ин, ҳукми қози қатъӣ ва раднашаванда буд.

Яке аз вазифаҳои ҳосро Раис ё худ мӯхтасиб иҷро мекард. Вай ба риоя расму оини дини ислом, хондани намоз ва гирифтани рӯза назорат мекард. Аз солҳои 30-юми асри XIX баъзе вазифаҳои Қўшбеги ба ихтиёри Раис гузоштан. Нуфузи Раис дар идоракунии давлат баланд гардид. Ӯ сиёсати хориҷии давлатро муайн мекард. Барқарор кардани муносибат бо давлатҳои хориҷӣ ва таъин кардани сафирон ба ихтиёри Раис гузошта шуд.

Масъалаи тартиботи ҷамъияти (вазифаи полисияро) дар ихтиёри Қурбоши ё мӯхтасиб (баъзан миршаб) гузошта шуда буданд. Масъалаи тақсимои об дар дасти мироб буд, ки дар шароити Осиеи Миёна дар зироаткори саҳми асосӣ бозӣ

мекард.

Дар аморати Бухоро ва хонигарии Куқанд руҳониён дар ҳаёти сиёси саҳми калон доштанд. Ғайр аз ин, дар давлатҳои феодали Осиёи Миёна закотчи калон, қозикалон, сардорони вилоятҳо (ҳоким, бек, ноқиб, саркор, амин, даҳа, сада, мироб ва ғайраҳо) мансабдорони асоси дар зинаи давлатдори ба ҳисоб мерафтанд.

Аз ҷиҳати маъмури давлат ба бекигарии (аз ҷумла Бухорои Шарқи - қисми маркази ва ҷанубии имрӯзаи Тоҷикистон) ба вилоятҳо ва туманҳо тақсим мешуданд.

ЧУНБИШҲОИ ХАЛҚИ (ОХИРИ АСРИ ХУШ ВА ИБТИДОИ АСРИ XIX).

Зулму истибдод, худсарии амалдорон ва феодалон халқи меҳнаткашро ба дод оварда, сабаби эътирози синфи гардид. Аҳолии шаҳри Бухоро ва ноҳияҳои гирду атрофии он борҳо ба муқобили амирони манғит шӯриш бардоштанд. Чунин шӯришҳо дар солҳои 1758- 1785 сар зада бошад ҳам, шӯриши калонтарин соли 1810 ба амал омад. Зимистони соли 1810 сард омада, тухмиро сармо зад. Бар замми ин, аз 1-уми апрел то 16-уми май шамоли саҳт вазида, киштзори атрофи Бухоро рег зер кард ва сокинони он ба ҷойҳои дигар кӯчиданд. Дар шаҳр гуруснаги ва дузди ҳукмфармо гардид. Ғоратгарон аҳолиро тороч мекарданд. Амир барои баромадан аз ин вазъияти душвор чорае надид. Халқи ба ҷон расида дар майдони Регистон ҷамъ омада, аз амир ёри металабиданд, вале амир Хайдар бо наздиконаш аз шаҳр фирор намуд. Амир ба мақсади паҳш кардани шӯриш аҳолиро ба мазори шайх Баҳовуддин ба намози 3 – рӯза даъват намуд. Амир ба ҷои дастгирии халқ баракс фармон дод, ки сарбозони ӯ хонаҳои аҳолиро мусодира карда, тамоми ғалладонаи ба даст даровардаашонро ба бозор оварда, бо нархи қиммат фурӯшанд. Қувваи ҳарбии амир шӯришро паҳш кард.

Шӯру ошубҳои халқи дар солҳои 1819-1820 дар Ўроғтеппа, Қиззах, Миёнкал ва дигар маҳалҳо сар заданд.

Махсусан, шӯриши соли 1821 дар маҳаллаи Миёнкол (байни Бухоро ва Самарқанд) чунбиши калонтарин буд. Дар ин ҷо қабилаҳои нимкучии ўзбек Хитой - Қипчоқҳо зиндаги мекарданд. Зиёд шудани бочу хироч ва ба хизмати ҳарби сафарбар кардани микдори зиёди қабилаҳо сабабҳои асосии шӯриш буданд. Ба шӯриш қабилаҳои қарақалпоқиҳои сокинони ин маҳал ҳамроҳ шуданд. Даре нагузашта тоифаҳои дигари байни Самарқанду Қаттақурғон шӯришгаронро тарафдори карданд. Шӯришчиён баъди рондани маъмурони амир, Қаттақурғон, Халак, Янгикурғон ва дигар шахру деҳоти гирду атрофро ба даст дароварданд. Иштирокчиёни шӯриш ба тарафи Самарқанд ҳаракат карда, аз Шаҳрисабз ва Қуқанд ёри пурсиданд. Гарчанде ки дар ин ҷойҳо қувваҳои зиёди муқобили амир Ҳайдар вучуд дошта бошанд ҳам, онҳо номуташаккилона, ба таври пароканда амал мекарданд. Хучуми Хитой-Қипчоқиҳо ба Бухоро низ муваффақият пайдо карда натавонистанд. Аъёну ашроф барои кӯмак ба амир муроҷиат карданд. Амир Каттақурғонро ишғол карда, аҳолиро аз дами тег гузаронд. Дар натиҷаи пароканда шудани қувваҳои шӯришгарон амир Ҳайдар муваффақ шуд, ки соли 1825 муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришро ишғол намояд.

Соли 1842 амири Бухоро бар зидди хонигарии Қуқанд лашкар кашид. Дар шаҳр сарбозони амир ба бетартиби ва бедодгариҳои зиёде даст заданд. Ин кирдор ғазаби аҳолиро ба вучуд оварда, боиси ба амал омадани шӯриши халқи гардид. Шӯришгарон ҳокимони амirro аз Қуқанд пеш карданд.

Дар аввали асри XIX муборизаи синфи дар ноҳияҳои кӯхистони Тоҷикистони имрӯза тезу тунд гардид. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рӯшон ва Вахон ба шӯриш хестанд. Ба ин шӯриш Шайхзодаи Рӯшон роҳбари мекард. Шӯришгарон маркази беки қалъаи Вомарро ба даст дароварда, ба сӯи коргоҳи ҳокими Шугнон қалъаи Барпанча ҳаракат карданд. Шӯришгарон қушуни бекиро шикаст дода, боигарии ҳокимонро дар байни худ тақсим карданд. Шӯриш бо ёрии қувваҳои ҳарбии Бадахшон пахш карда шуд.

АЗ ТАРАФИ РОССИЯИ ПОДШОҲИ МУСТАМЛИКА ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЕСИ.

Вазъияти иҷтимоӣ - иқтисодии давлатҳо ва бекигарихон Осиеи Миёна дар арафаи истилои Россия дар боби гузашта шарҳ дода шуд. Ҳукумати Россия кӯшиш менамуд, ки бо роҳи дипломати ва муносибатҳои иқтисодӣ мавқеи худро дар Осиеи Миёна мустаҳкам намоянд.

Кӯшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва мустаҳкам намудани мавқеи сиёсӣ ҳарбии худ дар Осиеи Миёна, Россияи подшоҳиро ба ташвиш оваранд.

Бинобар ин, ҳукумати подшоҳӣ, дар баробари инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ - тичорати бо Осиеи Миёна, иқдоми ҳарбиро пеш гирифт.

Соли 1847 қушунӣ ҳукумати Россияи подшоҳӣ ба соҳилҳои баҳри Арал расид. Дар ин ҳолат Раим (қалъаи Арал) бино карда шуд. Сохтмони истеҳкомҳо ҳаракати бемонеаи қорвонҳои тичоратиро ба дохили Осиеи Миёна таъмин карда метавонист. Дар як вақт дастаи дигари ҳарбии ҳукумати подшоҳӣ аз ҷониби Сибир ба Осиеи Миёна ҳаракат карда, ба Ҳафтруд расид. Бо ин Россияи подшоҳӣ аз ду тараф аз Оренбург ва Омск ба давлати хонии Қуканд рӯ ба рӯ шуд.

Соли 1853 қувваҳои ҳарбии рус тахти фомондеҳии генерал -губернатори Оренбург В. А. Петровски қалъаи Оқмаҷит (Қизил Урда) - ро ишғол карданд. Ин дар сиёсати забткориҳои Россия, марҳилаи навро қушод.

Аз ин давра роҳи обии Россия ба Осиеи Миёна қушода шуд. Киштиҳои рус аз баҳри Арал ба сарғаҳи дарёҳои Аму ва Сир шино мекарданд.

Россияи подшоҳӣ, дар баробари бо роҳи ҳарбӣ ба тасарруфи худ даровардани Осиеи Миёна, воситаҳои дипломатиро низ васеъ истифода мебард. Бо ин васила ба Бухоро ва Қуканд ворид гаштани молҳои рус истифода бурда мешуд. Соли 1858 ба Бухоро ва Хева бо сардории полковник

Н.П. Игнатъев намояндагии дипломатии рус фиристода шуд. Гуфтушунид ба хони Хева ягон натиҷа надод. Дар Бухоро дипломатҳои рус ба баъзе муваффақиятҳо ноил гаштанд. Амири Бухоро Насрулло намояндагии русро хуш истикбол гирифта, ба савдогарони рус додани баъзе имтиёзҳоро ваъда дод. Бо ин мақсад меҳост, ки дар мубориза ба муқобили хони Қуканд Россия аз ӯ пуштибони кунад. Аммо амали гаштани ин созишнома бо баъзе сабабҳо душвор гардид. Россия ба хулоса омад, ки барои амали гаштани мақсадҳои сиёси ва иқтисодии худ дар Осиёи Миёна воситаи ҳарбиरो пеш гирад.

Барои аз тарафи Россия истило шудани Осиёи Миёна якчанд сабаб мавҷуд буданд. Осиёи Миёна қайҳо боз диққати мамлакатҳои хориҷиро ба худ кашида буд. Дар навбати аввал Россия ва Англия барои Осиёи Миёна байни худ мубориза мебурданд. Барои ишғол кардани Осиёи Миёна султони Туркия ва шоҳи Эрон низ кӯшишҳои зиёд мекарданд. Онҳо ба Осиёи Миёна ҳосусони худро фиристода ба манфиати Англия ва зарари Россия ташвиқот мебурданд. Ҳамзамон Туркия ва Эрон дар Осиёи Миёна сиёсати пантурки ва панисломи мебурданд. Таҳдиди аз тарафи Англия мустамлика кардани Осиёи Миёна Россияро маҷбур кард, ки истилои хонигариҳои Осиёи Миёнаро тезонад. Дар бораи сиёсати мустамликавиرو пеш гирифтани Англия дар Осиёи Миёна сафири Россия Игнатев дар Константинопол борҳо бо империяи рус хабар дода буд. (История таджикского народа.- Т. II.- кн. 2.- С.132).

Амалиёти ғаёлонаи давлати рус (бо роҳи ҳарби) дар Осиёи Миёна на фақат хавфи аз тарафи Англия истило шудани Осиёи Миёнаро бартараф мекард, балки баръакс Россияро ба ҳудуди мулкҳои Шарқии Британия наздиктар менамуд. Аз инҷо чунин хулоса мебарояд, ки сабаби аввали аз тарафи Россия истило шудани Осиёи Миёна омили беруна буд.

Сабаби дигаре, ки ба омили беруна вобаста буд, шикаст хӯрдани Россия дар ҷанги Қрим (1853-1856) ба ҳисоб меравад. Россия дар ҷанги Қрим шикаст хурда, мавқеи пештараи байналхалқии худро аз даст дод. Барои барқарор

кардани мавқеи пештара ба Россия лозим буд, ки ҷанги ғалабаоварро сар кунад. Лекин барои ҷанги калон Россияи подшоҳи на маблағ дошту на қувваи кофии ҳарби. Давлатҳои Осиёи Миёна аз ҷиҳати сиёси суст буданд ва доираҳои ҳукмрони Россия бовари доштанд, ки хониғариҳои Осиёи Миёнаро ба осони тасарруф карда метавонанд.

Соли 1861 дар Россия ҳукуки крепоснои бекор карда шуд. Ин ислоҳот барои тарақиёти капитализм роҳи васеъ кушод. Муносибатҳои капиталисти бе бозори савдои ва манбаи ашёи хом тараққи карда наметавонист. Осиёи Миёна ба ин талаботҳои Россия баъд аз ислоҳот пурра ҷавоб дода наметавонист. Дар як вақт мутлақият умед дошт, ки ба ҷойҳои навадехқононоро, ки аз сиёсати давлат норози буданд, муҳочир намуда, зиддияти дохилиро бартараф намоянд. Чунин буданд омилҳои сиёси ва иқтисодии истилои Россия дар Осиёи Миёна. Бояд қайд намуд, ки дар сиёсати мустамликавии Россия дар Осиёи Миёна омилҳои иқтисоди бартари доштанд. Зеро ин сиёсат манфиатҳои помещикон, капиталистон ва доираҳои мансабдорони калони ҳарби дар назар дошт.

АМАЛИЁТИ ҚУШУНИ ПОДШОҲИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Солҳои 1862-1863 қушунҳои рус якҷанд амалиёти ҷосуси гузаронида, як қатор истехкомҳои стратегиро ишғол карданд. Моҳи сентябри соли 1864 Россияи подшоҳи бо ду самт аз тарафи Оренбург ва Авули Ақтор ба ҳучум гузашт, Чимкентро ишғол карданд. Қушунҳои рус бо роҳбарии Черняев ба Тошкент ҳаракат карданд. Лекин ҳучуми онҳо барор нагирифта, ба Чимкент ақиб нишастанд. Охири моҳи апрели соли 1865 баъди муборизаи саҳт қушунҳои подшоҳии рус қалъаи Ниёзбек, ки дар соҳили дарёи Чирчик воқеъ гурдида, шаҳрро ба об таъмин мекард ва дар мудуфиаи шаҳр мавқеи калон дошт, ишғол карданд. Шаҳри Тошканд 15 июни соли 1865 аз тарафи қушунҳои подшоҳи тасарруф карда шуд.

Давлатҳои феодалии Осиёи Миёна байни ҳамдигар зиддият доштанд. Ҷангҳои байниҳамдигари ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодии онҳо таъсири манфӣ мерасонд. Дар нимаи аввали соли 1865 амири Бухоро ба води Фарғона лашкар кашид. Лашкари хонигарии Қўқанд муқовимат нишон дода натавонист ва амир Музаффар Қўқандро ба зудӣ забт намуд. Ҳуқмронии собиқ Қўқанд Худоёрхон дубора ба тахти салтанат шинонда шуд.

Дар моҳҳои январ - февралӣ соли 1866 губернатори ҳарбии Туркистон М.Черняев ба Қиззах лашкар кашид, лекин ин ҳуҷум барор нагирифт. Ба ҷои ӯ Д.Ш.Романовский таъин шуд. Қўшунҳои рус бо роҳбарии сарфармондеҳ Романовский 8-уми майи соли 1866 дар роҳи Қиззах ва Хучанд қўшунҳои амири Бухороро шикаст дод. Қўшунҳои подшоҳӣ бо мақсади аз ҳамдигар ҷудо кардани Бухоро ва Қўқанд, ҳуҷуми худро ба Бухоро ва Ўротеппа вусъат дод.

Қўшунҳои ҳукумати подшоҳӣ қад-қадӣ дарёи сир ҳаракат карда, 19-уми май қалъаи навро забт карда, Хучандро ба муҳосира гирифт.

Баъди муҳосираи дурӯза дар байни ҳимоягарони шаҳр ҷудои ба амал омад. Гурӯҳе тақлиф карданд, ки дар муборизаи зидди Россия бояд ба амири Бухоро тақия карда шавад. Гурӯҳи дуввум тарафдори иттифок бо хони Қўқанд буд.

Иддае аз савдогарон бо роҳбарии Азаматхоча тарафдори бе ҷанг таслим шудан буданд.

24-уми май Романовский Д.И. ба истилои шаҳр фармон дод. Дар ин вақт Азаматхоча бо тарафдорони худ дарвозаҳои шаҳрро ба аскарони рус қўшоданд. Гарҷанде ки сокинони Хучанд барои ҳар як кўча муқобилият нишон медоданд, 25(24) - май Хучанд аз тарафи аскарони рус ишғол карда шуд. Охири моҳи сентябри соли 1866 қўшунҳои подшоҳӣ ба Ўротеппа ҳаракат карданд. Баъд аз тирпаронии дурӯза 2 - юми октябр қалъаро фатҳ карданд. Дар Ўротеппа як отрядро монда, Романовский ба Қиззах ҳамла кард. 18- октябри соли 1866 ба қувваҳои амир Музаффар зарба расонида шуд. Қиззах ба русҳо таслим гашт. Барои давом додани сиёсати

минбаъдаи истилогарона дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳи хони Қуқандро ба бастани шартнома маҷбур кард. Соли 1868 байни Ҳукумати Россия ва хонигарии Қуқанд сулҳнома баста шуд. Мувофиқи он хонигарии Қуқанд васалаи Россия гардид.

Баҳори соли 1868 қушуни рус таҳти фармондеҳии Кауфман ба муқобили амири Бухоро амалиёти ҷангиро идома дод. 2 майи соли 1868 Самарқандро ишғол намуда, Кауфман ба тарафи Зирабулоқ ҳучум овард. Аз вазъияти қулай истифода бурда, писари амир Музаффар бо ёрии беки Шаҳрисабз дар Самарқанд шӯриш бардошт. Отряди дар он ҷо будаи русҳо дар вазъияти ногувор монданд. Кауфман амалиёти ҳарбиро қатъ карда, ба Самарқанд баргашт ва шӯришро пахш намуд. Баъд аз ин қушунҳои рус Қатақурғон ва Ургутро забт карда, ба тарафи Бухоро ҳаракат карданд.

23- июни соли 1868 байни Россия ва амири Бухоро шартнома имзо карда шуд. Мувофиқи шартнома заминаҳои аз тарафи Россия ишғол карда шуда: Хучанд, Ўротеппа, Панҷакент, Самарқанд, Қатақурғон то Зерибулоқ ба тасарруфи Россия гузаштанд. Бухоро васали Россия гардид. Амир бо давлатҳои хориҷи мустақилона муносибат карда наметавонист. Бухоро мебоист ба Россия ба маблағи 500 ҳазор сум товони ҷанг диҳад.

Савдогарони рус ҳуқуқ гирифтанд, ки дар тамоми қаламрави Бухоро озодона савдо кунанд ва дӯконҳои савдои кушоянд. Ҳукумати Бухоро ҳимоя кардани беҳатарии савдогаронро ба зима гирифт.

Бухороро ба даст дароварда, қушуни рус ба муқобили хонигарии Хива ҳучум карда, 12-августии соли 1873 бо ин хонигари шартнома баста шуд. Мувофиқи ин сулҳнома Хева ҳам васали Россия шуд.

Соли 1876 пас аз пахш намудани шӯриши Қуқанд, қаламрави ин хонигари ба ҳайати генерал - губернатори Туркистон ҳамроҳ карда шуд.

Дар солҳои минбаъда ба муқобилияти Англия нигоҳ накарда, Россия забткориҳои худро дар Осиёи Миёна давом дод. Дар солҳои 80-ум қушунҳои рус соҳилҳои баҳри Каспий, соли 1881 Ашхободро забт карданд. Соли 1884 қушунҳои

подшоҳи води Марв, соҳилҳои дарёи Тенчен ва Мурғобро то Кушка ишғол карданд.

Дар солҳои минбаъда дар вазъияти тезу тунди сиёси байни Россия ва Англия оид ба масъалаи Помир қушунҳои рус дар ин минтақа низ мавқеи худро мустаҳкам намуд. Ҷамъбасти сиёсати мустамликавии Россия дар Осиёи Миёна ин шартномаи байни Россия ва Англия аз 25- феввали соли 1895 буд.

ШАРТНОМАИ СОЛИ 1895ҶАМЪБАСТИ СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИ РОССИЯ

Дар асри XIX ва аввали асри XX ду давлати бузург Англия ва Россия дар ҳолати зиддияти душманона буданд.

Дар баробари ба роҳи капиталисти дохил шудан, Россия ба Осиёи Миёна бештар диққат меодаги шуд, чунки капитализм бе забт кардани мамлакатҳои бегона тараққи карда наметавонист.

Сиёсати мустамликазабткунӣ аз нав авҷ гирифт. Инро ба назар гирифта, мутлақияти рус бо суръати тез ба забт кардани Осиёи Миёна сар карданд. То тирамоҳи соли 1873 қариб тамоми Осиёи Миёна аз тарафи Россия забт карда шуд.

Дар баробари Россия, рақибӣ вай Англия низ ба дарунтари Осиёи Миёна даромадан меҳост. (Барои ин мақсад, сиёсати гуногуни забткунӣ ро мегузaronид). Борҳо кӯшиш намудааст, ки хонигарҳои Осиёи Миёнаро бар зидди Россия бархезонад ва аз байни онҳо барои худ тарафдор пайдо кунад. Ҳамин тариқ, ҳар ду давлат сиёсати забткунӣ ро пеш гирифта буданд.

Аммо дар историографияи буржуази, махсусан, историографияи англиси сиёсати забткоронаи Англияро рӯпӯш кардани шуда, чунин ақидаеро бофта бароварданд, ки гӯё Россия ба империяи Британия дар Ҳиндустон таҳдид мекарда бошад.

То солҳои 70-уми асри XIX тамоми Осиёи Миёна аз

тарафи Россия забт карда шуд. Баъди ин охирин нуқтаи стратегие, ки диққати Россия ва Англияро ба худ ҷалб карда буд, ноҳияҳои Помир ба шумор мерафт.

Ҳукумати подшоҳи барои забт намудани Помир, аз он ҷиҳат кӯшиш мекард, ки он нисбат ба давлатҳои ҳамсоя дар маҷмӯи хуби стратеги ҷойгир буд. «Платсдарми Помир паноҳгоҳи табиӣ барои муҳофизат намудани Фарғона бо мо мебошад», навишта буд, полковник Муханов (Муханов. Памирский район. -С.14).

Ғайр аз он, ба воситаи Вахону Бадахшон роҳи калони савдо мегузашт, ки ба зери назорат гирифтани он бартариӣ Россияро дар рақобати савдо аз болои Англия таъмин мекард.

Мустамликадорони англис Помирро, ҳамчун платсдарми муҳими стратеги барои забт кардани тамоми Осиёи Миёна истифода кардани буданд.

Боигариҳои Помиру Бадахшон ҳам барои Англия ва ҳам барои Россия аҳамияти калон доштанд. Бадахшон макони лочувар ва лаъл буд.

Чунин ҷиҳатҳои муҳими ноҳияҳои Помирро ба назар гирифта, ду даррандаи капиталисти кӯшиш мекарданд, ки пештар ин «лукмаи тайёр»-ро соҳиби кунанд. Барои тақсими он дар байни Россия ва Англия дар солҳои 1869-1873 як қатор гуфтушунидҳо ба миён омаданд, ки дар таърих номи «Созишномаи 1873»-ро гирифтанд.

Созишномаи соли 1873 натиҷаи хуб надод. Мувофиқи он Вахон ба ҳудуди Афғонистон ҳамроҳ карда шуда, тамоми Помир «Зонаи бетараф» шуморида шавад. Россия ӯҳдадор мешавад, ки аз болои фаъолияти амири Бухоро назорат мекунад, Англия бошад, амири Кобулро назорат мекунад. Ду давлат мебоист шартҳои созишномаро қатъиян риоя мекарданд ва ба низои байни амири Кобул ва амири Бухоро роҳ намедоданд. Аммо ин суҳанон фақат дар рӯи қоғаз буданду ҳалос. Аввалин шуда Англия дағалона созишномаи 1873-ро вайрон кардан гирифт. Дар натиҷаи тарғибу ташвиқоти Англия дар соли 1883 Абдурахмонхон як қисми заминҳои Помирро забт намуд. Бахона барои забткунӣ аз

тарафи ҳокими Шугнон Юсуф Алишо нағз пазири карда шудани ботаники рус Регел Э буд. Ёро дар он айбдор мекунад, ки гӯё манфиати Афғонистонро ба назар нагирифта бошад. Барои ҳамин Юсуф Алишо дар Кобул ба чазо расонда мешавад. Абдурахмонхон сабаби кушташавии ҳокимро чунин шарҳ додаст: «Бетартибҳои Юсуф Алишо дар худуди афғон ба чонам расонданд, бинобар ин, дер ё зуд ёро бояд чазо меодам» (Элчибеков К. Новый материалы по истории Шугнана // Изв. АН. Отд. общ.наук.-вып.2.-1973.-С.10).

Аммо амири Кобул дар ин чо даъвои нодурустро ба миён гузоштааст, зеро ки Помир то соли 1883 қисми таркибии Афғонистон ба шумор нарафтааст. Хукмронии афғонҳо дар Помир давраи тиратарини таърихи мардуми ин чо ба шумор мерафт.

Аҳолии зулму истисмори дахшатнокро аз сар мегузаронд. Қисми зиёди аҳолии ба чунин азобу укубат тоб наоварда ба Фарғона гурехтанд. Халқи Помир борҳо бар зидди истисморгарон ба мубориза бар хестанд, вале ҳар дафъа шикаст мехӯрданд.

"Афғонҳо - сунниҳо" андозро инчунин, барои он зиёд мекарданд, ки шиаҳоро беҳудо меномиданд. Ҳама чизро кашада мегирифтанд... Баъзе сокинон ба ин тоб наоварда, ба Фарғонаву Сарикул мерафтанд (Серебренников Г. Очерки Памира. Военный сборник.- 1898.-№10.-С. 465).

Аҳоли ба афғонҳо бо назари бадбини нигоҳ мекарданд. Тирамоҳи соли 1883 Вахон ва Шугнонро шӯриш фаро гирифт. Ҳокими Бадахшон Абдуллоҳон ба ёрии ҳокими Шугнон 500 аскарро мефиристад. Шӯришгарон бошанд 2 нафар, Муҳаммад Носир ва Назарбекро ба пеши русҳо мефиристанд, то ки аз онҳо мададе чӯянд, вале русҳо талаби онҳоро рад мекунад. Дар натиҷа шӯриш шикаст мехӯрад.

Кирдори ғоратгаронаи Англия мутлақияти Россияро низ маҷбур сохт, ки дар бораи масъалаи Помир фикр кунад. "12-январии соли 1892 дар Петербург маҷлиси машваратии вазорати корҳои хориҷи бо иштироки сардори штаби генерали шуда мегузарад. Мувофиқи қарори гурӯҳи

разветкачиён бо сардории поручик Буржиский 3-юми феврал ба Помир фиристонида шуданд. 15-ум ва 29-уми апрели соли 1892 доир ба масъалаи Помир боз маҷлиси машварати даъват карда шуд. Ба Помир ин дафъа як баталион иборат аз 3000 казак ва 4 туп фиристонида мешавад". (Искандаров Б. Восточная Бухара и Памира во второй половине XIX в.-Ч.1.- С. 260). Аз 2-юми июни соли 1892 походи Ионов ба Помир сар мешавад. Дар давоми походи дусолаи полковник Ионов қисми зиёди Помири ғарби аз афғонҳо озод карда шуд.

Бо омадани русҳо ҳаракати озодихоҳонаи тоҷикони Помир низ авҷ мегирад. Халқи маҳалли аз ҳар ҷиҳат русҳо ёрдам мерасониданд. Сабабҳои наздикшавии халқи Помир ба русҳо аз инҳо иборат аст:

1. Дар ҳудуди Помир аз давраҳои қадим хонигариҳои майда вучуд доштанд, ки дар байнашон низоҳои доими мавҷуд буданд. Хабарӣ ба Россия ҳамроҳ шудани Фарғона ва барҳам хӯрдани зиддиятҳои байни феодалиро шунида, халқи Помир ба ҳулосае омад, ки дар зерӣ ҳукумати русҳо истодан беҳтар аст.

2. Халқи Помир боварии комил дошт, ки русҳо хонигарии пур аз азобу уқубатро барҳам медиҳад.

3. Давраи ҳукмронии афғонҳо барои халқи Помир хеле вазнин буд. Онҳо азобу уқубатҳо зиёдеро дар ҳаққи халқи "кофир" раво медиданд.

4. Муассисаҳои идоракунии русҳо нисбат ба тарзи идоракунии афғонҳо беҳтар буданд. Инро халқ аз аввал ҳис карда буд.

5. Халқи Помир аз давраҳои қадим бо Фарғона ва Бадахшон алоқаҳои иқтисодӣ дошт. Афғонҳо инро вайрон карданд. То андозае авҷ гирифтани алоқаҳои савдо дар Фарғона ба халқи Помир бетаъсир намонд. Махсусан, манъ карда шудани ғуломфурӯши, қатъ гардидани ҷангҳои байни феодалӣ, озодии дин, ба тартиб даровардани системаи андоз ва ғайра ба Помир таъсири калон расониданд.

Аз ин ҷост, ки отряди русҳо дар мубориза бар зидди афғонҳо танҳо набуд. Ба фикри мо яке аз сабабҳои асосии

галабаи Россия амалёти якҷояи отряди русҳо ва аҳолии маҳалли ба шумор меравад.

Муваффақияти русҳо дар Помир Англияро маҷбур кард, ки роҳи гуфтушунидро пеш гирад. То соли 1893 аз тарафи Россия масъалаҳои принципиалии тақсимои сарҳади муайян гардида буд.

Аз он ҷумла, дар маҷлисиҳои машваратии солҳои 1892-1893 аксарияти иштироккунандагон дарёи Панҷро хати сарҳад шуморидаанд.

Масъалаи дигаре, ки дипломатияи Россияро ба ташвиш меандоخت, бо роҳи зури ҷудо кардани халқи Помир буд. Дар сурати дарёи Панҷро ҳамчун хати сарҳад қабул кардан, халқи маҳалли бе гуфтугӯ муқобилият нишон медод. Барои рӯй надодани "воқеаҳои нохуш" Россия таклиф намуд, ки барои оромии пурраи ду давлати бузургро таъмин намудан, кушунҳои Европаро дар назди хати сарҳад мондан лозим аст. Англия ин таклифро қабул намуд.

Барои муайян намудани хати сарҳад комиссия иборат аз намоёндагони чор давлат: Россия, Англия, Ҳиндустон ва Афғонистон ташкил карда мешавад. "25-уми феввали соли 1895 шартномаи Англия ва Россия баста мешавад. Мувофиқи он ба Афғонистон мулкҳои соҳили чапи дарёи Панҷ ва қисми ҷанубии Дарвоз дода, ба ивази онҳо Рӯшон, Шугнон ва як қисми Вахон ба амири Бухоро дода шуданд. Қисми дигар Вахон, ки аз резишгоҳҳои дарёи Панҷ болотар ҷойгир буд, ба Афғонистон гузашт. Бо ҳамин Англия Россияро ба воқеаҳои мулкҳои борики Афғон аз Ҳиндукуш ҷудо кард" (Искандаров Б. Асарӣ номбурда.-С. 30).

Шартномаи соли 1895 ҳам мисли созишномаи 1872-1873 аз сӯи мустамликадорони мутлақият сар зад. Шартномаи соли 1895 зиддияти пуришодати байни ду давлати бузургро як қадар суст кард. Масъалаи заду хурди ду давлати бузурги капиталисти дар қимқучои нимраҳаи байни Сибир ва Ҳиндустон ҳал гардид. (К.Маркс ва Ф.Энгельс. Асарҳо.-Ҷ.2.-С.363).

Ҳамин тариқ, муборизаи байни Англия ва Россия барои забт кардани Помир бо ҳамроҳшавии он ба Россия анҷом

ёфт. Халқи Помир ихтиёран ба Россия ҳамроҳ гардид. Англия шикаст хӯрд.

Мутлақияти рус дар Помир низ усулҳо ва методҳои гуногун мустамликадориро ба кор мебард. Аммо бо сиёсати мустамликадорӣ мутлақият нигоҳ накарда, бар ҳилофи иродаи вай дар ин ҷо низ муносибатҳои моли - пули, муносибатҳои нави капиталисти тавлид ёфта, инкишоф меёбад. Муҳимтарани натиҷаи ҳамроҳшавии Помир ба Россия якшавии тақдирӣ ду халқ мебошад. Ҳамроҳшавии Помир ба Россия ҷангҳои байни хонҳои алоҳидаро барҳам дод.

Ҳамроҳшавии Помир ба Россия дар чунин шароите мегузашт, ки Россия ба маркази ҳаракати революсионӣ табдил ёфта буд. Муборизаи яқҷояи синфи корғари рус ва меҳнаткашонӣ Помир ба ғалабаи револютсияи Октябр оварда расонд.

ГЕНЕРАЛ - ГУБЕРНАТОРИ ТУРКИСТОН ҲАМЧУН ТАШКИЛОТИ МУСТАМЛИКАВӢ

Ҳукумати подшоҳӣ дар Осиёи Миёна заминаҳои зиёдро ба зерӣ тасарруфи худ дароварда барои идора кардани ин сарзамин идораҳои маъмуриро таъсис дод. Соли 1867 дар маркази шаҳри Тошканд барои манфиатҳои ғарбии иқтисодӣ ва стратегӣ Россия генерал-губернатори Туркистон ташкил карда шуд.

Мувофиқи низомномаи 12-июни соли 1886 идоракунии Туркистон, ғайр аз корҳои адлия-молияви, алоқаю телеграф ба ихтиёри вазири ҳарбии Россия гузашт. Дар сари генерал – губернатори Туркистон генерал адъютанти подшоҳӣ Константин Петрович Фон- Кауфман таъин шуд. Генерал - губернатор ҳуқуқи номаҳдуд дошт. Вай ҳуқуқ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломатӣ барад. Ҷанг эълон кунад, сулҳ бандад. Бе суд ва тафтишоти пешаки шахсонӣ «номақбул»- ро бадарға кунад, тамоми масъалаи сарҳади ва сиёсиро мустақилона ҳал кунад ва ғайра.

Дар назди генерал – губернатор шӯро, ки ба он 7-10

нафар губернаторони вилояти, сардори штаби ҳарбии Туркистон ва намояндаи вазорати молия дохил мешуданд, амал мекард.

Шӯро ҳукуқи машварати дошт ва ба муҳокимаи он масъалаҳое, ки генерал – губернатор лозим медонист, пешниҳод карда мешуданд.

Аз ҷиҳати маъмури кишвари Туркистон ба Панҷ вилоят; Ҳафтруд, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд ва Закаспий тақсим шуда буд. Дар сари ҳар як вилоят губернатори вилояти, ки рутбаи ҳарбӣ дошт, меистод. Губернаторон бо ризоияти губернатори Туркистон ва пешниҳоди вазири ҳарбӣ ва вазири қорҳои дохили аз тарафи подшоҳ таъин карда мешуданд. Губернатори вилояти имтиёзҳо ва ваколати зиёд дошт.

Вилоятҳо дар навбати худ бо уездҳо тақсим шуданд. Дар дасти ӯ тамоми ҳокимияти маъмури ва полисиавӣ муттаҳид карда шуда, дар як вақт сардори қисмҳои ҳарбии уезде низ, ба ӯҳда дошт. Сардори уезд бо тавсияи губернатори вилояти аз тарафи генерал-губернатор ба мансаб таъин мешуд. Ҳокимияти сардори Уезд ба шаҳр низ тасарруф дошт.

Уезд ба участкаҳо ва волостҳо, волостҳо ба деҳаҳо тақсим мешуданд. Ба участкаҳо сардорони (приставҳо) участкаҳо сардори мекарданд, ки тамоми роҳбарии маъмури ва ҳарбӣ дар ихтиёри онҳо буд. Ба волостҳо сардори волост ва ба ҷамоаҳои деҳа оксакол, аз ҷумла, феодалони маҳали роҳбари мекарданд.

Ҳукумати мутлақияти подшоҳи намояндагони феодалони маҳаллиро ба идоракунии давлат дар зинаҳои пасти маъмури ҷалб намуда, дар шахсияти онҳо тақягоҳи боэтимод пайдо кард. Ба ин мансаб амалдорон дар асоси интиҳобот, ки чандиндараҷавӣ буд, интиҳоб мешуданд.

СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАВИИ РОССИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

Истилои Россия Осиеи Миёнаро ба мустамликаӣ беҳукуқи Ҳукумати подшоҳи табдил дод. Сиёсати Россия дар

Осиёи Миёна тачовузкорона ва мустамликави буда, муносибати мутлақият нисбат ба халқҳои ин кишвар душманона буд.

Сиёсати мутлақияти Россия дар Осиёи Миёна ба ду марҳила чудо мешавад. Марҳилаи аввал аз соли 1864 то солҳои 90-ум, марҳилаи дуюм аз солҳои 90-ум то солҳои 1917 давом карда буд.

Дар марҳилаи аввал сармояи давлати соҳибмустамлика ба иқтисодиёти Осиёи Миёна даҳолат намекард ва ба хариду фурӯши маҳсулот машғул буд. Дар давраи дуюм даҳолати ғаболонии сармояи рус ба иқтисодиёти Осиёи Миёна сар шуд. Дар ин марҳила капитали рус ба тараққиёти соҳаҳои махсуси хоҷагии кишлоқ ворид гардид, роли бонкҳо баланд гардид.

Ҳукумати подшоҳи манфиатдор буд, ки муносибатҳои куҳнаи феодалӣ дар ин кишвар нигоҳ дошта шаванд. Бо ин восита буржуазияи рус имконият пайдо мекард, ки аҳолии Осиёи Миёнаро ҳарчи бисёртар ғорат кунад. Осиёи Миёна ҳамчун манбаи ашёи хом ва бозори савдои барои капитализми Россия хизмат мекард.

Сиёсати Ҳукумати подшоҳи нисбат ба халқҳои Осиёи Миёна ба он равона карда шуда буд, ки тухми ҳар гуна давлатдори ва истиқлолиятҳоро дар байни онҳо набуд созад, маданияти онҳоро ҳароб кунад, мардумро дар ҷаҳолат нигоҳ дошта забони халқҳои маҳаллиро маҳдуд гардонад. Ҳукумати подшоҳи дар сиёсати мустамликавии худ ба амалдорони худ, феодалон ва мансабдорони маҳали тақия мекард.

Дар натиҷаи мустамлика шудани Осиёи Миёна халқҳои ин кишвар ба зулми дутарафа - истисмори феодалон ва амалдорони маҳали ва мустамликадорони рус дучор гардиданд. Дар баробари ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дар кишвар унсурҳои капиталисти пайдо шуданд. Лекин мутлақияти подшоҳи ҳокимятро дар дасти худ нигоҳ дошта, барои барпо шудани базаи саноати вазнин дар ин ҷо роҳ надод. Корхонаҳои соҳаи саноати сабук, ки ба мақсади мустамликавии ҳукумати подшоҳи хизмат мекард, бунёд

карда мешуданд. Дар натиҷаи пайдо шудани аломатҳои капиталисти синфи коргар ва зиеӣни милли ташаккул ёфтанд.

Хукумати подшоҳи ба ашӯи хом-пахтаи Осиёи Миёна эҳтиёҷманд буданд. Аз ҳамин сабаб барои тараққи додани пахтакори дар Осиёи Миёна чораҳои амали дида мешуд. Хукумати Россия барои зиёд кардани майдони кишти пахта ва беҳтар намудани сифати он чораҷӯи мекард. Дар ин чо навъҳои нави пахта (пахтаи навъи америкоӣ) паҳн шуд. Агар соли 1884 майдони кишти пахтаи «Америкоӣ» дар Осиёи Миёна 450 десятинаро ташкил дода бошад, онгоҳ дар соли 1887 майдони кишти ин навъи пахта ба 14500 десятина расонида шуд.

Хукумати подшоҳи дар сиёсати аграрии худ ба он мекӯшид, ки тамоми категорияи заминҳоро ба манфиати капитали рус истифода барад. 12 июни соли 1886 доир ба муносибати аграрии Қонуннома қабул карда шуд. Замин моликияти давлати буда, онро ба тарзи обшинаги ва наздиҳавлиги истифода бурдан мумкин буд. Хариду фурӯши замин низ чой дошт. Андозаи заминҳои мулки ва вақф кам карда шуда, аз онҳо андоз гирифта мешуд. Ба ғоидаи Хазина микдори зиёди заминҳо мусодира карда шудаанд.

Заминҳои бодиянишинон низ давлати эълоншуда, ба ҳуди онҳо барои истифодабарии обшинаги дода мешуд. Ҳамин тариқ, қонунномаи 12 июни соли 1886 дар масъалаи истифодабарии замин дар Туркистон ба шаклҳои заминдорӣ баъд аз ислохотии соли 1861 Россия наздик карда шуд.

Усули нави истифодабарии замин, бинобар характери ҷузъи доштаниш, муносибатҳои феодалиро дар Туркистон барҳам надод. Гарчанде, сохти мустамликави ба ташаккули синфи буржуазияи деҳот монев шуда бошад ҳам, бо вучуди ин, ба табақаҳо ҷудошавии аҳолии қишлоқ сар шуд. Дар натиҷа аз замин маҳрум гаштани деҳқонон сафи мардикорон ва коргарони кироӣ меафзуд.

Дар сиёсати аграрии ҳукумати подшоҳи ба муҳочир кардани деҳқонони рус ба Осиёи Миёна диққати махсус дода

мешуд. Ҳукумати подшоҳи сиёсати муҳочиркунии деҳқонони русро ба Осиёи Миёна бо ду мақсад пеш гирифт. Аввалан, элементҳое, ки аз сиёсати мутлақият норози буданд, онҳоро ба ноҳияҳои дурдасти Осиёи Миёна муҳочир намуда, ба ин восита норозигии дохилиро бартараф мекарданд. Аз тарафи дигар, ҳукумати подшоҳи дар шахсияти деҳқонони муҳочиршудаи рус дар Туркистон тақияҳои бозғатимодро пайдо карда метавонист. Муҳочиршудагон аз ҷиҳати ҳаёати худ гуногунтабақа буданд. Дар Туркистон маҳаллаҳои руснишин ташкил карда шуд, ки ин табақаи кулакҳои рус барои ба амал баровардани сиёсати аграрии худ ба мутлақияти подшоҳи тақия мекард.

Ба сиёсати иртиҷоии мустамликавии мутлақияти рус дар масъалаи муҳочиркуни нигоҳ накарда, сиёсати муҳочиркунии деҳқонони рус барои Туркистон оқибатҳои мусбӣ низ дошт. Дар натиҷаи омадани деҳқонони рус дар хоҷагии кишлоқи Осиёи Миёна шаклҳои нисбатан пешқадами зироатчиӣ аз олотҳои бехтарини зироаткори ҷори шуданд. Аз солҳои 70-уми асри XIX дар Осиёи Миёна кишти картошка, қарам ва дигар намуди зироатҳо ба роҳ монда шуданд.

ИҚТИСОДИЁТИ ТУРКИСТОН ДАР ДАВРАИ МУСТАМЛИКАВИ (1864-1917)

Баъд аз ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дар ин кишвар муносибатҳои капиталисти рӯ ба инкишоф ниҳода, якҷанд муассисаҳои коркарди нахустини ашёи хом, аз қабилӣ заводу фабрикаҳои пахтадозакуни, равшанкаши, чармгарӣ ва майкаши сохта шуданд. Гарҷанде, ки барои тараққи додани саноати бофандагӣ дар Осиёи Миёна шароити мувофиқ мавҷуд буд, саноатчиёни рус имконият намедоданд, ки дар ноҳияҳои пахтакори Осиёи Миёна саноати бофандагӣ пайдо шавад.

Дар баробари дигар ноҳияҳо соли 1872 дар Уезди Хучанд фабрикаи пиллакаши сохта шуд. Дар ин корхона се усто ва 73 нафар коргарӣ пиллакаш кор мекарданд. Дар

корхона мошинаи буғи 73 дастгоҳро ба ҳаракат мебаровард.

Моҳи май соли 1880 дар Хучанд фабрикаи дигари пиллакаши сохта шуд, ки ба капиталисти рус Моголов таалуқ дошт. Капиталисти дигари рус Исаев соли 1873 заводи майкаши ва савдогарони рус Фавийский ва Зуев соли 1880 заводҳои майкаши ва шарбатбарориро сохтанд. Дар баробари ин корхонаҳо, дар Хучанд капиталистони рус Исаев ва Иванов дар Дехмой заводҳои шишабарори сохтанд.

Яке аз оқибатҳои прогрессивии ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дар он буд, ки бойгарии кишвар омӯхта мешуд. Ин ба он оварда расонд, ки истеҳсоли ангиштсанг дар Уезди Хучанд ва Исфара дар ихтиёри сармоядорони рус Фавийский, Петров, Иванов ва Крауз буд. (Каримов Т. Победа Великой Октябрьской Социалистической Революции в Северном Таджикистане.- Сталинабад, 1957.-С.8).

Саноати тараққикарда истодаи Россия ба ашёи хоми Осиёи Миёна эҳтиёҷоти калон дошт. Дар ин ҷода сохтмони роҳи оҳан аҳамияти махсус пайдо мекард. Дар солҳои 70-уми асри XIX нақшаи сохтмони роҳи оҳан, ки Осиёи Миёнаро ба Россия мепайваст, сар шуд.

Дар масъалаи сохтмони роҳи оҳан нақшаҳои зиёде пешбини карда шуда буданд. Барои сохтмони роҳи калони оҳан ҳукумати подшоҳи маблағи зарури надошт. Аз ин ҷиҳат, сохтани роҳи оҳани трансконтинетали барои иқтисодиёти Россия хеле гарон буд. Соли 1885 роҳи оҳан то Ашхобод, соли 1888 то Самарқанд ва соли 1898 то Тошканд расонида шуд. Аммо хати роҳи оҳани мазкур эҳтиёҷоти пурраи кишварро қонеъ карда наметавонист. Зарур буд, ки Осиёи Миёна бевосита ба ноҳияҳои марказии Россия пайваст карда шавад. Аз ин сабаб, дар ибтидои асри XX сохтмони он аз нав сар шуд. Ин роҳ мебоист Тошкандро бо Оренбург мепайваст. Сохтмони ин роҳ бо суръат давом карда соли 1905 хати роҳи оҳани кишвар бо хати роҳи оҳани Оренбург пайваста шуд. Хати роҳи оҳан аз саросари шимолии Тоҷикистон гузашта, ба ҳамин маҳсулошти қосибон ва деҳқонони тоҷик ба тамоми бозорҳои генерал-губернатории

Туркистон ва Россия интиқол меёфт.

Бо пайдошавии аввалин корхонаҳои саноати дар қисми ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон, ки ба генерал-губернатори Туркистон дохил мешуданд, аломатҳои саноати капиталисти ба вуҷуд омаданд. Аммо дар иқтисодиёти давраи мустамликавии Осиёи Миёна (аз ҷумла ноҳияҳои Маркази, Чануби ва Ғарбии Тоҷикистон, ки дар бораи он дар боби оянда ба таври муфассал маълумот дода мешавад), қосибӣ ва ҳунарманди ҳанӯз бартари дошт.

Ҳунарманди дар солҳои аввали ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна тараққи кард. Азбаски роҳи нақлиёт мавҷуд набуд, маводҳои зарури, аз қабилҳои матоъҳои пахтагин, пашмин, хаймаҳои намадинро аскарони сурх аз ҳунармандони маҳали меҳариданд. Дар натиҷа сифати маҳсулоти ҳунарманди беҳтар гардид.

Охириҳои асри XIX дар натиҷаи сохтмони роҳи оҳан ба Осиёи Миёна тарафт молҳои саноатии Россия бисёртар дохил мешуданд. Маҳсулоти ҳунармандон дар рақобат бо маҳсули саноати тоб оварда натавонист. Ин ба касод гаштани соҳаи ҳунар ва ҳунарманди оварда расонид.

НАТИҶАҲОИ ИСТИЛОИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ РОССИЯ

То истило шудани Осиёи Миёна аз тарафи Россияи подшоҳӣ дар ин ҷо муносибатҳои феодалӣ бо боқимондаҳои патинархали-ҳукмфармоӣ мекарданд. Давлатҳои феодали Осиёи Миёна аз ҷаҳони мутаммадин ҷудо буданд. Қувваҳои истеҳсолкунандаи мамлакат суғур тараққи мекарданд. Муносибатҳои феодалӣ ва дараҷаи пасти қувваҳои истеҳсолкунанда сади роҳи тараққиёти иқтисодии кишвар гаштанд. Тараққиёти суғи иқтисоди ва сохти пусидаистодаи сиёсии феодалӣ пешрафти мадани ва ҳарбии Осиёи Миёнаро боз медашт.

Россия нисбат ба Осиёи Миёна мамлақати аз ҷиҳати иқтисоди пешқадам буд. Дар иқтисодиёти Россия муносибатҳои капиталисти аллақай ҳукмрон гардида буданд.

Тавассути Россия Осиёи Миёна ба бозори чахони роҳ ёфт. Дар ин сарзамин корхонаҳои саноати сохта шуда буданд. Синфи коргари милли ташаккул ёфт. Тараққиёти саноат ва ташаккул ёфтани синфи коргари милли дар ҳаёти иқтисоди, иҷтимоӣ ва маданияи кишвар қадами бузург ба пеш буд.

Дар натиҷаи ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россия дар шаҳрҳои калони Туркистон нахустин муассисаҳои мадания, китобхона, театр, музей (дар Тошканд) кушода шуданд. Кори матбуот ба роҳ монда шуд. Зиёиёни рус дар ривочу равнақи маданияти халқҳои маҳали кӯмак мерасонанд. Бо ташаббуси мутахассисони рус омӯхтани қувваҳои истеҳсолкунанда ва боигариҳои табиӣ Осиёи Миёна сар шуд. Олимони рус дар омӯхтани таърих ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, халқи тоҷик саҳми босазо гузоштанд.

Бо шарофати ба Россия ҳамроҳ шудан хавфи аз тарафи Британия мустамлика гаштани Осиёи Миёна аз байн рафт.

Дар натиҷаи ҳамроҳшавӣ ба ҷангҳои байнифеодалии дохили дар Осиёи Миёна хотима дода шуд.

Халқҳои Осиёи Миёна ба маданияти ҷаҳони алоқа пайдо карданд.

АМОРАТИ БУХОРО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Дар натиҷаи шартномаҳое, ки солҳои 1868 байни Россия ва Бухоро баста шуд. Бухоро истиқлолияти худро аз даст дода васали Россияи подшоҳи гардид.

Соли 1885 дар аморати Бухоро агентураи сиёсии императории Россия ҳамчун ваколатдори ҳукумати подшоҳи таъсис ёфт. Агентии сиёсӣ аз болои сиёсати амир назорат карда, барои инкишофи муносибатҳои байни Россия ва Бухоро ҷорачӯи мекард.

Системаи идоракунии аморати Бухоро то охири солҳои 70-уми асри XIX марказонида нашуда буд. Идоракунии аморат, ки дар боби гузашта дар бораи он таваққуф карда шуд, дар нимаи дуюми асри XIX бетағйир монда буд.

Аморати Бухоро ба 25 бекигари ҷудо мешуд. Ҳар як вилоят аз тарафи ҳоким ё мир, ки аз тарафи амир таъин

мешуданд, идора карда мешуд. Амалдорон аз тарафи амир маош намегирифтанд. Ба онҳо микдори муайяни замин ва хоҷагиҳои деҳқонон ба тариқи танҳои инъом дода мешуд. Танҳоҳдор аз деҳқонон хироҷ ва намудҳои гуногуни андоз мегирифт.

Ҳар сол ба ҳазинаи амир аз ҳисоби андозҳо 18-миллион сум даромад дохил мешуд. Дар қатори даромади пули ба тариқи натурали намудҳои гуногуни хироҷ ва андоз аз аҳолии ситонида мешуд. Қушуни аморат низ аз ҳисоби аҳолии нигоҳ дошта мешуд. Сарбозони амир дар як моҳ то 4 сум маош мегирифтанд. Маоши ночиз боиси он гардид, ки сарбозони амир ба тороҷ ва дузди машғул мешуданд.

СОҲТИ ИДОРАКУНИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР АСРИ XIX

Вазорати қорҳои хориҷи	Императори Россия
------------------------	-------------------

Агентураи сиёсии Россия Дар Бухоро	Амири Бухоро	Генерал- губернатори Тоҷикистон
--	-----------------	------------------------------------

ДАСТҶОҲИ ҲОКИМИЯТИ МАРКАЗИ

Эшонӣ раис	Қозикалон	Қушбеги	Девонбеги	Закотчи калон	Тўпчибоши
---------------	-----------	---------	-----------	------------------	-----------

Раис	Қози	Бек (Ҳоким)	Амалдор	Закотчи
------	------	----------------	---------	---------

МАЪМУРИЯТИ МАҲАЛЛИИ ДЕҲА

Мироб	Оксақол	Доруға
-------	---------	--------

ВАЗЪИ СИЁСИ - ИҚТИСОДИ ВА ИҶТИМОИИ НОҲИЯҲОИ ҶАНУБУ ШАРҚИ ВА МАРКАЗИИ ТОҶИКИСТОН ТО ИСТИЛОИ АМОРАТИ БУХОРО

Вазъи иқтисоди ва иҷтимоии мардуми Осиёи Миёна дар давоми асри XIX, умуман, пеш аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ҳеле мураккаб буд. Ҳусусан, мушкилоти

иктисоди дар ноҳияҳои дурдасти аморати Бухоро, яъне ноҳияҳои Чанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон мушоҳида мешуд. То давраи ба аморат ҳамроҳ шудани ин ноҳияҳо ва ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна дар ин минтақа ягон давлати муттамарказ вучуд надошт. Дар Осиёи Миёна монанди асрҳои пеш якчанд давлатҳои феодалӣ, аз қабилӣ хонигарии Бухоро, хонигарии Хива ва хонигарии Қуқанд вучуд дошт. Ба ғайр аз ин хонигарӣҳо, боз якчанд бекигарӣ вучуд дошт, ки дар байни онҳо доимо ҷангҳои байни ҳамдигарӣ мерафт. «Дар қисми Марказии Тоҷикистон, бекигарӣҳои Кӯлоб, Ҳисор, Дарвоз ва Қаротегин вучуд доштанд, ки гоҳо ба Бухоро ва гоҳо ба Қуқанд тобӣ кунонида мешуданд. Аз рӯи нишондоди муаррихон на давлатҳои дуруст, на ҳокимиятҳои мустақкам ва на ҳудуди сарҳад доштанд. Онҳо дар ҳар ҳолат тағйир меёфтанд. Гоҳо ҳудуди онҳо васеъ мешуд ва гоҳо доираи онҳо маҳдуд мегардид. Дур будани онҳо аз роҳҳои байналхалқӣ ин ноҳияҳоро аз нестшавӣ нигоҳ медошт». (История Таджикского народа.-Ч.2. -М, 1964.-С. 127).

«Дар ин минтақа ба монанди дигар ҷамъиятҳои феодалӣ ҳокимият ба манфиати руҳониён ва феодалон хизмат мекард. Замин бошад ба ҳуди ҳокиму феодалон ва руҳониён таалук дошт.

Дар ин ҷо то нимаи дуҷуми асри XIX нишонаҳои ҷамъияти феодалӣ ва ҳатто обшайнаи ибтидоӣ мушоҳида мешуд». (Мухторов А. Очерки по истории Таджикистана.-Т.1).

Дар минтақае, ки тоҷикону ўзбекон бо ҳам мезистанд, муносибатҳои феодалӣ ҳукм меронд. Аммо дар баъзе дигар минтақаҳо бошад, нишонаҳои муносибатҳои авлодии патриархали, хусусан, дар ноҳияҳои кӯҳистони Кӯлобу Ғарм боқӣ монда буданд. Қисми зиёди заминҳо дар тахти назорати руҳониёни мусулмон, ки онҳоро «заминҳои вақфи» меномиданд, буданд.

Қисми зиёди аҳолии бо заминдори, чорводори ва ҳунарманди машғул буд. Дар давоми асри XIX олоти асосии коркарди замин омоч ва каланд буд. Бо ёрии ин олотҳои сода

ва қафомонда деҳқонон заминро кишт мекарданд. Дар вақти кишту кор ва дигар корҳои хочагидори аз аспу барзагов истифода мебурданд. Дар заминҳои кӯхистон ва заминҳои кӯхдоман деҳқонон бо даст кор мекарданд. Дар хирманҳо, баъд аз он ки ғалларо медаравиданд, онро оварда ба воситаи барзаговҳо, ки аз пасашон чапар баста шуда буд, мекуфтанд. Ғалларо дар осиебҳои дасти орд мекарданд. Дар замин асосан деҳқонони чоряккор ва мардикор кор мекарданд. Аз чор се ҳиссаи ҳосилро, баъзе вақт аз ин ҳам зиёдашро рухониён ва феодалон соҳиб мешуданд. Дар ин бекигариҳо заминҳои оби нисбат ба заминҳои лалми хело кам буданд. Ҳамаи заминҳои оби дар дасти заминдорон ва рухониён буданд.

Деҳқононе, ки дар заминҳои айлоки ва вақфи кор мекарданд, аз рӯи тарзи зиндагии худ ба деҳқонони крепоснои монанд буданд. Барои истифода бурдан аз замин бо тарзҳои гуногун аз онҳо андоз ситонида мешуд. Дар ноҳияҳои кӯхистони Тоҷикистон, асосан Ҳисор, коркарди замин паҳн гардида буд. Дар ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон андозҳои гуногун вучуд дошт, ки қариб шумораи онҳо ба 50 - то мерасид. Андоз аз аҳолии маҳали, савдогарон ва ҳунармандон рӯёнида мешуд. Аҳолии андозро асосан аз ҳосил, ҳайвони кори, боғ ва ҳавли меод. Ба ғайр аз андозҳо боз як қатор корҳои бепул вучуд доштанд, ки мардум кор карда музд намегирифтанд. Ба ин корҳо асосан сохтани масҷидҳо, қалъаҳо, роҳҳо, купрукҳо ва обанборҳою кандани каналҳо дохил мешуд.

Дар ноҳияҳои марказии Тоҷикистон феодалон вучуд доштанд, ки 100 деҳқонон ва аз ин ҳам зиёд замин доштанд. (Липский В.В. Горная Бухара. -Ч.2.- СПб.-1902.- С.244). Ғайр аз заминро ҷӯйҳо, табақаи ҳукмрон дар зерин дасти худ рамаҳои зиёди чорво нигоҳ медоштанд.

Аз сабаби кам будани замин деҳқонон маҷбур буданд, ки заминҳоро ба таври «шарикона» кишту кор намоянд ва ҳама супоришоти соҳиби заминро бе гуфтугӯ иҷро намоянд. Ба тарзи «шарикона» кор кардан дар заминҳо аз он сабаб буд, ки на ҳамаи деҳқонон соҳиби ҷуфти гов буданд. Аксарияти

деҳқонон олоти кишоварзи ҳам надоштанд

Ҳиссаи замини шарикона дар байни шарикунандагони он аз рӯи саҳми моли тақсим карда мешуд. Дар натиҷа узви бенавотарин он, ки арақи ҷабин рехта кор мекард, қути лоямутеро соҳиб мегардид.

Дар қатори деҳқонони беамин мардикорон ҳам буданд, ки мавриди истисмори саҳт қарор гирифта буданд ва музди ночизе ба даст меоварданд. «Деҳқонон бисёр андозҳои иловагӣ низ мепардохтанд. Монанди «миробона» (барои обёрии замин), «алафпули» (барои ҷонҷазор), «кушпули» (барои харсари ҷорво, аз қабилҳои асп, хар, барзагов) ва ғайра вучуд доштанд».(Ғафуров Б. Тоҷикон.- Қ.2.- С.214).

Дар мулкҳои кӯхистони Бухорои Шарқӣ аҳолиро маҷбур месохтанд, ки барои ҳокимон ва амалдорон ҳезум тайёр намоянд.

Дар бораи ҳаёати аҳолии Бухорои Шарқӣ маълумоти аниқ нест. Вале аз рӯи нишондоди баъзе сарчашмаҳои аҳолии Бухорои Шарқиро асосан тоҷикон ташкил медоданд. Ба ноҳияҳои, ки асоси аҳолияшонро тоҷикон ташкил медоданд, қисмати Ҷанубии Ҳисор (дараҳои Ширкент, Қаротог, Хонако, Лучоб, Варзоб), Файзобод, Дашти, Бедона, ноҳияҳои кӯхистони Кӯлоб, Қаратотегин ва Дарвоз дохил мешуданд. (Галкин. Краткий очерк Бухарского ханства. Военный сборник.- СПб.- 1890.-№11.- С.192).

Қои дуҷумро аз ҷиҳати аҳолии ўзбекон мегирифтанд, ки аз қабилҳои гуногун иборат буданд. Онҳо асосан дар Ҳисор, Кӯлоб, Вахш ва Бешкент зиндагӣ мекарданд. Дар Ҳисор ҷузҳо, марқаҳо, барлосҳо, туркҳо, дар Ёвону Кӯлоб қаллук ва лақайҳо, дар Вахш ва Қофарниҳон ўзбекҳои қатаған зиндагӣ мекарданд.

Ғайр аз ўзбекон ва тоҷикон дар Бухорои Шарқӣ боз қирғизҳо зиндагӣ мекарданд. Асосан онҳо дар Ҳисор ва Қаротегин зиндагӣ мекарданд.

Ҳамин тариқ, дар як қатор ноҳияҳои Маркази ва Ҷануби Тоҷикистони имрӯза тоҷикон бо ҳамроҳии ўзбекон мезистанд, дар Қаротегин ва Ҳисор бошад бо ҳамроҳии қирғизҳо.

Аз ҷиҳати маъмури бошад, Бухорои Шарқи ба вилоятҳо тақсим мешуд. Вилоятҳо дар навбати худ ба туманҳо, яъне амлокдориҳо тақсим мешуданд. Амлокдориҳо бошад, ба мири ҳазора тақсим мешуданд, ки аз якчанд деҳаҳо иборат буданд. Дар сари амлокдори арбобҳо меистоданд. (История таджикского народа.-С.75).

Дар нимаи аввали асри XIX аз Шаҳрисабз то Помир ҳокимияти марказии хонигариҳо суғалоқаманд буданд. Ҳар яке аз ин ҳокимиятҳои феодалӣ, аз ҷумла Ҳисор, Кӯлоб ва Қаротегину Дарвоз ҳокимони худро доштанд, ки онҳо ҳокимияташонро мустақилона идора мекарданд. Ин ҳокимони феодалӣ то унвони фахрии атолиқро соҳиб мешуданду ҳалос. Албатта бо руҳсати хонҳо.

Дар сари ҳокимияти феодалӣ Ҳисор ҳоким меистод. Дар Қаротегину Дарвоз бошад шоҳ. Дар ҳамаи ин ҳокимиятҳо дафтари моли вучуд дошт, ки онро амалдоре бо унвони девонбеги идора мекард. Боз амали дигар аз қабили Мирзо - котиби шахсии ҳоким, ё ин ки шоҳ вучуд доштанд. «Дар назди шоҳи Қаротегин маслиҳатчиҳо вучуд хдоштанд, ки шоҳ онҳоро аз арбобони наздики худ интиҳоб менамуд. Дар миёнаи асри XIX дар Қаротегин қариб 400 деҳа вучуд дошт. Ин деҳаҳо ба 2 гурӯҳ муттаҳид гардида буданд ва ҳар яке аз ин 22 гурӯҳ беки худро дошт». (Истории Таджикиского народа.- С.77)

Амлокдороне, ки нисбатан вазифаи пастро доро буданд, ба воситаи тобеони худ, яъне оксаколону арбобон андозҳои давлатиро меғундоштанд. Вазифаи мироб ва доруға бошад, боз зинае пастрар меистанд.

Дар давраи ҳокимияти феодалӣ ба вазифаи закотчи ҷамъкунандаи андозҳои ҷори аз ҳайвонот низ вучуд дошт. Ҳамаи ин амалдорони давлат аз ҳисоби аҳолии рӯз меғузaronиданд. Ҳамаи ин ба он оварда расонид, ки деҳқонону ҳунармандон боз ҳам қашшоқтару камбағалтар мешуданд.

АЗ ТАРАФИ АМОРАТИ БУХОРО ЗАПТ ШУДАНИ БУХОРОИ ШАРҚӢ

Осиёи Миёна ҳамчун кишвари аз сарватҳои зеризамини бой кайҳо боз диққати мамлакатҳои капиталистиро ба худ ҷалб намуда буд. Дар навбати аввал барои ба мустамликаӣ худ табдил додани Осиёи Миёна Россияи подшоҳӣ ва Англия мубориза мебуданд. Ҳатто султони Туркия ва шоҳи Эрон тайёр буданд, ки ягон порча замин аз Осиёи Миёна ба даст оранд. Ин давлатҳо аз солҳои 20-уми асри XIX сар карда, ба қорҳои дохилии хонигарии Осиёи Миёна ғайбона дахлат мекарданд.

Аз миёнаҳои асри XIX дар бозорҳои Осиёи Миёна молҳои англиси дохил шудан гирифта, то ба танг карда баровардани молҳои Россия аз бозор оварда расонд. Ин таҳдиди Англия Россияро маҷбур сохт, ки нақшаи забти Осиёи Миёнаро кашад. Шикастхӯрдани Россия дар Қрим солҳои 1853-1856 ҳукумати подшоҳиро водор месохт, ки забтқории Осиёи Миёнаро тезонад. Инчунин, дар ин солҳо Россияи подшоҳӣ ба роҳи тараққиёти капиталисти дохил шуда, эҳтиёҷоти зиёд ба ашёи хом дошт. Ин манбаи ашёи хомро Россия дар бозорҳои Осиёи Миёна медид.

Соли 1868 бошад, байни Россияю хонигарии Қўқанд сулҳнома баста шуд, ки мувофиқи он Қўқанд худро тобеи Россия донист.

23 июли соли 1868 байни Россияи подшоҳӣ ва Бухоро сулҳ баста шуд. Мувофиқи шартҳои сулҳнома тамоми ноҳияҳои аз тарафи қушуни Россия ишғол шуда – Хучанд, Ўротешпа, Пачакент, Самарқанд, Қаттақўғон то Зирабулоқ дар ихтиёри Россия гузашт. (Литвинов В.М. Через Бухару на Памир. Исторический вестник.- Т.9. -1904.- С. 406). Акнун вай бо давлатҳои хориҷи мустақилона муносибат карда наметавонист. Бухоро ба ҳукумати подшоҳӣ 500 ҳазор сум товони ҷанг дод. Савдогарони рус дар Бухоро озодона савдо кардан ва сохтани дуконҳои савдои ҳуқуқ пайдо карданд. Ҳукумати амир вазифадор буд, ки беҳатари ва озодона амал кардани намоёндагони Россияро ҳимоя кунад.

Баъд аз ба даст даровардани Бухоро кушунҳои рус бар зидди хонигарии Хива ҳучум карда, онро маҷбур карданд, ки 12 августи соли 1873 бо Россия сулҳ банданд.

Дар натиҷаи шартномаҳое, ки солҳои 1868 ва соли 1873 давлатҳои феодалии Осиёи Миёна – хонигарии Қуканд, аморати Бухоро ва хонигарии Хива бо Россия подшоҳи баста буданд, мустамликаи ҳукумати подшоҳии Рус гардиданд.

Ҳукумати подшоҳи барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Осиёи Миёна дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтруд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд. Дар сари он генерал-адъютант К.П.Кауфман қарор гирифт. Вай ҳақ дошт, ки бо давлатҳои ҳамсоя музокироти дипломати барпо намояд, ҷанг эълон намояд, сулҳ бандад ва монанди инҳо.

Баъд аз байн бурдани истиқлолияти давлати хонии Қуканд, 19 феввали соли 1876 ҳоки давлати хони ба номи вилояти Фарғона ба ҳайати кишвари Туркистон дохил карда шуд.

Амири Бухоро Музаффар имконияти худро аз даст дода буд ва дар ҷустуҷӯи ба даст овардани манфиатҳои нав буд. Дар ин лаҳза амир амалиётҳои ҷангии худро дар қисмати Ҷануби Шарқии Осиёи Миёна давом медод. «Амир Музаффар дар ин ноҳияҳо қувваи зиёди худро ҷамъ намуда, дар охири соли 1866 – аввали соли 1867 ба Бойсун ва Деҳнав ҳучум кард. Дар муқобили ӯ дастаҳои ихтиёрии мулкҳои маҳали ниммустақил бо сардории беки Ҳисор қарор гирифта буданд». (Ғафуров Б. Тоҷикон.- С.174).

То истило шуданашон бекигарии Бухорои Шарқи худро мулкҳои мустақил ва ниммустақили феодали медонистанд. (Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина). «Ҳукумати подшоҳии Россия хост ба амири Бухоро ба тарзи ҷуброн барои ҳокимияти аз даст додаш истило намудани бекигарии Бухорои Шарқи, аз ҷумла, Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон ёри расонад». (Ғафуров Б. Тоҷикон.- С. 169).

Аз тирамоҳи соли 1868 сар карда амир лашкари яккачини худро ба ноҳияҳои Ҷанубу Шарқии Тоҷикситон

(Бухорои Шарки) фиристонд. Чангҳои аввалин дар атрофии бекигии Бойсун ба вучуд омаданд. Баъди задухӯрд беки Бойсун гурехта, бекигии ба дасти одамони амир гузашт. Дар ин вақт феодалони қисмати Ҷануби Шарқии Тоҷикистон бо сардории беки Ҳисори Шодмон, беки Деҳнав Абдулқаримдодҳо ва бо ёрии беки Кӯлобу Балҷувон Сарихон қувваҳои худро дар атрофии Ҳисор муттамаказ намуданд. «Табақаи ҳукмрони ноҳияҳои Ҷануби Шарқии Тоҷикистон хоستانд ҳаракати қушунҳои амири Бухоро ба маркази ҳокимиятҳои худ роҳ надиданд» (Искандаров Б. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана. – Душанбе. – 1976. – С.12).

Дар аввал ин бекҳо мақсади ташкил кардани дастаҳои махсусе доштанд, ки аз зиддияти писари амир Музаффар Абдулмалик бо падараш истифода баранд. Абдулмалик аз Ғузор ва Шаҳрисабзу Қарши қушун гирд оварда, Чирокчи ва Қарширо ба даст овард. Абдулмалик хост ба Бухоро ҳуҷум намуда, амирро сарнагун созад. Вале аз баски ҳукумати подшоҳи аз бақои аморат ва дар сари он истодани амир Музаффар манфиатдор буд, хоҳиши ӯ бечуну чаро иҷро шуд. Бо розигии генерал-губернатории Туркистон сардори округи ҳарбии Зарафшон генерал Абрамов бо қушунҳои худ ба Бухоро омада, ба амир ёри расонид. Ҳамин тарик, Абдулмалик шикаст хӯрда фирор намуд.

Ҳамин тавр, амир писари дуҷуми худ Абдулмуминтураро беки Қарши таъин намуда, тамоми қушунҳои худро ба ин ҷо овард, ки сардории онро Яқуббек-қушбеги ба ӯҳда дошт.

«Аз ҳуҷуми қушунҳои амири Бухоро ба ноҳияҳои Ҷануби Шарқии Тоҷикистон (ки то он вақт мулкҳои мустақил буданд), табақаи ҳукмронӣ бекҳо Абдулмаликро пуштибони намуда, мавқеи худмуҳофизатиро гирифтанд.

Задухӯрдҳо дар атрофии бекигии Ҳисор сар шуд. Тупхонаҳои ҳарду тараф ҳам заиф буд. Ҳисориҳо ҳамагӣ чор туп доштанд, ки 2 тояш чуяни ва 2 тояш миси буд. Дар онҳо аслиҳаҳои оташфишон ба миқдори лозими набуд. Бинобар ин, дастаҳо аксар вақт ба ҷанги тан ба тан мегузаштанд. Қушунҳои Бухоро дар натиҷаи ҳарбу зарби саҳт, хусусан, дар

мавқеи Амоксой Ҳисориҳоро ақиб нишонда, онҳоро дар қалъаи Дехнав ба муҳосира гирифт. Сипас, шабохун зада қалъаро ишғол намуд. Сарбозони Амир ба қатли оммавии даҳшатангез шурӯ карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро нобуд сохтанд.

Ба чанде аз ҳисориҳо ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба тарафи Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб гурехта, чон ба саломат баранд. Аз он ҷумла, ҳуди беки Ҳисор Абдукаримдодхоҳ дар Кӯлоб паноҳ бурд. Аммо беки он ҷо Сарахони сиёсатмадору маккор ўро ҳамроҳи чанд нафар рафиқонаш дастгир намуда, ба амир Музаффар супорид. Сарахон ният дошт, ки бо ин васила таваҷҷӯҳи ҳукумати Бухороро ба худ ҷалб намуда ҳукумати беки Кӯлобро дар даст нигоҳ дорад.

Вале ҳаракати сарбозони амир ба тарафи Шарқ ҳамоно давом мекард. Сарахон, ки мулкҳои зиёдеро дар поёноби дарёҳои Кофарниҳон ва Вахш соҳиб буд, барои муттаҳид кардани қabilaҳои ин ноҳияҳо ва бо қувваи онҳо гирифтани пеши роҳи сарбозони амир мекӯшид. Беки нави Дехнав Улуғбек ба кӯмаки ў шитофт. Онҳо якҷоя дар аввали соли 1869 аҳолии маҳаллиро барои муқовимат намудан ба муқобили қушунҳои амири Бухоро даъват карданд». Азбаски Сарахон дар байни мардум бо шиори муборизаи зидди андозҳои чори кардаи амир вазъ мекард, ба зерӣ байрақи ў ихтиёрони бешумор ҷамъ омаданд». (Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединение. - С.174)

Амири Бухоро ва наздикони сипоҳиёнаш ба набардҳои нав ҳаматарафа тайёри медиданд. Аз ҷумла, бо сардории Якуббекқушбеги қушуни махсус ташкил дода шуд. Якуббек бо дастааш аз Сурхандарё гузашта, тамоми сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дод ва сипас роҳи Балҷувону Кӯлобро пеш гирифт. «Ҳар як ҳамлаи сарбозони Бухоро ба ғорати шаҳру деҳот ва қатли мардуми бегуноҳ тамом мешуд. Дар як ҳуди Ҳисор 5 ҳазор кас ба қатл расонида шуд. (История Таджикского народа. - С.171).

Ба мақсади комилан аз байн бурдани истиқлолияти ин

ноҳияҳо амир Музаффар фармуд, ки ҳоким Абдулкаримро бо тамоми аҳли оилааш нобуд созад. Сарахон бошад, аз ҳукми қатл тарсида, ба воситаи дарёи Аму ба хоки Афғонистон гузашт.

Сарони қabila ва ашрофи феодалии мулкҳои забткардаи Бухоро бо одамоне, ки нисбат ба амир садоқат доштанд, иваз карда шуданд. Якуббекқушбеги ҳокими тамоми ин вилоят таъин гардида, мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб тахти қаламравии ӯ қарор гирифт. Ба Якуббек дар ҳокимият ихтиёрооти такрибан номаҳдуд дода шуд. Саидниёзи қипчоқ беки Балҷувон ва Начмуддинхоча беки Кӯлоб таъин гардиданд. Ин ҳукмронони нав, қорро аз зулму ситам ва ситонидани андозу хирочҳои хонахаробкунанда сар карда, камтарин эътирози мардумро бераҳмона фуру менишониданд.

Аҳволи оммаи меҳнаткаш боз ҳам табоҳ гардид. Аз ин рӯ ба қатлу қушторҳои ваҳшиёна нигоҳ накарда, норизогии аҳолии дар шаҳру деҳот беш аз беш қувват мегирифт. Ки баъзан ба ошӯбҳои зидди истисмори феодалӣ табдил меёфт.

Амалдороне, ки аз тарафи амир Музаффар ба вазифаҳои баланд таъин мегардиданд, дар андак вақт бо зулму истибдод дар байни мардум норозигӣҳо ба вучуд меоварданд. Дар байни мардуми Балҷувон, Кӯлоб ва Қурғонтеппа Сарахони фирори шӯҳрати қалонеро соҳиб гардида буд. Вай барои ба сари ҳокимият баргаштан ва пеш кардани Бухориён аз Кӯлобу Балҷувон лаҳзаи мусоид мекофт. Амир Музаффар Абдукаримро дар Балҷувон бек таъин кард. Абдукарим дар Балҷувон худсарона ҳаҷми закот ва хирочро зиёд намуд, ки бойи сар задани ошӯб гардид. Зиёда аз 2000 ошӯбгарон қалъаи Балҷувонро муҳосира намуданд. Абдукарим тарсида ба Ҳисор гурехт. Ошӯбгарон қалъаи Бекро ишғол намуда, дохили он гардиданд. Моли мулки бек ва амалдоронро мусодира намуданд. «Абдукарим аз беки Кӯлобу Ҳисор бо воситаи мактуб ёри пурсид, то ки дар паҳши ин ошӯб ба вай ёри расонанд. Беки Ҳисору Кӯлоб ба вай як гурӯҳ фиристоданд, ки дар паҳши ин шӯриш ба Абдукарим мусоидат намуданд. Баъди задухӯрд як қисми

иштироккунандагони шӯриш ба тарафи Дарвоз, ки тобеи ҳеч хонигарию аморат набуд, гурехтанд. Кушунҳои Ҳисору Кӯлоб як қисми шӯришгаронро дастгир намуда, ба қатл расониданд. Баъд аз ин Абдукарим ба Балҷувон баргашт». (Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России.- С.53).

Сарбозони амир касеро амон надода, ҳатто аҳолии шахру деҳаҳои муқобилат накардари ҳам несту нобуд мекарданд. Аз мулкҳои истилошуда, бо номи «Амонпули» хироч ҳам меситонданд. Маблағи аз ҳад зиёде, ки ба ин роҳ ба даст омада буд, барои афзудани сарвати саркардаҳои феодалии Бухоро сарф гардида, қисми зиёди он ба амир фиристода шуд.

Баъд аз задухӯрд, баҳори соли 1869 бекигарии Ҳисору Кӯлоб ва водии Вахш аз тарафи қушуни амири Бухоро бо сардории Якуббек-Кушбеги шикаст хӯрданд, ки дар ин кор саҳми ҳукумати подшоҳии рус низ буд. Дар охири соли 1869 аморати Бухоро мавқеи худро дар қисмати бекигарии ҳамвор - Ҳисор, Кӯлобу Балҷувон мустаҳкам намуд.

Хабари забт намудани ноҳияҳои Ҷанубу Шарқии Тоҷикистон аз тарафи амири Бухоро ба Хива расид. Дар моҳи январӣ соли 1870 сафири Бухоро ба Хива омад.

Дар айни ҳол аморати Бухоро амалиёти истилокоронаи худро дар қисмати Ҷанубу Шарқии Осиёи Миёна идома медод. Акнун навбати зарба задан ба Дарвозу Қаротегин расида буд. Ин мулкҳо дар ин вақт тахти нуфузи давлати хонии Қуканд воқеъ гардида буданд.

«Раҳимшо аз задухӯрдҳои дохили истифода бурда, ҳокимияти Қаротегинро ба даст гирифт ва бо нияти устувор гардонидани мавқеи худ ҳар гоҳ тобеияти худро ба аморати Бухоро эътироф менамуд». (Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. –С.173).

Ин ҳолат боиси ба вучуд омадани боз як ихтилофи байни Бухорову Қуканд гардид. Ҳарчанд ҳукумати он вақтаи Қуканд Худоёрхонро амири Бухоро Музаффархон ба тахт шинонда буд, муносибати ин ду давлати Осиёи Миёна беш аз

пеш тезу тунд шуда, ошкоро ранги душманона мегирифт. Дар сарҳади Қаротегин задухӯрдҳои сахт ба амал омад, ки дар он қувваҳои аморати Бухоро ва давлати хонии Қуканд иштирок намуданд.

Бо вуҷуди ин, вазъият назар ба 10-15 соли пеш то як андоза дигар гардида буд. Пештар ҷангҳои байни Бухорову Қуканд солҳои дароз давом мекард. Аммо дар солҳои 60-ум ва ибтидои соли 70-уми асри XIX дар Осиёи Миёна Россияи подшоҳи соҳибхатиёр гардида, Бухорову Қуканд, ба валади ӯ табдил ёфта буданд. Ҳар як ҷангу ҷидоли байни аморат ва давлати хони ба эътибори империяи Россия зарар мерасонид. Илова бар ин, доираҳои ҳукмрони Петербург ва Тошкент, ки Туркистонро ба тасарруфи худ дароварда буданд, ба инкишофи робитаҳои тичоративу иқтисодии байни вилоятҳои хонии ин сарзамин аз рӯи манфиати худ таваҷҷӯҳ зоҳир менамуд. Ба ин вачҳ соли 1870 генерал-губернатори Туркистон Кауфман ба амир муроҷиат намуд, ки аз ҷанги зидди хонии Қуканд даст кашад.

Соли 1875 хони Қуканд бо фармони генерал-губернатори Туркистон аз Қаротегин даст кашид. Вазъият як муддат ба ороми рӯ овард. Ҳокими Қаротегин Саид Муҳаммадиншо ҳаракат мекард, ки истиқлолияти мулки худро таъмин намояд, вале ин майли ӯ мавриди писанди маъмурияти Туркистон қарор нагирифт.

Ҳукумати подшоҳи бо мақсади мустаҳкам кардани мавқеи худ дар маҳалҳои роҳи Помир ва аз ҷиҳати маънавию сиёси таъсир расонидан ба ҳокими Қаротегин ба води Олой экспедитсия фиристод. Дар охири июл ва августи соли 1876 генерал Скобелев, ки нахустин губернатори ҳарбии Фарғона таъин шуда буд, бо як дастаи калон, ки ба ҳайати он ҳарбиён, донишмандони ҷуғрофия, табиатшиноси ва нучум (Л.Ф.Костенко, В.Ф.Ошанин, А.Р.Банидора ва диграрон) дохил мешуданд, ба самти кӯҳдоманҳои Помир раҳсипор гардиданд. (Ғафуров Б. Тоҷикон.- С. 175).

Ин экспедитсия мебоист таҳқиқ мекард, ки ҳукумати подшоҳи идомадихандаи ҳақи хонии Қуканд ба ноҳияҳои кӯҳистони Помир мебошад. Ғайр аз ин, вай ба

ҳокими ниммустакили мулки феодалии Қаротегин Саид Муҳаммадиншо бояд хотирнишон менамуд, ки қаламрави ӯ барои аскарони Россия комилан дастрас аст. «Дере нагузашта Саид Муҳаммадиншо барои «гарданкаши» аз ҳокимият маҳрум гардид ва ба ҷои ӯ Раҳимшо, ки то ин вақт дар Бухоро мезист таъин шуд. Дар нимаи дуёи солҳои 70-ум амири Бухоро ба тарафи Қаротегин кушунҳои худро фиристод». (Ғафуров Б. Тоҷикон.- С.175). Амир Музаффар баъди муваффақиятҳои ҷанги дар бекигарии Деҳнав, Ҳисор, Кӯлоб, тирамоҳи соли 1877 тахти сарвари Худойназар – додхоҳ ба тарафи Қаротегин хучум овард. Дар натиҷа Қаротегинро (соли 1877) пурра тобеи худ гардониданд. (Кисляков Н.А. Очерки по истории Каротеги́на.-1941.- С.151). Раҳимхон бо фиреб дар Бухоро кушта шуд, ба ҷои вай Худойназар Атолик беки Қаротегин таъин карда мешавад.

Ҳамин тариқ Қаротегинро ба қатори мулкҳои худ дохил намуда, барои забт намудани Дарвоз тайёри медид. Агар мулкҳои кӯҳистони Помири Ғарбиро ба назар нагирем, Дарвоз охирин мулки соҳили ростии Панҷ ба шумор мерафт.

Бо супориши генерал-губернатори Туркистон ба Дарвоз қувваи ҷарби равшан карда шуд. Вале ба тези забт кардани Дарвоз ҳом баромад.

«Амир Музаффар бо ҳиллаю найранг шоҳи Дарвоз Сирочиддинро барои мулоқот ба Шаҳрисабз оварда, ӯро ғавран ба ҳабс гирифт» (Искандаров Б.И. Из истории проникновения капиталистических отношений...-Душанбе, 1976.- С.13).

Вале ин хиёнат иродаи мардуми Дарвозро шикастан натавонист. Онҳо ба муқобили истилогарон мардонавор ҷангида, аввал як дастаи наҷандон калон ва баъд қушунӣ якунимҳазораро бо сардории Худойназар додхоҳ торумор намуданд. Дар ин ҷанг Худойназар додхоҳ ва ҷанде аз саркардаҳои ӯ ярадор шуданд. Қисми зиёди аскарони фиристодаи амир набуд гардиданд.

Муқовимати қаҳрамононаи мардуми Дарвоз ҳамаи

ноҳияҳои аз тарафи аморати Бухоро истилошудаи Чанубу Шарқии Осиёи Миёнаро ба ҷунбиш овард. Амир Музаффар бо мақсади пешгири намудани шӯришҳои умуми фавран дар ибтидои соли 1878 ба ин маҳалҳо аскарони зиёд фиристода, ҳуди амир шахсан ба он сардори мекард. Ин қувваи аскарӣ дар навоиҳои Кӯлоб, Балҷувон ва Қаротегин ҷой гирифта, як дастаи сершумор ба қалъаи Фарм фиристода шуд, то ки бо расидани баҳор ва аз барф тоза шудани ағбаҳо ба Дарвоз ҳамла намояд.

Барои истило намудани Дарвоз аз аморат бо сардории Муллодавлатдодхоҳ қувваи зиёди ҳарбӣ фиристода шуд, ки он ба қувваҳои Худойназар – додхоҳ муттаҳид карда шуд. Баҳори соли 1879 ҳучум ба Дарвоз сар шуд.

Худойназар –додхоҳ аз рӯи нақша амал намуда, мудофиакунандагони Дарвозро ба ақибнишини маҷбур сохт ва қалъаи хеле мустаҳками Кафтархонаро ба муҳосира гирифт. Бухориҳо дар ҷангҳои саҳт талафоти зиёде дода, ниҳоят Кафтархонаро ишғол намуданд ва пас аз он ба қарияи асосии Дарвоз Қалъаи – хумб ва водии Ванҷ равона шуда, он ҷойҳоро ҳам забт намуданд. Муқобилияти дарвозиҳоро барҳам зада, миригариҳои Дарвозро шикаст дода, муборизаи асорат написаниеи мардуми ин диёр бо ҳамин қатъ нагардид. Ба сарлашқарон ва сарбозони амир барои фуру нишондани муқовимати сокинони баъзе маҳаллаҳои Дарвоз боз ҷидду ҷаҳд ва заҳмату ранҷи зиёде лозим шуд.

Ба Худойназар – додхоҳ муяссар нагардид, ки роҳбарони воқеаҳои Дарвоз писарон ва бародарони Сирочиддинро дастгир намоянд. Онҳо бо ҳамроҳии наздиконашон, ки қариб 100 нафарро ташкил медоданд, ба воситаи Шуғнон ба водии Фарғона ба Уч-Қургон гурехтанд.

Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, аҳолии водии Ванҷ ба муқобили истилогарон бебокона мубориза мебуданд. Онҳо дар қалъаи дастнораси Рошорв ба камин нишаста, ба душман зарбаҳои саҳт мерасониданд. Фақат, пас аз он ки озуқа ва муҳимоти қалъанишинон ба охир расид ва хиёнати саркардаҳои феодалӣ ба таслимшавӣ қарор доданд. Рошорв дарвозаи худро ба бухориҳо боз кард. Аксари ҷанговарону

мухофизатчиёни кӯхистон ба таслим сар нафароварда, бо роҳҳои ба соҳили чапи дарёи Панҷ ба Афғонистон гузаштанд. Сарбозони амир ҳам бо нияти дастгир кардани онҳо ба он сӯи дарё гузашта дар канори ҷанубии он мавқеъ гирифтанд. Ба ин сабаб он маҳалҳое, ки сарбозони амир дар он сӯи дарё қарор гирифта буданд, «Дарвози паси Панҷ» номида шуд.

«Ҳукумати амири муқовимати дарвозихоро тамоман бартараф карда, заминҳои онҳоро ба қаламрави худ давровард ва Раҳмонбеккуло ҳоким таъин кард. Табиати озодихоҳи ва истиқлолталлаби аҳолии маҳаллиро ба эътибор гирифта, дар ихтиёри ҳоким дастаи сершумори сарбозон, ки шумораи онҳо ба 1300-1500 мерасид гузошта мешуд». (Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России. - С. 174).

Ин сарзамини ишғолкардаи аморат, ки акнун номи «Бухорои Шарқи»-ро гирифт, дар давоми ҷангҳои истилокорона чунон зарар дид, ки то дер гоҳ ба худ омада натавонист.

Чунин манзараи хузнангезро дар бисёр шаҳру деҳаҳо дидан мумкин буд. Шаҳру деҳаҳое, ки баъди ҷангу ҷидолҳо солим монда буданд ва усули фалокатбори идораи ҳукумати феодалии аморати Бухоро ба таназзул рӯ оварда, ҳамроҳи сокинонаш қурбони ҳамлаҳои харобкоронаи ҳокимони харису вичдонфурӯш ва торочгарҳои амалдорону ҷамъкунандагони хироч гардиданд.

Баъди истилои ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон тамоми вазнинии сохти давлатдорӣ кӯҳнаи аморат ба дӯши мардуми қашшоку камбағали кӯхистони Қаротегину Дарвоз, умуман Бухорои Шарқи афтид.

Хулоса, Бухорои Шарқи аз ҷиҳати омодагии ба муқовимат, ваҳдат ва таҷҳизоти моддӣ ҳанӯз ба дараҷаи лозима қувват накарда буданд. Феодалону намояндагони табақаи болои бошад, мисли одати ҳамешагии худ, барои нигоҳ доштани мавқеи имтиёзнокашон дар айни сахтии мубориза ба тарафи истилогарон гузашта, ба кори умум ҳиёнат мекарданд. Ғаразҳои синфӣ онҳо нисбат ба эҳсосоти

миллию ватандӯстиашон қавитар буд. Ҳукуматдорони амир ин заифии бекҳоро истифода бурда, онҳоро ба тарафи худ моил сохтанд. Ҳамчунин тарафдори ва дастгирие, ки аморати Бухоро аз империяи Россия медид, дар баробари истилокорихи он, аз аҳамият холи набуд.

СОХТИ ИДОРАИ МАЪМУРИ – СИЁСИ ДАР БУХОРОИ ШАРҚИ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX.

То охири солҳои 60-уми асри XIX дар ҳудуди Бухорои Шарқи якҷанд ҳокимияти феодалии мустақилу ниммустақил вучуд дошт, ки бо мурури замон ба аморати Бухоро ҳамроҳ карда шуданд. Ба онҳо ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон, аз ҷумла, Ҳисор, Кӯлоб, Кубодиён, Қаротегину Дарвоз дохил мешуданд. Ҳокимият дар ин мулкҳо ба таври мероси ба якдигар мегузашт. Ҳокимияти идоракуни воситаи асосии истисмор ва паҳш намудани муборизаҳои меҳнаткашон ба шумор мерафт. Баъди ҳамроҳ ва ё истило шудани ин ноҳияҳо бо ҳайати идораи маъмури, тамоми аморат ба бекигарӣҳо тақсим мешуд. Дар минтақаҳои ҳозираи Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон бекигарӣҳои Ҳисор, Қургонтеппа, Кубодиён, Кулоб, Балҷувон, Қаротегину Дарвоз вучуд доштанд. Акнун баъди истило намудани ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон аморати Бухоро ҳудро дар чашми мардуми мусулмони Осиёи Миёна давлати баобру мешуморид. Чунки заминҳои зиёд, аз ҷумла, аз Ҳисор – 3000 кв.верст, аз Кӯлоб – 475 кв. верст ва Қаротегин- 9800 кв.верст, аз Дарвоз 16875 кв.верст замин ба даст овард. (Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX века. Ч. 2.-С.5).

Дар солҳои баъд аз истило намудани қисмати Бухорои Шарқи аҳолии Бухоро ба 2 млн. 500 ҳазор расида буд. Аз ин миқдор 250 ҳазорашро аҳолии шаҳр ташкил медод. (Ҳамроев М. Очерки истории Гиссарского бекства конца XIX века начала XX века. - Сталинобод, 1959.-С.7)

Бекигарихои истилошудаи Кӯлоб бо 25 ҳазор, Курғонтеппа бо 4 ҳазор, Дарвоз бо 3 ҳазор ва Кубодиён бо 1 ҳазор нафар аҳолиашон ба ҳайати аморат дохил карда шуданд. Якчанд маҳаллаҳои алоҳидаи аҳолинишин вучуд доштанд, ки дар ҳаёти иқтисодии Бухорои Шарқи нақши муайянро бозиданд. «Ба ин маҳаллаҳо Душанбе бо 28 ҳазор хона ва Регар бо 7 ҳазор хона дохил мешуданд». (Гулишамбаров С.И. Экономический обзор Туркистанского района обслуживаемого Среднеазиатской дорогой. Ч. 1.- Ашхабад, 1913.- С.203).

Шаҳрҳои Бухорои Шарқи на фақат аз шаҳрҳои Осиёи Миёна, балки аз шаҳрҳои қисмати Ғарбии Бухоро фарқ мекарданд. Онҳо аз марказҳои савдои ва роҳҳои алоқа хеле дур ҷой гирифта буданд. Бо иқтисодиёти қафомондаи худ ин шаҳру навоҳи дар ҳаёти мардум нақши на он қадар муҳимро бозиданд. Шаҳрҳои ин ноҳияҳо аз деҳқадаҳо фақат бо он фарқ мекарданд, ки дар шаҳрҳо намояндагони амир бо сардорӣ бек, намояндагони савдо, заминдорони калон, рӯхониҳо, косибон ва як қисми деҳқонон зиндагӣ мекарданд. Дар як қатор шаҳрҳо кушунҳои амир ҷой гирифта буданд. Намояндагони табақаи болои тамоми Бухорои Шарқи аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба якдигар монандӣ доштанд.

Амали аз ҳама баландро дар ин ноҳияҳо бек ишғол мекард. Бек намояндаи табақаи болоии феодалон ҳисоб мешуд. Бек аз болои ҳукумат - бекигари назорат мебурд, ва дар зерин иттиҳоди амалдорони зиёде буданд. Бек тамоми ҳокимиятро дар дасти худ нигоҳ дошта, шахсони наздики худро соҳиби мансаб мегардонид. Тамоми шахсони амалдорро танҳо бо розигии бек ва аз мансаб озод мекарданд. Баъд аз бек дар ҷои дуюм ёрдамчиӣ бек, ясаулбоши ё худ девонбеги меистод. Вазифаи асосии девонбеги, пеш аз ҳама, аз мардум ҷамъ овардани закот ва андозҳо буд. Ў якчанд котибу арбоб ва ясаулро дар хизмати худ нигоҳ медошт.

Амали дигаре, ки дар бекигари вучуд дошт, «мизрои мунши» буд. Одатан ба ин вазифа одамоне босавод ва ҳусни хати хуб дошта ҷалб карда мешуданд. Вай дар назди бек

истода, ба навиштан ва рубардоркунии хуччатҳо машғул мешуд.

Яке аз вазифаҳое, ки дар бекигари барои нигоҳ доштани тартибот вучуд дошт, ин «Миршаб» буд. «Миршаб» ба замми ин, аз болои зиндон ва маҳбусони он низ назорат мекард.

«Мироб» бошад, доимо аз болои об назорат менамуд. Вай дар ихтиёри худ, якчанд ёрдамчиҳоро дошт. Аз ҷумла, «амин», ки хучаини як ҷуйбор буд, инчунин «арбоб» - назоратчи ва «оксакол» - тақсимкунандаи об, «ҷўйбонҳо»-тозакунандагони ҷўйҳо ва мирзо, ки дар ихтиёри «мироб» буданд.

Мансаби «амин» бошад, аз рӯи корҳои сохтмони назорат мекард, ки дар ихтиёри худ якчанд амин дошт.

«Пайгирчи» - ҷамъкунандаи закот ва савдо ва ҳайвоне, ки онҳоро барои фуруш ба бозор меоваранд, ба ҳисоб мерафт.

Дар идора кардани ҳукумати маҳали ҷои заруриро рӯхониён мегирифтанд ва корҳои маҳкамаро дар ихтиёр доштанд. Ҷунин амалдорон дар бекигарииҳои ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон ба 3 қисм тақсим мешуданд:

1.Қози - иҷроиши қонунҳои шариатро назорат бурда, дар ихтиёри худ якчанд мулозим ва мирзо дошт.

2.Муфти-донандаи қонунҳои шариат, ки ба додани ривоят машғул буд. Барои ин кор вай музд мегирифт. Дар ихтиёри муфти якчанд хизматгор ва се муҳаррир буданд.

3.Раис - назораткунандаи тартибот аз болои ҷинояткорон ва вайронкунандагони қонунҳои дини ислом, вайронкунандагони савдо, аз рӯи мактабҳо, тартиботи оилави ва ғайраҳо назорат мебуд. Раис якчанд хизматгор дошта, ба воситаи онҳо ҷинояткоронро ҷазо меод. Мулозимону дуррадастон дар ихтиёри ӯ буданд.

Қози дар бекигарииҳо аз тарафи амири Бухоро таъин мегардид. Ӯ дорои маълумоти дини буда, дар айнаи замон бояд аз авлоди рӯхони бошад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки дар Бухорои Шарқи ягон амалдор

ба таври интихоби озод ба сари мансаб намеомад. Ҳамаи мақсаду мароми амалдорону ҳуди бек, танҳо бо роҳи истисмори деҳқонону камбағалон ба даст овардани ғойдаи зиёд буд.

Чӣ хеле ки дар боло қайд намудем, баъди аз тарафи Россия забт шудани аморати Бухоро, мулкҳои феодалии ниммустақили Бухорои Шарқи ба аморати Бухоро ҳамроҳ шуданд. Баъди истило намудани ноҳияҳои Ҷануби Шарқи ва Марказии Тоҷикистон, дар минтақаҳои асосии ин ҷо гарнизонҳои ҳарбӣ ҷой дода шуданд. Мақсад аз ҷой додани гарнизонҳои ҳарбӣ мустақкам кардани мавқеи аморат дар ҳудуди ин минтақа буд. «Соли 1871 дар Регар 400 нафар, дар Ҳисор – 4000 нафар сарбоз ва 11 ғўп, дар Кӯлоб 3000 нафар сарбозу 4 ғўп ва Қалъаи-Хумб соли 1878 қариб 5000 сарбози амир ҷой гирифта буданд». (Искандаров Б.И. Из истории Бухарского эмирата.-М., 1958.-С.81).

Яке аз мулкҳои калонтарини Бухорои Шарқи, мулки Ҳисор буд. Баъди истило шудани Ҳисор ба 7 бекигари - Бойсун, Шеробод, Деҳнав, Юрги, Ҳисор, Кубодиён, Қурғонтеппа тақсим карда шуд. Дар ҳамаи ин бекигариҳо, аз ҷумла, дар Ҳисор низ идоракуни дар асоси идораи умумибухороги ташкил карда шуд.

Яқуббек дар солҳои ҳукмронии худ дар Ҳисор ҷунон ба боварии амир Музаффар даромада буд, ки Музаффар ба ӯ имтиёзҳои беандоза, аз қабилӣ баровардани ҳукми қатро дода буд.

Остонакул бошад, дар замони ҳукмронии худ дар Ҳисор ба имтиёзҳои номаҳдуд ноил гардид. Вай яке аз шахсҳои бойтарини аморати Бухоро ба шумор мерафт. Дорони миқдори зиёди тилло, якчанд ғалаи асп ва рамаи ғўсфанд буд. Ҳамаи ин боигарию сарвати табақаи ҳукмрон аз ҳисоби мардуми заҳматкаши ин минтақа ба даст меомад.

Дар дигар бекигариҳои Бухорои Шарқи, аз ҷумла, Кӯлоб, Балҷувон, Кубодиён, Қаротегин ва Дарвоз низ аҳвол ҷунин буд. Бекигариҳои Кӯлоб баъди истило ба ду қисм: бекигариҳои Кӯлоб ва бекигариҳои Балҷувон тақсим карда шуд. Дар ҳудуди бекигариҳои Кӯлоб ҷунин амлоқдорӣҳо мавҷуд буд:

Мӯъминобод, Кул, Сари Чашма, Гирди Қурғони боло, Гирди Қурғони поён, инчунин, шоҳигариҳои Давлатобод, Тагнов, Кишти дараи поён ва Кишти дараи боло, Саригор, Роғи, Вари ва Дуоб.

Дар байни амлокдорону шоҳигариҳо обрӯи зиёдеро шоҳ соҳиб буд. Шоҳ метавонист амлокдорҳоро аз бек харида гирад. Як қатор мулкҳои дигареро дар қисмати шарқии Қӯлоб харидорон харида мегирифтанд. Харидор ба бек ва амир тӯхфаҳои гаронбаҳо ва пули зиёд дода, баъд соҳиби округ мешуд. Харидорон, барои он ки хароҷоти сарф кардаи худро пӯшонанд, ба гардани ин мардум андозҳои зиёдеро бор мекарданд ва ягон шахс ин кори ӯро манъ карда наметавонист.

Файр аз харидорон, боз иҷоракорон вучуд доштанд, ки ягон округро ба мӯҳлати муайян иҷора гирифта, он миқдор пулро бояд дар мӯҳлати муайян ба бек месупорид. Иҷоракор метавонист, ки рӯзи аввали ба иҷра гирифтани округ пулашро супорад. Агар иҷоракор ин корро сари вақт мекард, хучаини ин округ ба шумор мерафт. Иҷоракор то ба охир расидани вақти муайянишуда тамоми андозҳои ҷорибударо ба манфиати худ меситонид. Фақат андозҳоро иҷоракорон ду маротиба зиёд менамуданд.

Бекҳо дар бекигари ҷои истиқомати махсус надоштанд. Онҳо баъди ба ин мансаб ноил гардидан, дар тамоми ҳудуди бекигари гашту гузор намуда, дар як маҳала мӯҳлати зиёд истиқомат намекард. Чунин корро бек барои он мекард, ки мабодо байни беку халқ ягон зиддият сар занад. Бо омадани беки нав, амалдорони маҳали мансабҳои худро аз даст медоданд ва бо илтимосу тӯхфаҳои аз ҳад зиёд боз ба мансабашон соҳиб мешуданд. Беки нав омада, аз амалдорон барои оро додани хонаи нав тӯхфаҳо талаб мекард. Амлокдорон бошанд, аз ҳисоби ғорат намудани аҳолии ба бек тӯхфаҳо меоварданд. Аз соли 1877 то соли 1905 дар Қӯлоб 19-то бек иваз шуданд. Аз тез-тез иваз шудани бекҳо аҳволи халқ беҳ намегардид.

Яке аз марказҳои маъмурии дигар бекигари Қурғонтеппа буд. Баъд аз ба аморат дохил кардани Бухорои Шарқӣ

ҳокимияти Кӯлоб маҳдуд карда шуда, Қурғонтеппа вилояти мустақил гардид. Аз солҳои 70-уми асри XIX то сарнагун шудани аморати Бухоро қаламрави вай бетағйр монда буд. Бекигарии Қурғонтеппа аз амлоқдории ҳуди Қурғонтеппа, Сарой ва Чиликул иборат буд. Дар сари амлоқдориҳо амлоқдор меистод. Дар назди амлоқдорҳо мирзоҳо, мироб ва дигар амлоқдорон хизмат мекарданд. Асосан амлоқдорон бо фармони бек таъин мегардид.

Қубодиён бошад, баъди ба аморати Бухоро ҳамроҳ намудани Бухорои Шарқи, аз Кӯлоб ҷудо карда шуд ва дар идораи вай дигаргуниҳо ба вучуд омад. Қубодиён аз қишлоқ ҳеҷ фарқе надошт. Фақат ҳамин, ки вай нисбатан васеъ буда, дорои бозор буд. Аз ҷиҳати ҳудуд, аҳолии нисбати дигар бекигарии Бухорои Шарқи хурд буд. Дар ин бекигари қози, дар навбати худ Раис ҳам ба шумор мерафт. Бекигарии Қубодиён ба ду амлоқдори ҷудо мешуд. Ин амлоқдории Бешкент ва Беш-Чарбон буданд. «Аз рӯи нишондоди рӯйхате, ки ба амир пешниҳод намуда буданд, дар бекигарии Қубодиён як мирохӯр, як қаровулбеги, се мирзобоши ва 15 амалдорони хурд вучуд доштанд».

Чи хеле ки дар боби гузашта зикр шуд, тирамоҳи соли 1877 қушунҳои амир таҳти фармондеҳии Худойназар - додхоҳ ба сарҳади ҳокимгарии Қаротегин дохил шуд. Ба шикаст хӯрдани ҳокимияти меросии Қаротегин дар ин ҷо бекигари таъсис ёфт. Якумин беке, ки дар ин ҷо ба қор сар кард, ҳуди Худойназар-додхоҳ буд. Худойназар-додхоҳ бо фармони амир Музаффар дар Қаротегин бек таъин гардида буд.

Бекигарии Қаротегин ба 10 амлоқдори тақсим шуда, дар навбати худ ин амлоқдориҳо ба 34 мири ҳазора тақсим мешуданд.

Аз соли 1878 Дарвоз бошад, ба аморат дохил карда шуд, дар ин ҷо бекигари таъсис ёфт. Аз сабаби он ки Худойназар-додхоҳ беки Қаротегин дар ишғол намудани Дарвоз роҳбари қушунҳои Бухоро буд, ўро амир беки Дарвоз эълон намуд. Вале Худойназар-додхоҳ дар ин ҷо дер ҳукмрони накард. Чунки тирамоҳи соли 1878 писари Худойназарро барои ҷамъ

намудани андози солона ба назди кирғизҳои соҳилҳои Омударё фиристодед. Вай андози зиёде чамъ намуда, бо ҳамроҳонаш ба Афғонистон гурехт. Гурехтани писари Худойназар-додхоҳ боиси аз мансаб дур гардидани падар гардид ва ба ҷои ӯ беки Дарвоз Абдурахмон-Хочабек таъин гардид. Бекигари Дарвоз ба 4 амлокдори Чилдара, Тавилдара, Ваҳеи боло ва Сағирдашт тақсим мешуд. Вале баъдтар як қатор тадқиқотчиён, аз ҷумла Лаптинов Н., ки таърихи пеш аз инқилобии Дарвозро омӯхта буд, ба ҷунин ҳулоса омад: «Дар ҳаёти бекигари Дарвоз амлокдорҳои Чилдара, Тавилдара, Далчир, Сағирдашт, Ванҷ, Майдон, Қалъаи Хумб, Шикай, Куф, Хангон ва ду қисмати дигар Язгулом ва Тангшив дохил мешуданд». (Лаптинов Н. Экономическое состояние Дарвазского бекства и основание занятия его гаиления. – Душанбе, 1958.- С.50).

Усули идораи аморат, ки пеш аз истилои ҳукумати подшоҳи мавҷуд буд, бе ҳеч гуна тағирот давом кардан гирифт. Он соҳти идоракунии, ки дар аморат вуҷуд дошт, акнун дар Бухорои Шарқи ҷорӣ гардида буданд. Аморати Бухоро аз 27 бекигари иборат буда, ба ҳар яке аз онҳо бек, қози, Раис ва муфти аз тарафи амир таъин карда мешуд. Бек мебоист қорҳои давлати, маъмури ва зироатири идора мекард, қози дар асоси шариат қорҳои маҳкамаро ба ҷо меовард, Раис аз тарафи аҳолии иҷрошудани фармоишоти дину шариатро назорат менамуд ва муфти донандаи қонунҳои шариат, дурусти ва нодурустии ин ва ё он ҳодисаро фаҳмонда меод.

Ҳамаи ин қасон дар навбати аввал ва асосан манфиати доираҳои ҳукмрон ва ғолидаҳои шахсии худро таъмин мекарданд. Бекҳо, ки ба востайи амлокдорҳо ва дигар одамони худ қорҳои замин ва молия, чамъ кардани хироч ва ғайраро идора менамуданд, дар ҳалли ин масъалаҳо қомилан худсарона амал мекарданд, аз аҳолии ҷи ситондан ва ба ҳазина супоридани онҳоро қасе тафтиш намекард.

Мингбоши, амин, оқсақол ва арбобҳо, ки ба сифати намоёндаи аҳолии таъин мешуданд, одатан ба қирдори ҳоким ва беку амалдорони амир пайравӣ мекарданд. Ин ҳол боиси

ривочи ғоратгари ва порахури гардида, ба иқтисодиёт зарбаи саҳт мезад. Зиндагонии бе ин ҳам сангини аҳли меҳнатро ба дараҷаи тоқатфарсо мерасонид.

Аморати Бухоро, Бухорои Шарқиро чун мустамликаи худ қарор дода, дар ин ҷо назар ба қисми ғарбии аморат тартиботи саҳтаре ҷори намуд. Ашрофону нуқарҳо, заминдорони қалону руҳониён ва бойҳо ба тақягоҳи аморат табдил ёфта буданд. Ба ин гурӯҳҳои истисморқунанда аз мирохӯр то додхоҳ ҳар гуна рутба ва мансабҳо дода мешуд. Мансабҳои олитар фақат ба сипоҳиёни дарбори амир бахшиш мегардид. Амир ба ивази маош ба ин сипоҳиён андози тамоми як деҳаро мебахшид. Сипоҳиёне, ки дорои чунин муқофот мегардиданд, «танҳо» -дор меномиданд. Деҳқонони чунин деҳаҳо ба ғоидаи танҳо қор мекарданд. Танҳохур метавонист духтарони ин деҳаҳоро фурошад, ба зани гирад, ҳавлиҳои деҳқононро қашада гирад ва ҳарчи хоҳад мекард. Хариду фуроши мансабҳо ба тарзи рӯйроғ авҷ гирифта буданд. Чунин хариду фуроши мансабҳо боз ҳам аҳволи халқи қамбағалро бад мегардонид. Солҳое, ки дар Қаротегин ҳокимони амир Алмосбек (1886-1892) ва Муҳаммадмурод - парвоначи (1842-1904) ҳукмрони мекарданд, хариду фуроши мансабу вазифа ва унвону рутба қариб ки ба расмият даромада буд. Барои нуқари одди шудан 1200-3000 танга ришва додан лозим буд. Агар ин гуна нуқар дар шаҳр ё қалъае ба хизмати ҳарби таъин мешуд, аз ҳар гуна андоз озод қарда шуда, ғайр аз ин барои таъмини маош ба ихтиёраш ду «буна» - хоҷагии деҳқони дода мешуд. Агар нуқар ҳудаи заминро боғу ҳавли дошта бошад, дар ин сурат ба вай «буна» дода намешуд, вале ягон андоз аз ӯ ситонида намешуд». Мансаби қаровулбеги хеле қиммат 2-4 ҳазор танга меистод. Ба ихтиёри қаровулбеги 4 «буна» дода мешуд. Қаровулбегие, ки дар хизмати амир бошад дар айни ҳол молу мулку замин дошта бошад, ӯҳдадор буд, ки ба ғоидаи ҳазинаи амир ушр (дахяки ҳосил) ва «амал», яъне 21 танга хироҷи заминро диҳад». (Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX начале XX века.- Душанбе-Алма-Ата, 1967.-С.71).

Ҳамин тавр, тамоми мансабҳо, аз ҷумла, мансаби мирохӯр 3-5 ҳазор танга, ба ихтиёраш 4-10 «буна», туксабо 5-10 ҳазор танга, ба ихтиёраш 100 «буна», мансаби эликбоши 6-15 ҳазор танга, ба ихтиёраш 150-200 «буна» фурухта мешуд.

Ниҳоят, мансаби «бий», ки онро ҳуди амир меод (дигар мансабҳои аз ин поинро ҳуди беки Қаротегин мефурухт ва аз ин хариду фуруш ҳатто амирро хабардор намекард) то 300 «буна» мегирифтанд, ки онҳоро истисмор карда, қусури хароҷоташонро мебароварданд.

Мансабу рутбаҳои дини низ дар ҳама ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва марказии Тоҷикистон, ки ба ҳайати Бухорои Шарқи дохил мешуданд, фурухта мешуданд. Ҳуқуқи додани мансабу унвони козиқалон, ду ноиби он ва Раис ба амир таалуқ дошт ва дар ин бобат фақат амир ярлик дода метавонист. Мансабҳои поёниро ҳуди бек тақсим мекард. Ҳар касе, ки бештар пора меод, соҳиби ҳуқуқи имконияти бештаре мешуду тақдири садҳо деҳқонону қосибонро ҳал мекард. Ҳангоми додани вазифа сифатҳои шахс қобилияти вай мутлақо ба назар гирифта намешуд. Дар ҳамаи дигар бекигарӣҳо вазъият ҷунун буд. (Юсуф Ш. Очерки истории Кулябского бекства в конце XIX и начале XXвв.- Душанбе, 1964.- С.38-39).

Албатта ин гуна тартибот ба маъмурони амир маъқул ва мувофиқи табиқ буд. Онҳо дар хурдтарин мансаб истода, дар зарфи 2-3 сол сарвати зиёде ҷамъ мекарданд.

Ҳокимони вилоятҳои ноҳияҳои Ҷанубу Шарқи ва Марказии Тоҷикистон дар ғорату таҳқири аҳолии ҳадду қанор надоштанд.

МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ МУТЛАҚИЯТИ РОССИЯ ВА АМОРАТИ БУХОРО

Сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳи ва аморати Бухоро зиддияти иҷтимоиро тезу тунд гардонда, норозигии аҳолии мустамликаро ба шӯриши ошкоро бархезонд. Ошӯбҳои халқи баъзан қисми қалони аҳолиро ба худ кашида, характери оммавию мегирифтанд. Қуваҳои ҳаракатдиҳандаи

ин шӯришҳо асосан деҳқонони чоряккор, мардикорон, ҳунармандон ва камбағалон буданд. Дар баробари тоҷикон дар ошӯбҳои халқи меҳнаткашони ўзбек, қирғиз ва туркман низ ғаёлона иштирок доштанд.

Соли 1870 ду ҳазор нафар деҳқонон барои ситондани миқдори зиёди хироч ва закот ба шӯр омада, қалъаи Балчувонро муҳосира карданд. Беки Балчувон Абдукаримбек, ки сабабгори шӯриш шуда буд, аз ғазаби халқ тарсида ба Ҳисор гурехт. Ошӯб характери номутташакилона дошт. Деҳқонон қалъаро гирифта, молу мулки онро байни худ тақсим карда, ҳамоно хона ба хона пароканда шуданд. Аз ин истифода бурда, ошубро дастаи аскарони ҳокими Ҳисор Якуб - Қушбеги пахш карданд. Чанд тан аз иштирокчиёни шӯриш ба дор кашида шуданд.

Қисме аз онҳо ба Дарвоз гурехтанд. Абдукарим ба Балчувон баргашта, ба тариқи пештара мардумро ғорат мекард.

Моҳи декабри соли 1874 аз сабаби худсари и андозҷамъкунандагон дар Балчувон ошуби дигар сар зад. Мардумро фиреб доданд, ки ба амир арзу шикоят карда, ба ҷавоби он мунтазир шаванд. Дар ин лаҳза сардори дастаи қушунӣ Бухоро 7- нафар сардорони шӯришро дастгир карда, ба зиндон партофт ва шӯришро пахш намуд.

Соли 1872 дар Хучанд бар зидди сиёсати андозгирии ҳукумати подшоҳӣ ва зулму ҳокимони маҳали шӯриши халқӣ ба амал омад. 15-уми апрели соли 1873 дар Хучанд шӯриши дигар ба амал омад, ки андозҳо кам карда, шароити меҳнат беҳтар карда шавад. Шӯришро дастаи ҳарбӣ пахш карда, бисёр иштирокчиёни он ба Сибир бадарға карда шуданд.

Соли 1873 дар Паши ном деҳаи Ўротеппа ва соли 1875 аз нав дар Ўротеппа ошӯбҳо ба амал омада буданд.

Дар солҳои 1885-1886 шӯришҳои калони халқӣ қариб тамоми маҳаллҳои тоҷикнишинро фаро гирифт. Деҳқонони Мўъминобод, Шўробод, Кўлоб, Балчувон ва Ҳисор ба шӯриш бархестанд. Дар Ҳисор деҳқонон барои замин ва об мубориза мебуданд, ки ба он ҳамроҳ гардиданд. Дар натиҷаи муборизаи дуру дароз соҳибони дуконҳо маҷбур

шуданд, ки талаботҳои ошӯбгаронро иҷро кунанд.

Калонтарин баромади халқи дар Бухорои Шарқи ба муқобили зулми амири шӯриши соли 1888 буд. Дар бораи санаи шӯриш дар байни таърихчиён солҳои тӯлони ақидаи ягона набуд. Аксарияти муаррихон саршавии шӯришро соли 1885 (аз ҷумла ин санаро таърихнигорони машҳур Б.Ғафуров ва Б.Искандаров) ҳисоб мекарданд. Лекин тадқиқотҳои минбаъда нишон дод, ки шӯриш соли 1888 рух дода буд. (Пирумшоев Х.П. Таърихи омӯзиши шӯриши Восеъ. - Душанбе, 1992.-С.57-68).

Дар бекигарии Кӯлобу Балҷувон чандинсол хушксоли ба амал омад. Соли 1888 (то ин давра соли 1885 – нишон дода мешуд) соли серҳосил омад. Амалдорон меҳостанд, ки аз деҳқонон андозҳои барзиёд гирифта, ба ин восита ҷои солҳои камҳосилро пур кунанд. Ин баҳонаи шӯриш гардид.

Шӯриш дар амлоқдории Ховалинг сар шуда, Балҷувон, Сарихосор, Кӯлоб ва дигар ноҳияҳоро фаро гирифт.

Пешвои шӯриши деҳқонони Ховалинги Абдулвосеъ буд. Шӯриш ба муқобили сиёсати амир ва амалдорони маҳали равона карда шуд.

Деҳқонон талаби амалдоронро дар бораи адои андози чандсола рад карданд, дар натиҷа дар миёни деҳқонон ва андозҷамъкунандагон задухӯрд ба вучуд омад. Деҳқонони башӯромада закотгирро куштанд, хонаи амалдори Ховалингро хароб карда, ба сӯи қалъаи Беки Балҷувон ҳаракат карданд. Онҳо кӯшиш мекарданд, ки масъаларо ба тарзи гуфтугӯ ҳал кунанд. Бек ба назди ҷамъомадагон муллоҳоро фиристода, мақсад дошт, ки деҳқононро пароканда намояд.

Дар ин муддат бек аскаронашро бар зидди деҳқонон омода мекард. Шӯришгарон ба аскарони бек шикаст дода, қалъаи Балҷувонро ба даст дароварданд. Бек ба Кангурт гурехт.

Шӯришгарон барои паҳн кардани шӯриш ҷорae надида, баъди ба даст даровардани ин қалъа муваффақияти худро вусъат надоданд. Дар натиҷа баъзе аз шӯришгарон лагери шӯришро тарк карданд.

Бекҳои Кӯлоб, Ҳисор ва Қаротегин ба ёрии беки Балчувон омада, бо қувваҳои ҳарбии худ қалъаи Балчувонро аз дасти Восеъ гирифтанд. Восеъ тарафи Кангурт ақиб ништа ба қувваи нав сӯи Балчувон ҳаракат карда, қалъаро аз нав ба даст даровард. Вале ёрии навбатии бекҳои ҳамсоя тақдирӣ шӯришро ҳал намуд.

Восеъ шикаст хурда, хост, ки ба тарафи Ховалинг ақиб ништа, қувваҳои худро муттаҳид намояд. Аммо ин ба ӯ муяссар нашуд. Шӯриш аз тарафи қувваҳои яқини амир шикаст дода шуд. Восеъ ва ёрдамчиёнаш асир афтоданд. Дар як рӯз 40 нафар шӯришчиён ба дор кашида шуданд. Восеъро чанд рӯз дар маҳбус дошта, соли 1888 дар Шаҳрисабз ба қатл расониданд.

Аз сабаби номутташакилии шӯришгарон ошӯби онҳо муваффақият пайдо карда натавонистанд. Бо вучуди он таҳкурсии зулм ва асосҳои феодалии аморат то рафт суғуст мегафт. Меҳнаткашон дар муборизаҳо обӯтоб ёфта, то рафт муттаҳид мегардиданд.

Дар нимаи дуюми асри XIX дар катори шӯриши деҳқонон ва мардикорони хочагии қишлоқ аввалин баромадҳои коргарон, (ки баробари сохтмони корхонаҳои нахустин ташаккул ёфта буданд), ба амал омад. Аввалин баромадҳои коргарон ҳанӯз дар давраи сохтмони роҳи оҳан мушоҳида шуда буданд.

Коргарон дар сохтмони роҳи оҳан, конҳо ва корхонаҳои саноати дар шароити ниҳоят бад меҳнат мекарданд. Ба ивази меҳнати 16-18 соата ба коргарон музди ночиз дода мешуд аз коргарон ҷаримаҳои зиёд ситонда мешуд. Яке аз корпартоии калонтарину аввалини коргарон соли 1885 дар кони ангишти Киштути волости Панҷакент ба амал омада буд. Корпартофтагон сардор ва назоратчиёноро қуфта, ба назди ҳокими Панҷакент раҳсипор гардиданд. Дар роҳ отряди аскарон онҳоро пароканда карданд. Се нафар коргарон ба ҳафс гирифта шуда арзу шикояти онҳо бе натиҷа монд.

Корпартои ва баромадҳои коргарон, ба монанди шӯро ошӯбҳои деҳқонон ҳанӯз стихиявӣ ва пароканда буданд.

Баромадҳо ба муқобили сиёсати мустамликавии ҳукумати подшоҳи ва лаганбардорони онҳо равона карда шуда буданд, ки дар мутташакилгардии баромадҳои ояндаи меҳнаткашон аҳамияти калон доштанд.

МАДАНИЯТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Халқи тоҷик соҳиби маданияти бою қадима буда, дорои аломатҳои демократи мебошад. Аммо дар шароити зулми мустамликави ва феодали маданият рӯ ба таназзул ниҳода буд. Дар шароити мустамликави маданият ва истеъдоди халқ тараққи карда натавонист. Маданият ва забони халқҳои милли ҳарчониба маҳдуд гашта, ба пешрафти маърифат ба таври сунъи ҳалал расонда мешуд.

Дар Осиёи Миёна дар охири асри XIX, ба монанди пештара, манбаи маърифат ва маданият, мактаб ва мадрасаҳо буданд. Мактабҳо асосан дар назди масҷидҳо амал мекарданд. Барои таълими фарзандон аз волидайн маблағ ва бахшишҳои зиёд ситонида мешуд. Таълимгириро бо усули қориёна аз ёд кардани матнҳои араби мегузашт. Хонандагон барои аз худ кардани ҳуруфоти араби ним сол вақт сарф мекарданд. Баъди он шогирдони пешқадам матни арабии «Ҳафтяк» - ро бо муаллим ҳамовоз шуда такрор мекарданд. Баъди он ба хондан ва аз ёд кардани «Чоркитоб» мегузаштанд. Ин кор се сол вақтро мегирифт. Фақат пас аз ин толибилмон ба омӯхтани хатнависи машғул мешуданд.

Ба мавҷудияти миқдори зиёди мактабҳо нигоҳ накарда, аҳолии Осиёи Миёна, ба ғайр аз намояндагони рӯҳониён, толибилмони мадрасаҳо ва савдогарони шаҳри, қариб саросар бесавод буданд.

Мактабҳои ибтидоии дини барои мадрасаҳо шогирдон тайёр мекарданд. Мадраса яке аз намудҳои аввалини донишқада, маркази тайёр кардани мутахассисоне буд, ки таълим дар асоси ҳуруфоти араби ба роҳ монда шуда буд. Харчу хароҷоти мадраса аз ҳисоби хонандагон буд.

Толибилмон дар мадраса истикомат мекарданд. Таълим дар мадраса 18-20 сол давом мекард, ки дар ин мудат забони араби, тоҷики, қуръон ва тафсири он, мантиқ, фалсафа, таърих, ҷуғрофия омӯхта мешуд.

Дар нимаи дуюми асри XIX, баробари ба Туркистон омадани аҳолии рус, дар ин ҷо мактабҳои ибтидоии руси ва гимназияҳо пайдо мешуданд. Соли 1870 губернатор Абрамов дар Самарқанд аввалин мактаби русии маҳаллиро кушод. Дар ин мактаб бачагони маҳали забони руси ва фанҳои маълумоти умумиро меомӯхтанд. Дар мактаб муаллимони рус дарс мегуфтанд. Чунин мактабҳо дар ноҳияҳои Тоҷикистони имрӯза, ки ба ҳайати генерал - губернатори Туркистон дохил мешуданд, таъсис ёфтанд. Аз ҷумла, дар соли 1895 дар Хучанд, соли 1888 дар Ўротеппа ва соли 1909 дар Хоруғ низ чунин мактабҳо кушода шуда буданд.

Барои аҳолии калонсол дар назди мактабҳои русии маҳали курсҳои шабона амал мекарданд, ки дар он забони руси омӯхта мешуд.

Дар баробари мактабҳо дар Осиёи Миёна аввалин манбаҳои мадани-матбаа (соли 1868 дар Тошканд), китобхона (соли 1878) ва дигар нуқтаҳои мадани пайдо шуданд.

Баъди ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Россияи подшоҳи олимони рус ба омӯхтани табиат, ҷуғрофия ва таъриху маданияти Осиёи Миёна сар карданд.

Олимони рус П.П.Семён – Тянь - Шанский, Н.А.Северцев растаниҳо, табиат ва олами ҳайвоноти Осиёи Миёна, П.П. Федченко боигарии табиии водии Олой, В.В.Мушкетов геологияи ноҳияҳои кӯҳии Осиёи Миёнаро омӯхтанд. Олимони рус дар шароити душвори бироҳи, кӯҳҳои касногузару даштҳои тафсонро гузашта, ҷони худро дар зери хавфу хатар гузошта, экспедицсияҳои илмиро ташкил мекарданд.

Бо ташаббус А.П. Федченко ва В.Ф.Ошанин дар солҳои 70-уми шӯъбаи маҳаллии ҷамъияти дӯстдорони табиатшиносии, антропология ва мардумшиносии (этнография) таъсис дода шуд. Инчунин, ҷамъияти техники рус, ҷамъияти

Туркистони таби ва ғайраҳо таъсис ёфта буданд. Ҳамаги дар Туркистон 15 ҷамъияти илми амал мекарданд. Бо ташаббуси ин ҷамъиятҳо ноҳияҳои дурдасттарини қуҳистони Тоҷикистони имрӯза мавриди тадқиқ қарор гирифтанд. Бо роҳбарии Л.В. Ошанин экспедицияи антропологи ба Қаротегин ва Помир фиристода шуд. А.Э.Регель ба болооби дарёи Панҷ сафар карда буд.

Дар солҳои минбаъд олимони рус Северцев Н.А., Семёнов П.П., Мушкетов И.В., Грум – Гримайлова ва дигарон дар омӯхтани соҳаҳои ҷудогонаи илм саҳми босазо гузоштаанд.

АФКОРИ ҶАМЪИЯТИ –СИЁСИ, МАОРИФПАРВАРИ

Дар нимаи дууми асри XIX дар афкори ҷамъиятии халқи тоҷик зери таъсири маданияти рус ҷараёне пайдо шуд, ки бо номи маорифпарвари машҳур аст.

Истилоҳ ва мафҳуми маорифпарвари дар асрҳои XVII дар ҳаёти ҷамъияти Англия дар асри XVIII дар Франция ва охири асри XVIII ибтидои асри XIX дар Россия ба вуҷуд омада буд. Намоёндагони афкори пешқадами мамлакатҳои гуногун, монанди Вольтер, Дидро, Руссо дар Франция, Радищев дар Россия ба муқобили тартиботи зулми феодалӣ мубориза бурда, дар байни оммаи васеи халқ ба паҳн шудани илму маърифат кӯшиш мекарданд. Ҷори намудани тартиботи нав дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ мамлакатҳои номбурда, ҷараёни маорифпарвари ва намоёндагони он маорифпарвар ном гирифтанд.

Фаъолияти ҷараёни нави дар Бухоро баъди ҳамоҳанс шудан ба Россия пайдо шуд. Маорифпарварони тоҷик нисбат ба сохти феодалӣ ва тартиботи давлати нафрат доштанд.

Аҳмади Дониш дар натиҷаи се сафари худ ба Россия бо маданияти пешқадами рус аз наздик шинос гардида, баъди бозгашт ба таълифи «Наводир –ул- вақоеъ» шурӯъ намуд, ки дар он ҳаёти иҷтимоӣ аморати Бухоро танқид намудааст.

Дар «Наводир-ул-вақоеъ» ба тамоми мадрасаҳои Бухоро таълими илмҳои дунявӣ, омӯхтани донишҳои ба ҳаёти

зиндаги заруриро тарғиб намудааст. Дар асарҳои маорифпарварон нисбат ба тартиботи давлати ва илму маърифати аврупои хусни тавачҷӯҳ доштани муаллифон мушоҳида карда мешаванд.

Маорифпарварон манфиати оммаи меҳнаткашро самимона ғимоя мекарданд. Онҳо бовари доштанд, ки агар аз идораҳои давлати амалдорони золиму ситамгар ронда шаванд ва тартиботи идораи давлат ба низоми муайян дароварда шавад, беҳбудии омма таъмин мегардад. Дар тарғиби ин ақида маорифпарварон аз ҳаёт ва тартиботи давлатҳои пешқадам мисолҳо меоварданд. Баробари ин, онҳо аз ҳикоят ва ривоятҳои анъанавӣ дар бораи адлу инсофпарварии ҳукмронҳои гузаштаи Шарқ, мисли Искандари Руми, Анушервон ва дигарон мисолҳо меоварданд. Онҳоро ҳамчун намунаи ибрат дар асарҳои худ тасвир менамуданд. Ҳамин тариқ, афкор ва ғаъолияти маорифпарварони тоҷик дар танқиди сохти давлати, тарғиби маърифат, илму дониши дунявӣ, тарғиби тарзи зиндагии мамлакатҳои Аврупои ва Россия ва ғимояи манфиати оммаи меҳнаткашон зоҳир мегашт.

Сарвари маорифпарварон дар нимаи дуҷуми асри XIX Аҳмади Дониш буд. Афкори маорифпарвари дар осори Возеҳ, Шоҳин ва С. Айни равшан акс ёфтааст.

АҚИДАҲОИ МАОРИФПАРВАРИИ АҲМАДИ ДОНИШ.

Ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш, ки дар ҳаёти маънавӣ он замон ниҳоят пешқадам ҳисоб меёфт, дар натиҷаи шиносоии ӯ бо Россия ташаккул ёфта буданд. Аҳмади Дониш баъди сафарҳои худ ба Петербург пасмондаги ва ҳаҳолати сохти иҷтимоӣ ва маданияи кишвари худро фаҳмид. Вай пешрафти бузурги илму техники Россия ва тараққиёти саноати капиталистро дида, ба воситаи шахсони дигар аз пешрафтҳои давлатҳои тараққиқардаи Аврупо хабардор шуд. Ҳамаи ин барои тағйироти бузурги ҳаҳобинии Аҳмади Дониш аҳамияти калоне дошт.

Аҳмади Дониш нағз мефаҳмид, ки барои ба оммаи васеи халқ нишон додани пасмондагию харобии кишвар, пеш аз ҳама, чашми одамонро ба сӯи мамлакати тараққикардаи Россия кушодан лозим аст. Аз ин сабаб дар асарҳои ӯ масъалаи тарғиб ва ташвиқи ҳаёти иҷтимоӣ ва илмӣ маданияи рус мавқеи хеле калоне дорад. А.Дониш дар ду боби махсуси «Наводир-ул-вақоъ» ду сафари худ ба Россия (яке сафари 1869-1870, дигаре сафари 1873-1874) ботафсил нақл мекунад. Дар ин ҷо вай аз санъати мусиқӣю театрии халқи рус, корхонаҳои илмӣю саноати, аз сохтмони киштиҳои укёнусгард ва пулу купрукҳои бузурги дарёи Нева, аз тарзи зиндагии ва расму одоби мардуми рус, аз занҳои озоду рӯкушода, аз кӯчаҳои тозаву озода ва ободу зебои Петербург ва ходисаҳои дигар хеле батафсил ва бо як ҳусни тавачҷӯху ҳиссиёти гарму ҷӯшон ҳикоятҳо кардааст. Албатта ин нақлу ҳикоятҳои муаллиф нафрати хонандаи он замонро нисбат ба разолату ҷаҳолат зиёд менамуданд.

Ғайр аз ин, А. Дониш дар ҷойҳои дигар низ ба ягон муносибат аз сафарҳои ба Россия кардааш ҳикоятҳо меорад, ё аз забони қаҳрамонҳои ҳикоятҳояш дар бораи Россия ягон фикри хуб ва мусбатеро баён мекунад.

Чунончи, дар «Наводир-ул-вақоъ» дар боби сафари марди Ҳочи дар бораи қадршиносии мардуми христиан ба олимон, сарфи назар аз дину оин сухан ронда, чунин як воқеаро аз сафари Петербург нақл мекунад:

«Ҷамоаи насороро (яъне христианҳоро)» турфа шафкати муҳаббатдӯст марҳали исломро, ки чунин нармӣю меҳрубони дар миёни ҳудашон (яъне дар байни ҳуди мусулмонон) нест. Масалан, яке аз аҳли ҳунар...агар ду бор ба наздики аз арбоби давлат дарояд, ба нафрат ва дилтанги пеш оянд ва гуянд: «Ҳар рӯз пеши мо барои чи меояд ва маҷлиси моро ҳалалдор ва талх мегардонад». Бар хилофи насоро (бар акси христианҳо), ки ҳар боре беҳтар аз аввал мулоқот кунанд, хосса агар ҳунаре дорад, ноумед намекунанд.

Баъд аз ин А.Дониш ҳудаи ҳикоят мекунад, ки чи тавр дониши ӯро дида вазири русҳо Стремоухов ба ӯ глобуси (курраи) заминро осмонро тӯҳфа карда будааст. Дониш ӯро

дар шеъраш чунин мадҳ кардааст:

Диданд халқ шеъраму ҳечам надодаанд,

Ў шеъри ман надид ато кард бекарон.

Яъне на дар дархӯри ту бувад нақди мулку мол,

Гӯи замин ба дасти ту бодову осмон.

Аҳмади Дониш бо воситаи тарғиби маданияти рус меҳост, дар ҳаёти илмию маънавии аморати Бухоро усули нави русию аврупои дохил намояд. Ин яке аз ҷиҳатҳои муҳими афкори маорифпарварии А. Дониш буд. Вай дар асарҳои худ пасмондагии феодалиро саҳт танқид мекард ва намояндагони табақаҳои ҳукмронро бо ҳаҷви ҷонсӯзаш ошкоро дар пеши ҷамъият фош менамуд. Вай менависад, ки «Аз шайхҳо ҳама фиребгар ва аз улламо ҳама ришватхор ба назар дар меомаданд. Агар мударрисро тафтиш куни, дарёби, ки ҳама барои мансаб ва маош ва манманию худситои ба ин кор даст задаст; козигию раис ҳеҷ коре ҳалол ва муҳабо надорад, ғайр аз ҳароми маҳз ва шубаҳот; муфтиён ҳама ҷашм бар дар ва дида ба зар доранд, то касе биёяд сар кафида.... Ва сикка ва ҳуҷҷате диҳанд ва ҳиллаҳои шаръи биёмӯзанд ва дираме биситонанд». Дар «Рисолаи таърихи» ин табақаҳои муф்தхурӯи ҷамъиятиро бо сардорӣ амир аз ин ҳам саҳттар танқид намудааст:

«Ин турфа ҳайвонот ба худ назорат ва аморатро лақаб ниҳода, ба зуру зулм худсарона рафтор карда, ҳарчи хоҳанд бикунанд.... бас, агар ҳоли султонро тафтиш куни, фосике, золиме, саффоке: ва қози марди ришвахори ҳароммкоре ва раис бедӣёнате ва миршаб майзада ва қиморбоз, саргурӯҳи роҳзанон ва саркардаи дуздон мебуд».

Аҳмади Дониш дар Россия тарзи нави давлатдориро дид, ки дар он ҷо як тартиби муайяне ҷори аст. Ғайр аз ин, аз вазъи мамлакатҳои Аврупо хабардор шуд, ки дар бисёр мамлакатҳои он ҷо инқилоб ба вуҷуд омада, ҳокимияти мутлақи подшоҳонро аз байн бардоштанд, ё ба воситаи парламенти ҳуқуқи подшоҳ маҳдуд карда шудааст. Вай дар фасли васияти фарзандон дар ин хусус менависад:

«Олимони Аврупо ва Юнон диданд, ки дар давлатҳо зуд

- зуд инкилоб мешавад, аз китобҳои таърихи сабаби инкилоби давлатҳои гузаштаре хонда таҳлил намудаанд, ки сабаби ин дар он будааст, ки подшоҳи бо фикри ҳудашон ҷомеаро бардошта, тудасро ҳабс ва мусодир ва қатл мекунанд». Пас олимоне ба маслиҳату машварат биништа гуфтанд: «Ҳамаи одамон дар роҳату меҳнат ва бахту бадбахтии баробаранд, ҷунки онҳо фарзанди як падаранд. Набояд, ки бе ягон сабабе ҳамдигарро зерӣ даст кунанд ва бе ягон ҳуқуқе зиёдталаби намоёнд ва худӣ давлатро ҳамчун шахсе фарз карда, ба андозаҳои ҳуқуқ аз вай ҳақ талаб кардан лозим аст».

Аз ҳамин ҷо Аҳмади Дониш ба ақидае меояд, ки дар сохти ҷамъияти ва давлатии Бухоро тағйирот ва ислоҳоти ҷидди дохил намудан лозим аст, то ки ҳоли мамлакат ва аҳволи мардум беҳтар гардад. Вай ин фикрҳои сиёсии худро дар «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» баён намудааст. Муаллиф дар сарсухани рисола менависад, ки вай дар пешниҳодҳои тартиби давлатдории мамлакатҳои мусулмони ва ҳам аврупоӣ русро ба ҳисоб гирифтааст.

Аҳмади Дониш шартӣ аввалини салтанатро дар ақл ва адл мебинад: «Аدل аз қамоли ақл ҳезад», «Ҳар ки оқил нест, одил нест». Барои ин Аҳмади Дониш талаб мекунад, ки дар сари ҳокимият бояд ҳамеша шахси маърифатнок нишинад ва аз рӯи ақл кор кунад. «Асл дар вилоятдорӣ ҳукумат, илму амал аст», менависад А.Дониш.

Аз ин ҷо А.Дониш ба он ишора мекунад, ки ба султони мамлакат на аз рӯи мерос, балки аз рӯи ақлу ҳирад ва қобилияти идоракуни интиҳоб кардан лозим аст. Дониш бар ҳилофи ақидаи кӯҳнаи шарқ, ки султонро ҳалифаи худо дар рӯи замин мегуфтанд, менависад: «Ҳуқамо гӯянд: подшоҳ деҳқонро монад ва мамлакат бӯстонро». Бинобар ин, подшоҳ бояд барои ободонии мамлакат меҳнат кунад: «Муздури ва тофтани гулҳан нангу ор нест, хидмате мекунад, музде мебарад. Ва дар ҳақиқат ҳалқ аз шоҳу гадо ҳама муздуранд». Дар ҷамъият ҳама баробаранд ва ҳеҷ касро аз вақти таваллуд ба болои дигаре афзалияте дода нашудааст. Ҳол он ки дар ҷамъияти Бухоро ҷунин ақидаи сусти паҳн шудааст, ки ҳатто

«чараёни тақдири инсониро низ ба султон нисбат медиҳанд ва султонро худои рӯи замин эътиқод карда, намедонанд, ки султон ҳам бандаи очиз аст». Аҳмади Дониш ҳатто менависад, ки дар ҷамъият «бисёр касон ҳастанд, ки дар кори мамлакат аз подшоҳ зиёда бошанд».

Пас чунин ки бошад, тамоми ихтиёри корҳои мамлакатро билкул ва мутлақан ба дасти як шахси нодон додан тамоман нодуруст аст. Аҳмади Дониш дар ин ҷо аз рӯи тартиби давлати Россия дар аморат ҷори намудани вазоратҳоро таклиф мекунад. Ин вазоратҳо бояд бо соҳаҳои муайяни кори мамлакат машғул шаванд. Вазирон аз давлат мувофиқи мансабу вазифаашон моҳона гиранд, то ки ришва нахӯранд ва халқро тороч накунанд.

Аҳмади Дониш бо системаи вазоратдори маҳдуд нашоуда, ҳатто ташкил намудани органи машваратиро (парламентро) ба миён мегузорад. Дар ин ташкилот бояд намояндагони тамоми табақаҳои ҷамъияти иштирок кунанд ва тамоми корҳои мамлакат бояд дар ҳамин ташкилоти машварати ҳал шаванд. Ӯ менависад: «Султон бояд, албатта аз ҳар табақа намояндае дошта бошад, то ки дар корҳои муҳиму бузург бо ҳар қавм машварат кунад, балки дорул-машварат (хонаи машварат) таъин кунад ва бар он раисе мансуб гардонад ва ба он Раис моҳона муқаррар намояд, то ҳар рӯз дар он ҷо намояндаҳои табақаҳои мардум ҷамъ оянд, дар бораи корҳои мамлакат ва иқтисоди он ва ободии вилоят мушоварат кунанд, манфиату зарари ҳар маслиҳатро шуморанд, то ки ба як фикр иттифоқ кунанд».

Ин фикри Аҳмади Дониш дар он замон ниҳоят пешқадамона ва далерона буд. Дар ин таклифҳои Дониш фикри демократикунони идораи давлат ва маҳдуд намудани ҳуқуқи мутлақияти амир ифода ёфта буд.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» ва «Рисолаи таърихи» манфиатҳои халқи меҳнаткаш, махсусан табақаи деҳқононро бо як дилсӯзи ва хайрхоҳи ҳимоя намудааст. Дар «Рисолаи таърихи» вай нишон медиҳад, ки амалдорону мансабдорони амир халқро ҷи гуна истисмор мекунанд ва молу мулки ӯро тороч менамояд. Аз ин сабаб вай дар

«Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ба мардуми меҳнаткаш чабр накардани амирро шарти муҳимми пешрафти мамлакат ҳисоб мекунад: «Аммо ҳуқуқи раият бар султон яке он, ки менависад ӯ, бар ҳама мусулмонон ба тавочу бошад ва ба бечорагон махсусан...». «подшоҳон чун раиятро бикоханд ва нохуш доранд ва биёзоранд, душмани мулку давлати хеш бошанд».

Аҳмади Дониш таклиф мекунад, ки одамони пир ва шахсони барҷомонда, бояд аз тарафи давлат таъмин шаванд. Ба ин мақсад ӯ ташкил намудани як муассисаеро, монанди ҳонаи маъйубон ба миён мегузорад: «Барҷомондагонро дар маҳаллате ҷамъ оварад ва ҳақи онҳоро аз ҳазинаи давлат бирасонад, то ки онҳо бо гадоиву тамаъ халқро дар ташвиш намонанд».

Дар асарҳои Аҳмади Дониш мавзӯи тарғиби илму маърифат, омӯхтани фанҳои табиӣю дунявӣ, мавқеи ҳеле калон доранд. Дониш ҳанӯз аз кӯдаки усули таҳсили мактабро дида, бовари ҳосил кард, ки дар мадрасаҳо илмҳои омӯхта мешаванд, ки ба зиндагии амалии ҷамъият ҳеҷ манфиате надоранд. Аз ин сабаб вай барномаи омӯхтани забони арабиро танқид кард.

Ин чунин Аҳмади Дониш барномаи таҳсили мадрасаҳои Бухоро таҳлил намуда, омӯхтани илмҳои техникаю табиӣю физикию кимёиро, (ки дар мамлакатҳои тараққикарда омӯхта мешуд) ба миён гузошт. Барои пурқувват намудани ин фикр, ӯ аз ҳаёти илми ва кашфиётҳои халқи рус ва аврупоён дар асарҳои худ мисолҳои ҳеле боварибахш овардааст. Вай менависад, ки дар Аврупо олимони қадимӣ уқёнусҳо, ситораҳои сайёраҳоро меомӯзанд ва ҳатто фикри ба моҳ парвоз кардан дар байни олимони пайдо шудааст. Дар бораи қори тадқиқоти олимону инженерони рус чунин маълумот медиҳад: - «Ва дар тарафи ғарбии арк кӯчаи бузург аст, ки он тарафаш муҳандисхона (яъне муассисаи илми, монанди бюрои конструктори, инженери) аст ва дар он ҳар хел мардони донишвар барои илм ҷамъ мешаванд ва дар хусуси салоҳияти мамлакату давлат бо ҳам маслиҳат мекунанд ва баъд аз имтиҳону таҷриба (илмҳои ҳудро) ба

амал чори мекунанд».

Аҳмади Дониш дар шароити Бухоро зарур буданд, махсусан ба хонандагони худро ба омӯхтани забони руси ҳидоят мекард. Вай дар якчанд ҷойи «Наводир-ул-вақоъ» изҳори таассуф мекунад, ки ба омӯхтани забони руси имконият надошт.

Ҳамин тариқа, ақидаҳои маорифпарваронаи Аҳмади Донишро, чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Муборизаи ӯ ба муқобили сохти пӯсидаи феодалии аморати

Бухоро ва соҳаҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии он.

2. Таърифи илму маърифат ва тарзи зиндагии аврупоӣю руси.

3. Ҳимояти манфиати оммаи меҳнаткаш, махсусан, деҳқонон.

Аҳмади Дониш дар аввал фикр мекард, ки агар амиру вазир аз мансаб барканор шаванд, шароити зиндагии халқи меҳнаткаш беҳтар мешавад. Аммо дар охир ба чунин ақидае омад, ки агар ҳокимияти мутлақ тамоман нест карда нашавад ва як инқилоби бузург ба миён наояд, дигаргуни ва беҳбудӣ дар аҳволи халқ ва мамлакат номумкин аст. Аз ин ҷост, ки ӯ дар охири рисолаи таърихиаш мардумро ба сарнагун намудани ҳокимияти зулмбунёди амирон даъват мекунад: - «Ва ин фармон фармоён, ки ҳоло мо ҳазрати амир ва ҷониби вазираш меҳонем, онҳо монанди ҳайвонанд, балки аз ҳайвон ҳам бадтаранд. Аз рӯи шариат аз мансаб дур карда шудани онҳо ҳар рӯз зоҳир мешавад ва ҳеҷ касро ба ҳукми онҳо иттиҳод кардан лозим ҳам нест, дар сурати иттиҳод накардан гунаҳкор ҳам нахоҳад шуд». (Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ.- Душанбе; Дониш, 1988.-283 с.)

Ин фикрҳои Аҳмади Дониш дар он замон ниҳоят далерона ва ҷасурона буданд.

ВОЗЕҲ

Кори Раҳматуллои Вазеҳ соли 1818 дар Бухоро дар оилаи муллои камбағал таваллуд шудааст. Баъди маълумоти ибтидоӣ Вазеҳ чанд сол дар мактаби қориги (аз ҷид кардани

Қуръон) таҳсил карда, дар зарфи чанд сол ин илмро ба хуби аз худ мекунад.

Лақаби «Қори», ки пеш аз номи вай омадааст, бо ҳамин сабаб ба вай дода шудааст.

Возеҳ баъди хатми мактаб бо ин рутбаи «Қори» қаноат накард. Зеро дар маросиму маракаҳо Қуръон хондан, ба Возеҳ нафорида ва аз ин сабаб ин корро тарк намуда, барои давом додани таҳсил ба мадраса дохил шуд.

Солҳои таҳсил дар мадараса падари Возеҳ вафот мекунаду аҳволи зиндагии ӯ боз ҳам вазнинтар мешавад. Бо вучуди он, шоир аз хондан даст намекашад. Возеҳ аз кӯдаки хатти зебо дошт. Дар он замон хушнависон асарҳои шоиру нависандагони гузашта ва муосири худро дар чилдҳои муҳаллову мутало (зарҳалу зардор) менавиштанд ва дӯстдорони шеър адаб ин китобҳоро бо пули нақд мехариданд. Хушнависон аз ҳисоби ин пули нақд зиндаги менамуданд.

Возеҳ дар солҳои таҳсили мадраса барои таъмини зиндагии худ ва оилаи бепарастор мондааш ба хаттоти (яъне рӯбардор намудани китобу рисолаҳо) машғул шуд ва ин касб то охири умраш як манбаи даромади рӯзгори вай гардид.

Возеҳ дар вақти таҳсил фақат бо омӯхтани илмҳои динии он замон, қаноат накарда, ба худомӯзии илмҳои табиӣ, таърих ва адабиёт машғул мешавад.

Тахминан дар солҳои 1845-46 Возеҳ мадрасаро хатм мекунад. Аммо он илму донише, ки қариб дар зарфи бист сол ҳосил карда буд, ба вай ҳеҷ манфиате набахшид. Вай дараҷаи мударрисӣ (яъне дар мадрасаҳо дарс додан) дошт, аммо ўро дар ягон мадраса ва идораи давлати ба қор қабул накарданд.

Ба ҳамин тариқа, Возеҳ дар як вазъияти саҳти зиндаги монд. Дар ин вазъияти танг боз ҳамон ҳунари хушнависи ба қор омад: вай китобу рисолаҳоро барои одамони пулдор китобат мекарду ба ҳамин даромад умр ба сар мебурд.

Дар аввалҳои солҳои панҷоҳум Возеҳ ба воситаи шахсе, ба Кармина омада, ба хидмати Музаффар, писари амири он вақта Насрулло дохил мешавад. Вазифаи Возеҳ ҳамеша дар сӯҳбати амирзода ҳозир будан ва барои ӯ шеър навиштан

буд. Ин хидмат барои Возех мушкил бошад ҳам, аз тарси хашму ғазаби амирзода вай чанд муддат онро ба зима гирифт. Аммо дар сӯҳбати як амирзодаи бесаводу ҷоҳил нишастан ва ўро мадҳу ситоиш кардан барои Возех хеле гарон ва азоби рӯҳие буд. Вай дар ин зиндони маънави бисёр тоқат карда натавониста, соли 1858 ба як баҳонае хизмати амирзодаро тарк карда, ба Бухоро баргашт.

Ин густохии Возех амирзода Музаффарро хеле хашмгин кард. Музаффар баъди вафоти падараш Насрулло соли 1860 ба тахт нишаст, аз рӯи кинаву адовати пештара аз Возех интиқом гирифтандро сар кард. Аввал рафтани Возехро ба мадраса, мирзохонаҳои қозӣёну муфтиён манъ кард. Ин муносибати амир Музаффарро дида бисёр шахсон бо Возех рафту омад намекарданд. Худи Возех ба пеши дӯстонаш, (аз тарси он ки ба онҳо ягон ғапе нарасад), пинҳони мерафт. Ин таъқиботи амир ба Возех то андозае хатари ҷон дошт. Бинобар ин Возех ба машварати дӯстонаш барои аз ғазаби аблаҳонаи амир халос шудан аз рӯи зарурат шеър навишта дар он, аз «гуноҳу хатоҳои» худ тавба мекунад:

Ба ҳақи тавбаи Одам, ба ҳақи тавбаи Нӯҳ,
Ки кардам зи хатоҳои худ ҳамон тавба,
Ҳамеша роҳи ризоят надида намеравам,
В-аз он ки нест қабулат, кунам аз он тавба.

Ғайр аз ин, Возех, ба амир Музаффар баъзе қасидаву ғазалҳо низ мефиристод. Ин иқдоми шоир ҳарчанд ўро ба марҳаматию илтифоти амир наздик накарда бошад ҳам, аммо аз таъқибот халос кард. Шоир имконият пайдо кард, ки дар зарфи чандин сол дар бораи шоирону нависандагони муосир маълумот ҷамъ намуда, китобе таълиф кунад.

Вай дар охири солҳои шастум ин асарро ба охир расонда, онро «Тӯҳфат-ул-аҳбоб фи тазкират – ул - асҳоб» (Тӯҳфаи дӯстон аз зикри ёрон) номид. Дар ин асар тарҷумаи ҳол ва намунаи ашъори бештар аз 145 шоиру нависандагоне, ки дар Бухорою Самарқанд, Хучанд ва дигар марказҳои адабии Осиёи Миёна зиндаги мекардааст. Чанде аз шоирони Эроню Афғонистон низ ба ин тазкира дохил гардидааст. Пас

аз таъкираи Малехо, ки аз таълифи он зиёда аз дусад сол гузашта буд, Возеҳ таърихи адабиёти тоҷикро аз нав зинда кард.

Возеҳ ғайр аз таълифи таъкира ва чанд рисолаи илми, ба сурудани ғазалу қасида низ машғул буд.

Мазмуни бисёр ғазалҳои Возеҳ аз яъсу навмеди ва шикоят аз бевафои давру «абноӣ» рӯзгор иборат аст. Аз ин рӯ хулоса менамоем, ки рӯзгори шоир хеле сангин будааст.

Соли 1885 амир Абдулаҳад ба тахт менишинад. Аз ин воқеа сола нагузашта, (баҳорони соли 1886) Возеҳ ба зиёрати шаҳрҳои муқаддаси Арабистон- Маккаву Мадина мебарояд. Шоир дар аснои сафар бо ҳаёт ва шароити зиндагонии мамлакатҳои гуногун шинос мегардад. Ин сафари Возеҳ қариб як сол тӯл кашид. Возеҳ дар тӯли сафар бисёр шаҳрҳои саноативу маданияи ҷаҳонро мебинад ва бо корхонаҳои саноати, осори илмӣ маданияи халқҳои гуногун шинос мешавад.

Возеҳ пас аз бозгашт ба Бухоро меҳост, ки ҳамдигеронашро аз воқеаҳои ибратангези сафари хеш воқиф намояд. Вай бовари дошт, ки сафарномааш мисли ҳикояҳои Аҳмади Дониш мардуми ғалатзадаи Бухоро ба сӯи илму маърифат мекашад. Шоир дар як муддати кӯтоҳ, ин асарашро навишта, соли 1887 онро ба охир мерасонад. Возеҳ аз рӯи мазмуну мундариҷа ба ин асар ду ном гузошта буд. Яке «Сановех-масолик ва фаросих – ул - мамолик», яъне «Воқеаҳои роҳ ва масофаҳои байни мамлакатҳо», дигаре «Ғароиб-ул-хабар фи аҷиб –ис - сафар», яъне «Ҳикоятҳои ғариб аз аҷоиботи сафар». Чунон ки мебинем, мақсади Возеҳ аз ин китоб на тавсифи зиёрати Маккаву Мадина, балки шинос намудани мардуми Бухоро бо ҳаёту зиндагии кишварҳои тараққиқардаи дунё мебошад.

Возеҳ барои он ки асараш аз тарафи ҳаводорони хушомадгӯи амир ба таъкиб дучор нашавад, дар муқаддимаи он амир Абдулаҳадро таъриф карда, асарашро ба вай бахшид. Аммо амир ва дарбориён диданд, ки мақсади шоир аз таълифи ин аср ба амир хушомад гуфтан нест, балки дар байни халқ пасмондагонӣ ҷаҳолати ҳукуматро фош кардан

аст. Асари Возеҳ дар байни аҳли пешқадами илму адаб зуд шӯҳрат пайдо кард ва шахсони закиву фаросатманд мақсади муаллиф пай бурданд.

Ин ҳолат нафрат ва адовати амир ва атрофиёни ӯро нисбат ба Возеҳ аз нав барангезонид. Возеҳро ба «ношукри» нисбат ба амир «куфру кофири» ва айбҳои дигар мутахҳам мекарданд. Вазъи зиндагии нависанда боз ҳам бадтар гардид. Аз эҳтимол дур нест, ки бисёр шеърҳои шикоятomezи шоир дар ҳамин солҳо навишта шуда бошанд. Чунончи, ӯ дар яке аз шеърҳояш менависад:

Ман ки аз ташвиши даврон хотирам зери ғам аст,

Рӯзи идам дар назар монанди шом мотам аст.

Карда ғамҳои чаҳон ҷо дар дили ношоди ман,

Лочарам ҷуз ман ба олам ҳар ки бини, хуррам аст,

Аз камбағалию муфлиси ва душворихои зиндаги Возеҳ то пиронсоли хонадор шуда натавонист. Ва дар аёми пири хонадор шуда, соҳиби чанд фарзанд гардид. Возеҳ дар муфлиси соли 1893 дар Бухоро вафот кард.

Возеҳ нависанда ва шоири пурмаҳсули замони худ буд. Вай ба забонҳои тоҷики, араби ва ўзбеки шеър гуфтааст. Чунонки муосиронаш менависанд, ӯ бо се забон девони ашъораш ҳам тартиб дода будааст. Аммо ҳоло ҳеҷ яке ин девонҳо ба мо дастрас нагардиданд. Шеърҳои тоҷикии ӯ дар бисёр баёзҳову тазкираҳо ва маҷмӯаҳои дигар сабт гардидаанд, ки шумораи умумии онҳо тақрибан 2000 байтро ташкил медиҳанд. Мавзӯи асосии ғазалиёт ва шеърҳои лирики шоир, аз оҳангҳои эътирози нисбат ба беадолатиҳои сохти ҷамъиятии он давр, тараннуми ишқ ва зиндагии тоқатфарсои ҳеш иборат аст. Мероси лирикии Возеҳ дар назми он давра аз ҷиҳати ғояҳои пешқадам ва содагии забону услуб мақоми шоистае дорад.

Аммо ғояҳои пешқадами иҷтимоӣ ва афкори маорифпарварии Возеҳ дар «Сановех – ул - масолик» таҷассуум ёфтаанд. Ин асар қиммати махсуси таърихи дошта, яке аз беҳтарин дурдонаҳои илмию адабии он давра башумор меравад.

ШОҲИН

Шамсиддин - махдуми Шоҳин соли 1859 дар Бухоро дар оилаи муллои камбағал таваллуд шудааст. Падари ӯ Муллоамон аслан аз Хатлонзамин (Кӯлоби хозира) буда, дар вақти ҷавони барои таҳсили илм аввал ба Самарқанд ва баъд ба Бухоро рафта, дар мадраса таҳсил намудааст. Баъди хатми мадраса хонадор шуда, чанд вақте дар яке аз мадрасаҳои Бухоро дарс ҳам гуфтааст.

Шоҳин маълумоти ибтидоиро дар мактаби духтарон - назди бибиҳалифа мегирад. Вай ҳанӯз аз бачаги дар хондану навиштан қобилияти ғавқуллода дошт. Чунон ки ҳудаш дертар ҳикоят мекунад, дар ҳамин мактаб, таҳминан дар ҳашт - нӯҳсолагиаш ба шеър гуфтан шурӯъ намуда будааст.

Баъд аз хатми мактаб падари Шоҳин хати зебои писарашро дида, ӯро ба мирзои шогирд мемонад. Шоҳин дар ду - се сол тарзи хатнависиро хеле хуб ёд мегирад ва таҳминан дар сини 14-15 солаги ба мадраса дохил мешавад.

Шоҳин нисбат ба ҳамсабақонаш қобилияти баланд дошт, аммо аз ҷиҳати модди таъмин набуд. Падари пираш аз уҳдаи таъминоти оила ба зӯр мебаромад. Аз ин сабаб Шоҳин бо хати зебо нусхаҳои китоби нодир ва баёзҳоро нусхабардори карда, як навъ рӯз мегузаронид ва ба оилаи қашшоқаш низ ёри мерасонид.

Шоҳин баъд аз хатми мадраса ба худ кори муносиб ёфта натавониста, чанд вақт дар масҷидҳо имомати мекард. Аммо ин касб ба таъби Шоҳин мувофиқ наомад. Вай дар як қасидааш ин аҳволи ногувораширо бо ҳазлу мутояба хеле нағз тасвир кардааст:

Сохибо, гар накунад арзи ман эҷоби малол,
Аз имомат қадре шарҳ диҳам сурати ҳол.
Ҳафтае нест, ки андар паи наъша⁶⁶ наравам,
То сари пушта зи масҷид ману қавм аз дунбол,
Аз сари кӯча гар овози муаззин ояд,
Ба умеди хабари мурда кунам истиқбол.

⁶⁶ Нашъ – мурда.

Гаҳ занад ханда ба ман ходиму гаҳ кадбону⁶⁷,
Гаҳ ниҳад таъна ба ман суфию гаҳ оқсаккол,
Нест суре, ки дар ӯ ман наравам чун лули ,
Нест сӯге, ки дар он ман наравам чун ғассол⁶⁸.

Тахминан дар соли 1885 Абдулқодир ном парвоначии дарбори амир (парвоначи мисли сардори идораи коргузори буд) Шоҳинро аз ҷиҳати модди таъмин менамуд.

Шоҳин вазифаи мирзоиро адо мекард ва бо хоҳиши парвоначи дар мадҳи амир Абдулаҳад якчанд қасида гуфт. Парвоначи ба ин восита эътибори Шоҳинро дар пеши амир баланд намуд.

Дар андак муддате Шоҳин дар дарбор ва ҳатто дар назди амир обрӯю эътибори калоне пайдо кард. Шахсони чоҳили дарбор аз эътибору нуфузи Шоҳин ҳасад мебурданд ва ўро ба амир наздик шудан намонанд. Дар ин миён парвоначи аз тарафи амир ҳокими Шеробод таъин гардид ва аз Бухоро рафт. Душманон Шоҳинро танҳо дида, дар атрофи вай фитнаву суҳанчини сар карданд. Шоҳин дар ҳамин вақт ба хуби дид, ки дар атрофии амир чи гуна қасони чоҳили пурғараз чамъ омада, ба мансабу рутбаҳои давлати расидаанд.

Парвоначи Абдулқодир, ки Шоҳинро мисли фарзанд дӯст медошт ба вай духтарашро никоҳ карда дод, то ки мардум домоди ҳокими Шеробод будани Шоҳинро фаҳмида, аз вай даст кашанд. Дар воқеъ ҳам ин никоҳ Шоҳинро то андозае аз ҳучуми рақибонаш эмин дошт. Аз тарафи дигар, амир Абдулаҳад, ки худро шеърдӯст нишон медод, Шоҳинро ба сӯҳбатҳои худ даъват мекардаги шуд. Амир Шоҳинро вақту бевақт ба маҷлису базмҳои даъват мекард ба хоҳишу таъби шоир нигоҳ накарда, ўро ба сафарҳо гирифта мебурд.

Шоҳин чунон бо ин таку давҳо банд буд, ки ҳатто ба оилаи худ ниғаҳбони карда наметавонист. Дар байн зани ҷавони ӯ фарзанд таваллуд карду ҳафтае нагузашта вафот кард. Вафоти ногаҳонии занаш барои Шоҳин як фоҷиаи

⁶⁷ Кадбону – зане, Ки дар маросими мурда ва тӯю марака хидмат мекунад.

⁶⁸ Ғассол –мурдашӯй.

калоне буд. Шоҳин дар айни сӯзу гудози фироки ҳамсари маҳбубаш ба хотираи ӯ дар зарфи чор ҳафта достони «Лайли ва Маҷнун» - ро навишт.

Шоҳин хост, ки мисли шоирони пештара, барои амир асаре таълиф наояд ва дар он роҳу равиши ҳукмфармоиро нишон диҳад. Бо ин мақсад ӯ дар равияи «Бӯстон» - и Саъдӣ «Тӯхфаи дӯстон» ном асари манзуме таълиф намуд.

Маълум аст, ки Саъдӣ «Бӯстон»- ро ба ҳукмрони замонаш бахшида, дар он дар бораи ахлоқу одоби мамлакат ва раиятдори фикрҳои худро баён намуда буд. Шоҳин низ айнан бо ҳамин роҳ панду насихат менамояд, аммо ин часорати шоири ҷавон ба амир маъқул нашуд. Амир Абдулаҳад дар ғазаб шуда, аз Шоҳин интиқом гирифтани шуда, Шоҳинро маҷбур кард, ки дар ҳақи ӯ шеърӯ касидаҳо нависад. Илова бар ин, вай шоирро дар сафарҳои дуродур мебурд ва ӯро асбоби дилхушии худ гардонда буд. Дар ҳақи Шоҳин таҳқири бузурге буд ва амир инро интиқоми саҳттарин ҳисоб мекард.

Соли 1890 Шоҳин бо «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш шинос шуд ва тамоми иллатҳои бедармони ҷамъияти он вақтро боз ҳам хубтар фаҳмид. Вай низ ба ақидае омад, ки бо вазъу насихат ва ислоҳоти ҷузъӣ аҳволи мамлакат ва тартиби давлатро беҳтар намудан мумкин нест, зеро амир ва атрофиёни ӯ ба дараҷае чоҳилу бефаҳманд, ки ба қабули чунин маслиҳатҳо қодир нестанд.

«Оллоҳ - оллоҳ, дунё,- навиштааст дар ин вақт Шоҳин,- турфа тамошогоҳе шуда, афсус, ки дидаи бино ва дили огоҳ нест, то он чи дида бинад, ба дил гузорад, ба сафҳа нигорад... Илм чун алам (парчам) ба сари мазорҳо ҳуфта; аз ҳар ки аз айни (моҳияти) он истифор (пурсиш) рафта, «лам» (намедонам) гуфта...»

Шоҳин дар ин солҳо рисолаи машҳураш «Бадоеъ-ус-саноеъ» -ро эҷод намуд. Дар ин рисола бо кинояву рамзҳои пӯшида нуқсонҳои иҷтимоии замонаш, разолат ва пастмоягии арбоби давлат ва ҳуди амирро фош мекунад. Дар айёми пиронсоли мефаҳмад, ки вай умри ҷавони худро дар мадҳи амир ва муқаррабони ӯ беҳуда сарф кардааст. Вай дар

як маснавие, ки дар охирҳои умраш навишта буд, онро чунин ба қалам додааст:

Ду – се рӯз чу ёри эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ,
В - аз он кардам офокро пур зи ганҷ.
Хареро Масеҳо насаб рондаме,
Суроро сурайё лақаб хондаме.
Сагеро, ки чома дарида ба дев,
Фаришта аз ӯ даргирифт гирев,
Чунон барзадам сирати мардуми,
Ки гӯи назода чуз ӯ одами.

Дар солҳои навадум саломатии Шоҳин хеле бад шуда буд. Вай ба касалии сил гирифтор гардид. Аммо амир ӯро дар сафарҳо ҳамроҳ гирифта мегашт. Вақте дар сафари Қарши Шоҳин касал шуд, амир ӯро қасдан ба Бухоро нафиристод. Ниҳоят Шоҳин соли 1894 дар Қарши вафот кард ва ӯро дар он ҷо ба хок супурданд.

ҲАЙРАТ

Муҳаммадсиддиқ, ки дар шеър Ҳайрат таҳаллус дошт, соли 1887 дар гузари Арусони Бухоро таваллуд ёфтааст. Падари ӯ дар масҷиди ҳамон гузар муаззин (гӯяндаи азон) буд ва оилаи ӯ бо даромади ночизе зиндаги мекард. Ҳайрат маълумоти умумиро дар мактаби гузари худ гирифт.

Ҳайрат бо як додари хурдсолар дар ҳаштсолагии аз падар ва аз дувоздаҳсолагиаш аз модараш ятим монданд. Ба кӯдакони бепарастор як ҳавличаи хурд ва ду ҳучра аз мадрасаҳои Бухоро мерос монда буд, ки онҳо ба пули иҷораи ҳамин ҷоҳо рӯз мегузарониданд.

Ҳайрат дар сини понздаҳсолагии ба мадраса дохил шуд ва аз ҳамин вақт сар карда, ҷои доимии истиқомати вай ҳучраи мадраса гардид.

Ҳайрат аз хурдсоли ба шеърҳои шавқӣ калоне дошт. Вай аз шахсони китобдӯст ҳар гуна китобҳоро гирифта мехонд

ва шеърхоро зуд аз ёд мекард. Машғулияти Ҳайрат дар вақти таҳсили мадраса боз ҳам зиёдтар шуд ва ӯ акнун чиддан ба шеърнависи машғул шуд. Аммо вай аз хоксори шеърхояшро ба ҳар кас нишон наметод.

Дар охири соли 1895 ва аввали соли 1896 С. Айни аз як ошнояш дар бораи Ҳайрат маълумот гирифта, бо ӯ шинос мешавад. Аз мулоқоти аввал дар байни онҳо риштаи дӯстиву муҳаббат баста мешавад. Айни шеърҳои пурмазмуни Ҳайратро дида, ба ҳаяҷон меояд ва ӯро бо Садри Зиё, ки он вақтҳо С.Айни дар ҳавлии ӯ хизмат мекард, шинос мекунад. Садри Зиё шахси шеършинос ва тарбиятгари ҷавонони боистеъдод буд. Ӯ шеърҳои Ҳайратро дида, қобилияти шоирии ӯро ҳамчун шоир дар байни аҳли илму адаби Бухоро талқин мекунад.

Чунончи, С. Айни навиштааст: «Ҳайрат истеъдоди ғавқулודдае дошт ва дар дарсҳои мадраса, бо вучуди аҳамият надоданаш, пеш буда, ҳар як дарсро ба як дидан ва ё шунидан аз худ мекард. Бинобар ин, ба интиҳоби устод ҳам он қадар аҳамият навода, ба аввалин мударрисе, ки ӯ вохӯрдааст, фақат барои расмият шогирд шудааст ва бештарини дарсхоро бо мутолиаи худ аз худ кардааст».

Он солҳо дар зиндагии Ҳайрат як давраи нав сар шуд. Вай бо шахсони маърифатноки замон шинос шуд, аз онҳо хеле фазлу дониш омӯхт. Махсусан, ба туфайли Садри Зиё бо асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоеъ» шинос шуд ва доираи ҷаҳонбинии ва фикру ақидаи ӯ хеле васеъ шуд.

Душвории зиндаги Ҳайратро ханӯз аз хурдсоли заиф гардонда буд ва ин ба саломатии ӯ бетаъсир намонд. Барои таъмини маишат ва муолиҷа бошад, ӯ маблағи даркори надошт. Бинобар ин, ӯ ба мақсади беҳтар кардани вазъии зиндаги соли 1898 ба сифати мирзо (котиб) ба кор медарояд ва соли 1902 шоир аз сабаби касали вафот мекунад.

ПАЙДОИШИ ҶАРАЁНҲОИ СИЁСИ. ТАЪЛИМОТИ МАРКСИСТИ.

Асри XIX дар таърихи башарият бо зиддиятҳо ва ихтилофҳо ва бархурдҳои идеологи мақоми хоса дорад.

Зиддиятҳои ҷамъияти танҳо хоси қарни XIX нестанд, дар олами ҳасти зиддиятҳои ногузир ҷой доранд. Дар сурате, ки аз зиддиятҳо ба мақсад истифода бурда шаванд, метавонанд омили пешрафти ҷомеа гарданд. Дар ҳолати муқобил ҷомеаро ба ҳаробкорӣ оварда мерасонад.

Дар асри XIX ақсарияти мамлакатҳои Аврупо бо таракқиёти саноати фарқ мекарданд.

Дар натиҷа ҷомеа торафт бештар ба табақаҳои ба ҳам зид тақсим шуд. Соҳибони воситаҳои истеҳсолот бо истифода аз меҳнати кироӣ бо ҷудратманд мешуданд ва коргарони кироӣ, камбағал шуда, дар байни онҳо мубориза шиддат мегирифт. Зиддияти синфи барои тамоми форматсияҳои ҷамъияти хос аст. Лекин қарни XIX бо он хосият фарқ мекунад, ки дар муборизаи сиёсӣ коргарони кироӣ ширкат карданд. Иттифоқи коргарон сабаб шуд, ки фикру андешаҳо оиди баробарии иҷтимоӣ ба амал оянд. Дар натиҷа дар асри XIX назария ва таълимотҳои нав пайдо шуданд, ки марому мақсадҳои баробарии иҷтимоӣ ва адолатҳои ҷомеаро таҷассум менамуданд. Маркази ин таълимоти нав Аврупо буд.

Мамлакатҳои пешқадами Аврупо маркази ҳодисаҳои муҳими характери иҷтимоӣ дошта гардиданд. (Револютсияҳои буржуазии асрҳои 17-18). Маҳз ин мамлакатҳо ба назарияе, ки характери иҷтимоӣ дошт, асос гузоштанд.

Нимаи дууми асри XIX таълимоти нав - марксизм ташаккул ёфт. Асосгузори ин таълимот К. Маркс ва Ф. Энгельс буданд.

Карл Маркс 5-маи соли 1818 дар шаҳри Трир (Германия) дар оилаи адвокат ба дунё омадааст. Ӯ дар вақти таҳсил дар университет ш. Берлин ба гурӯҳи инқилобчиён (гегелчиёнӣ ҷавон) ҳамроҳ шуд. Баъди ҳимояи рисолаи доктори фалсафа соли 1842 Маркс ба шаҳри Кельн омада ба сифати муҳаррири газетаи Рейн ба фаъолият сар кард. Соли 1843 баъди баста шудани газета Маркс ба Париж омада дар маҷаллаи «Немиси - франсавӣ» кор мекунад. Дар ин маҷалла якҷанд мақолаҳои фалсафии ӯ ҷой карда мешаванд.

Натиҷаи фаъолияти эҷодии К. Маркс дар асарҳои «Танқиди иқтисоди сиёси» соли 1859 ва «Карпитал» соли 1867 чоп шуданд. Дар ин асарҳо дар натиҷаи омӯхтани иқтисодиёти капиталисти Маркс таълимоти худро дар бораи арзиши изофа ва капитал асоснок мекунад.

Маркс дар як вақт фаъолияти революсионии мебурд. Соли 1864 бо ташаббуси бевоситаи ӯ дар Лондон ташкилоти байналмиллалӣ интелнасионали – 1 таъсис дода шуд, ки то соли 1872 фаъолият намуд. К. Маркс 14 марти соли 1883 вафот кард.

Маркс асосгузори назария ва тактикаи инқилоби пролетари буд. Ӯ бо ҳамроҳии Ф. Энгельс ҷаҳонбинии революсионии пролетари - диалектикаи материалиро кашф намуданд. Онҳо дар натиҷаи омӯхтани таърихи ҷамъият, назарияи материализми таърихиро эҷод намуданд.

Энгельс ҳамсаф ва рафиқи К. Маркс буд, ки тамоми ҳаёти худро ба муборизаи революсионии бахшида буд. Ф.Энгельс 28 - ноябри соли 1820 дар шаҳри Бармени Германия дар оилаи фабрикант таваллуд шудааст. Ӯ ба монанди К. Маркс барвақт ба фаъолияти революсионии дода шудааст. Назарияи инқилобии Ф.Энгельс дар асарҳои: «Очеркҳои танқиди оиди иқтисоди сиёси» (соли 1844), «Вазъияти синфи корғари Англия» (соли 1845), «Идеологияи немис», «Манифести партияи коммунисти» (якҷоя бо К.Маркс), «Ҷанги деҳқонон дар Германия», «Анти-Дюринг», «Диалектикаи табиат», «Пайдоиши оила моликияти хусуси ва давлат», «Людвиг Фейербах» ва ғайра инъикос ёфтааст.

Ф.Энгельс муборизи фаъоли революсионии буд. Ҳамчун дохи таълимоти революсионии синфи корғар ба муқобили ҳамаи ҷараёнҳо созишкор ва опортунисти муборизаи беамон бурда буд.

Марксизм - системаи таълимотҳои фалсафи, иқтисоди, сиёси, иҷтимоӣ ва маънави мебошад. Ин таълимот дар «Карпитал», «Манифести партияи Коммунисти» ва асарҳои дигари фалсафи, иқтисоди ва таърихи асоснок карда шудааст.

Мувофиқи ақидаи марксизм ҷомеа ҷандин зинаҳо

(формасияҳои ҷамъияти) иҷтимоиро аз сар гузаронидааст. Зинаи Оли ва охиринаи он ҷамъияти коммунисти мебошад. Коммунизм ҷомеаи бе синфу бе табақа мебошад. Дар натиҷаи тараққиёти бемайлонии қувваҳои истеҳсолкунанда дараҷаи баланди тараққиёти ҷомеа ба даст дароварда мешавад. Ин имконият медиҳад, ки одамон аз ҷиҳати иҷтимоӣ баробар шаванд. Як ҷиҳати муҳими таълимоти марксистӣ дар он аст, ки моликият умумӣ гардонда мешавад. Ба ҷомеаи коммунисти гузаштан дар натиҷаи пурзӯр шудани зиддиятҳои оштинопазири буржуазҳо ва синфи коргар имкон мегардад. Ва ин гузариш дар натиҷаи тараққиёти баланди зинаи капиталисти ба амал меояд. Таълимоти марксистӣ дар бораи гузариш аз капитализм коммунизмо В. И. Ленин дар шароити нав инкишоф дода, назарияи революсияи социалистиро қор қарда баромад.

Бо пайдоиши назария ва таълимотҳои нав ҳизбу созмонҳои сиёсӣ дар Аврупо, Осиё, Амрико пайдо шуданд. Қадимтарин ҳизби сиёсии ҷаҳон ин ҳизби Тори буд, ки дар нимаи дууми асри XVII дар Англия ташкил ёфтааст. Дахҳо ҳизбҳову созмонҳо, ки дар асри XIX пайдо шуданд, равияҳои мухталифи сиёсӣ дошта, манфиатҳои табақаҳои гуногуни ҷамъиятиро ҳимоя менамуданд.

Дар Руссия ҷараёнҳои сиёсӣ дар зери таъсири ақидаҳои сиёсии мамлакатҳои Ғарб пайдо шуданд. Ҳаракатҳои инқилобӣ - озодихоҳии Руссия ба се давра тақсим қарда мешавад. Ба ин ҳаракатҳо Шӯриши соли 1825 ибтидо мегузорад. Аз ин сабаб давраи якум ҳаракати декабристон ном гирифтааст. Дар давраи якум намоёндагони дворянинҳо - афсарони рус ширкат қарда моҳи декабри соли 1825 шӯриш бардоштанд, ки дар таърих ба номи ҳаракати декабристон маълум мебошад. Аввалин ташкилоти декабристон, ки соли 1816 ташкил ёфта буд, «Иттифоқи наҷот» номида мешуд. Роҳбарон ва фаъолони ин ташкилот бародарон Александр ва Никита Муравевҳо, бародарон Сергей ва Матвей Бестужевҳо Апостолҳо, Якушкин, Пестель, Лунин, Трубецкой ва дигарон буданд. Ташкилоти «Иттифоқи наҷот» барнома ва оинномаи худ дошт.

Мақсади ниҳонии ташкилот бекор кардани тартиботи крепостной ва барқарор намудани сохти конституиони дар Россия буд.

Соли 1818 дар як вақт ҷамъияти дигари декабристон «Иттифоқи бехбуди» ташкил ёфт. Ин ташкилот нақшаи аниқ муборизаро баён накарда, асосан ба ғайриқонунӣ ташвиқоти тарғиботи маҳдуд мешуд. Баъдтар дар асоси ин ташкилотҳо ҷамъияти пинҳонкори декабристон «Ҷамъияти Шимоли» ва «Ҷамъияти Ҷануби» ташкил ёфтанд. Барномаи кори ин ташкилотҳо дар «Ҳақиқати рус» ва «Конституция» инъикос ёфта буданд. Мувофиқи «Ҳақиқати рус» дар Россия сохти крепостной барҳам хӯрда, баробарии комили шахрвандон ва барпо кардани сохти республикавӣ дар назар дошта шуда буд.

Мувофиқи «Конституция» -и Н.Муравёв Россия манархияи конституиони эълон карда шуда, подшоҳ ҳамчун ваколатдори олии давлатии иҷроия боқӣ мемонд.

Баъди бе муваффақият анҷом ёфтани шӯриши декабристон ташкилотҳои онҳо пароканда гашта, соли 1861 давраи якуми ҳаракати озодихоҳӣ ба охир мерасад.

Аз соли 1861 давраи дуҷуми инқилоби – озодихоҳии Россия сар мешавад. Ин давра фарқияти (гуногун табакӣ) номӣ мешавад, ки намоёндогони ғайриқонунӣ ин давра халқчиён буданд.

Асосгузори назарияи халқчиӣ мутафаккирони бурузи рус, Александр Иванович Герцен (1812-1870) ва Николай Гаврилович Чернышевский (1828-1889) буданд. А.И.Гернец анъанаҳои декабристонро идома дода, дар саҳифаҳои журнали «Колокол» (Зангула) мутлақият ва тартиботи крепостнойчигиро ғайриқонунӣ мекарданд. Ӯ чунин мешуморид, ки Россия бар хилофи Аврупои Ғарби давраи капиталистиро аз сар нагузаронида, ба воситаи ҷамъияти (общинаги) деҳқон ба социализм гузашта метавонад.

Ин ақидаи Герценро Н.И.Чернышевский идома дод. Чернышевский орзуҳои худро дар бораи ҷамъияти нав дар романи «Чи бояд кард?» таҷассум кардааст.

Кори Герцен ва Чернышевскийро халқчиёни

революсионии солҳои 70-уми идома доданд. Ба ин гурӯҳ намояндагони зиёӣён-табақаҳои гуногун (разночинҳо) дохил мешуданд.

Халқчиён роли прогрессиви доштани капитализмро инкор карда, чунин ақида доштанд, ки капитализм мамлакатро ба таназул бурда мерасонад. Дар Россия барои капитализм замина вучуд надорад. Россия бо роҳи махсуси худ тараққи карда, ба воситаи ҷамоаи деҳқони ба сотсиализм рафта мерасад.

Халқчиён деҳқонро қувваи асосии инқилоби доништа, дар давоми ду- се сол ба «револютсияи сотсиалисти» мамлакатро расонидани буданд. Ба ин мақсад «ба назди халқ» рафтан сар шуд. Аз ин ибора номи халқчиҳо пайдо шудааст. Аммо ин мақсадҳои халқчиён амали нагаштанд ва идеяи халқчиги шикаст хӯрд.

Соли 1876 ҷамъияти «Замин ва озоди» ташкил ёфт, ки кружокҳо (маҳфилҳои) гуногуни халқчиён ба як ташкилоти марказонидашуда муттаҳид намуд. Аъзоёни ин ҷамъият пропагандаи ақидаҳои революсиониро дар байни коргарон ва дар ҳамин асос тайёр намудани роҳбарони ояндаи шӯришҳои деҳқони аз ҳисоби коргарон машғул шуданд.

Соли 1879 ҷамъияти «Замин ва озоди» дар натиҷаи пайдо шудани ихтилофҳо ба гурӯҳҳои «Черный передел» (гурӯҳи сиёҳ) ва «Народная воля» (Озодии халқҳо) тақсим шуд. Агар гурӯҳи, «Чёрный предел» тарафдори давом додани ташвиқоти революсионии бошанд, гурӯҳи «Народная воля» роҳи террор - куштани подшоҳ ва гузаронидани табодулотно пеш гирифтанд. Ба подшоҳ Александри - 2 чанд маротиба сӯиқасд ташкил карда шуда, ниҳоят соли 1881 бо роҳи тарконидани бомба ўро куштанд. Ташкилкунадагони сӯиқасд А.Желябов, С. Перовская, Н. Кибальчич дар Петербург ба дор овехта шуданд.

Умуман, халқчиги ба се гурӯҳ: инқилоби, ислохотчиги ва террористи (сӯи қасдчиги) тақсим мешуданд.

Революционерони пролетарии ворис ва давомдиҳандагони қори декабристон, революционерони демократи, ташкилотҳои пинҳони, халқчиёни солҳои 70-ум

ва аввалин ташкилотҳои пинҳонии коргари буда ба ҳаракати озодиҳои Россия ворид гаштанд.

Дар охири асри XIX дар Россия пролетариат ҳамчун синф ташаккул ёфт. Ин зарурияти ташкил кардани ташкилотҳои коргариро ба миён овард. Соли 1875 дар Одесса «Иттифоқи коргарони Россияи Чануби» ташкил карда шуд. Баъди се сол дар Петербург Степан Халтурин ва Виктор Обнорский «Иттифоқи коргарони Руси Шимол» - ро ташкил доданд.

Гарчанде, ки ташкилотҳои пинҳонкори коргарон камтар аз якуним сол фаъолият карданд, онҳо дар таърихи ҳаракати коргарии Россия осори худро гузоштанд.

Сардори сотсиал - демократияи рус Георгий Плеханов соли 1883 дар Женева кружоки гурӯҳи «Озодикунии меҳнат»-ро ташкил намуд.

Гурӯҳи «Озодикунии меҳнат», ки ба он Г.П.Плеханов, П.Аксельрод, В.Засулич, Г.Дейч ва дигарон роҳбари мекарданд, «Манифести ҷанбаи коммунисти» ва дигар асарҳои Маркс ва Энгельсро ба забони руси тарҷума намуда ба Россия мефиристоданд. Ташкилот барои паҳн шудани марксизм дар Россия саҳми калон бозид. Махсусан асарҳои Г.Плеханов «Сотсиализм ва муборизаи сиёсӣ» ва «Ихтилофҳои мо» дар ин масъала аҳамияти калон доштанд.

Дар Петербург соли 1895 бо ташаббуси В.И.Ленин ташкилоти марксистӣ пролетарии «Иттифоқи мубориза барои озодикунӣ синфи коргар» ташкил ёфт. Дар нимаи дуоми солҳои 90-ум чандин ташкилотҳои дигар дар марказҳои калони саноатии мамлакат таъсис ёфта буданд.

Соли 1898 съезди 1-сотиал-демократҳои Россия даъват карда шуд. Аммо дар съезд ташкилбӣи ҷанба имкон нагардид.

Съезди дуоми РСДРП 17 июли соли 1903 дар Брюссел давом намуда, баъдтар қори худро дар Лондон идома дод. Съезд «Программаи Ҷанба», ки аз ду қисм иборат буд, қабул намуд: Програмаи минимум сарнагун кардани мутлақияти подшоҳӣ, барқарор кардани ҷумҳурии демократи. Програмаи максимум бо роҳи революсияи

сотсиалисти сарнагун кардани капитализм.

Дар съезд оиди параграфи якуми оиннома дар бораи аъзоёни Ҳизб баҳсу мунозираҳо сар шуд. В.И.Ленин ва тарафдорони ӯ, ки дар вақти овоздиҳи аксарияти овозхоро соҳиб шуданд, болшевик ва тарафдорони Мартов-меншевик ном гирифтанд. Бо ҳамин РСДРП ба ду шоха тақсим шуд.

Дар давраи инқилоби якуми рус солҳои 1905-1907 дар Руссия ҳизбу чараёнҳои сиёсии нав, аз ҷумла ҳизби конститусионӣ- демократи «Иттифоқи 17 октябр» (октябристҳо), «Черносотенцы», «Партияи монархистии Россия», «Иттифоқи халқи рус», «Иттифоқи мардуми ба номи Архангел», «Ҷамъияти муборизаи ғаёл зидди инқилоб ва анархия» ва ғайраҳо, ташкил ёфтанд.

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИ-ИҶТИМОИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ (1905-1917).

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX Россия ба дараҷаи олиии тараққиёти капитализм - империализм расид. Дар ин давра капитализми рус ба иқтисодиёти Осии Миёна торафт бештар ворид гардида, муносибатҳои феодалиро вайрон мекард. Албатта дар шароити мустамликави ҳучуми капитал, ниҳоят суғат ба амал омада буд. Ба ин нигоҳ накарда халқҳои мустамлика, аз ҷумла, тоҷикон ба доираи нуфузи капитал кашида мешуданд. Ҷи дар Туркистон ва ҷи дар аморати Бухоро молҳои истеҳсоли саноати рус мавҷеи маҳсулоти косибону ҳунармандони маҳаллиро танг карда, ҷои онро мегирифтанд.

Муносибатҳои капиталисти дар баробари ноҳияҳои марказ дар қисми зиёди қаламрави аморати Бухоро низ пайдо шуданд. Хусусияти ҳоси муносибатҳои капиталисти дар он буд, ки воридшавии сармоя ба иқтисодиёти ин ҷо суғат гузошта, муносибатҳои феодали афзалияти ҳудро дер боз нигоҳ медоштанд.

Истисмори милли - мустамликави, ки ҳукумати подшоҳи дар Осии Миёна мегузаронд, пешрафти тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи кишварро боз медоштанд. Илова

аз он, сиёсати мустамликави мутлақияти подшоҳи сади роҳи тараққиёти сиёсию иқтисодии халқҳои Осиёи Миёна гардид. Дар тамоми давраи мустамликави замини тоҷикон аз ҷиҳати сиёси пароканда буд. Уезди Хучанд ба ҳайати вилояти Самарқанд дохил шуда, ноҳияҳои Конибодом, Ашт ва Исфара тобеи губернатори ҳарбии Фарғона буданд. Ноҳияҳои Бухорои Шарқи (Марказ ва Ҷануби Тоҷикистони имрӯза) ва Помири Ғарби дар ҳайати аморати Бухоро, Помири Шарқи ба ҳайати вилояти Фарғона дохил мешуданд.

Чунин тақсимои маъмурии сарзамини тоҷикон ба пешрафти иқтисоди, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, худшиносии милли ва ягонагии халқи тоҷик ҳалал мерасонд.

Дар арафаи инқилоби солҳои 1905-1907 ба монанди давраи пештара иқтисодиёти Осиёи Миёна ба манфиати капиталистони рус мувофиқгардонда шуда буд. Капиталистони рус барои қонеъ гардонидани талаботи худ ба пахта барои тараққиёти ин соҳа дар Осиёи Миёна аҳамияти махсус меоданд. Соли 1895 ҷамъияти хочагии қишлоқ ва дар назди он комитети пахтакори ташкил дода шуд. Вазифаи ин комитет аз он иборат буд, ки майдони кишти пахта зиёд карда, сифати пахтаро беҳтар кунад. Сол то сол майдони кишти пахта васеъ гардида, ба ҷои пахтаи навъи маҳали, пахтаи навъи баландҳосили америкои кишт карда мешуд.

Агар соли 1884 дар Туркистон пахтаи навъи америкои дар 450 х. десятина замини кишт карда 7 х. пуд ҳосил дода бошад, соли 1887 ба миқдори 200 х. пуд пахтаи навъи америкои истеҳсол карда шуд. (История таджикского народа. Кн 2.-С. 199-200).

Дар ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон истеҳсоли пахта асосан дар ихтиёри фирмаҳои «Курдин ва К» ва мануфактураи калони Ярославск буд. Фирмаҳои плантатсияҳои худро доштанд. Дар заминҳои плантатсияви пахтаи навъи америкои кишт карда шуда, аз меҳнати кироя истифода бурда мешуд. Барои ба Россия кашонидани пахта роҳи оҳани Закаспий аҳамияти калон дошт.

Дар баробари ин, дар инкишофи хочагии қишлоқ ва аз

чумла, пахтакори монеаҳои зиёд буданд. Қафомонии умумии иқтисодии кишвар ба мавҷуд набудани роҳи нақлиёт, таъмин набудани бехатарии роҳҳои савдои ва дигар душвориҳо вобаста буд. Аз сабаби набудани алоқаи бевоситаи байни истеҳсолкунандагони пахта ва муассисаҳои, ки пахтаро кор мекарданд, дар байни онҳо гурӯҳи миёнаравон пайдо шуданд.

Фирмаҳои капиталисти пахтаро аз деҳқонон бо ёрии агентҳои хурд, тарозудорон, аробакашон бо чандин фанду фиреб мегирифтанд. Миёнаравон аз фирмаҳо қарзи дарозмуддат гирифта, онҳоро ҳамчун бунак дар байни деҳқонон паҳн мекарданд. Миёнаравон деҳқонро бо ҳар баҳона фиреб медоданд. Дар бисёр мавридҳо деҳқонон баъди «фурӯхтани» пахта ҷои хароҷоти сарфшударо пур карда наметавонистанд.

Дар баробари пахтакори дар хоҷагии молию пули ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон боғдори ва тоқпарвари аҳамияти аввалиндараҷа доштанд. Масалан, соли 1890 дар 1310 десятина замин тоқ парвариш карда шуда бошад, соли 1909 барои тоқпарвари 5436 десятина замин ҷудо шуда буд. Соли 1890 дар Уезди Хучанд 655 ҳазор пуд кишмиш истеҳсол карда шуд. Соли 1899 ин рақам ба 16045 ҳазор пуд расонда шуд. (История таджикского народа.-Т.2, кн.2.-С.203).

Дар хоҷагии Тоҷикистон он давра ҷорводори низ мавқеи калон дошт. Дар ин ҷо миқдори муайяни гусфандҳои қирғизи маҳинпашм ва қароқули парвариш карда мешуд. Дар ҳуди Уезди Хучанд ҳар сол то 20 ҳазор сар ҷорво ва чандин пуд пашм ба фурӯш бароварда мешуд.

Дар ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон қирпарвари тараққи карда буд. Аз ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон танҳо дар соли 1908 ба Россия 13364 пуд шохи бурда шуд.

Инкишофи минбаъдаи муносибатҳои молию пули ба табақаҳо ҷудо шудани деҳқонро тезонид. Қисми зиёди деҳқонон хонавайрон шуда, сафи мардикоронро зиёд мекарданд. Қисми дигари деҳқонон бой шуданд. Масалан, соли 1908 дар Уезди Хучанд 2389 хонаводаи деҳқонон тамоман замин надоштанд. 1000 хонавода аз 1 то 0, 25 таноб

замин доштанд. Чунин вазъият дар ноҳияҳои дигари Тоҷикистони Шимоли ҷой дошт.

Ҳамин тариқ дар арафаи Инқилоби солҳои 1905-1907 дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон дар дохили муносибатҳои феодали муносибатҳои капиталисти пайдо шуданд, лекин асосҳои феодали бе тағйир монданд ва асосҳои капиталисти мавқеи устувор гирифта натавонистанд.

АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ СОЛИ 1905-1907

Дар натиҷаи барқарор шудани протекторати Россия аз болои аморати Бухоро дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии аморат тағйироти муайян ба амал омаданд. Дар зери таъсири капитализми рус шаклҳои хочагидорӣ асримиёнаги вайрон шуда, Бухоро ба муомилоти ҷаҳони ҷалб карда шуд. Аз Бухоро ба Россия асосан пахта бурда мешуд ва дар фуруши пахта Бухоро баъд аз Фарғона ба ҷои дуюм баромад.

Дар Бухорои Шарқи пахтакори суст равнақ меёфт. Чунки ин диёр аз роҳи оҳан дур буда, системаи мукаммали обёркуни надошт. Аморат барои инкишофи пахтакори дар ин ҷо ҷорae наандешид, дар Бухорои Шарқи барои эҳтиёҷоти дохили ва савдо ғалла истеҳсол карда мешуд.

Дар баробари пахта аз Бухоро ба Россия пусти карокули, пашм, гилем, пила ва ғайра бурда мешуд. Дар аввал савдогарони маҳали маҳсулоти худро дар бозорҳои Нижегородск ва Москва мефурухтанд. Баъдтар дар қаламрави Бухоро савдогарони рус мавқеи худро мустаҳкам карда, савдои ин молҳоро ба дасти худ гирифтанд.

Аз Бухорои Шарқи ба Россия pista, чормағз, зағир, кунҷид, гандум, чорво, чарм, матоъҳои абрешими Ҳисори, пусти карокули, пашм ва ғайраҳо бурда мешуданд.

Ба гӯшаҳои дурдасттарини Бухорои Шарқи молҳои саноатии Россия оварда мешуданд. Масалан, дар ибтидои асри XX ба Бухоро соле 1500 пуд молҳои гуногун оварда шуд.

Аз ибтидои асри XX сар карда капитали молиявии рус

ба аморати Бухоро ворид шудан гирифт. Дар аморат шӯъбаи бонки давлатии Россия, филиалҳои бонки Русу Осиё, бонки ҳисоботии Москва, бонки савдоии Сибир ташкил ёфта буданд. Сармоядорони рус иқтисодиёти Бухороро дар зери таъсири худ даровард.

Дар Бухоро корхонаҳои саноати охири асри XIX ва ибтидои асри XX бунёд шуда буданд. Ин корхонаҳо асосан заводҳои пахтатозакуни буданд, ки ба саноатчиёни рус таалуқ доштанд. Дар солҳои 90-ум дар қатори сармоядорони рус буржуазияи савдои маҳали низ ташаккул ёфта буд. Дар арафаи инқилоби солҳои 1905-1907 20 корхонаи пахтатозакуни, як кони коркарди тилло амал мекарданд, ки дар онҳо 734 нафар коргарон кор мекарданд. Аммо ҳукумати подшоҳии рус ба равнақи саноат дар Аморати Бухоро роҳ надод, бинобар он косиби ва ҳунарманди ҳанӯз бартариат доштанд.

Дар Бухорои кӯҳна 9 устохонаи калон ва 80 устохонаи хурди бофандаги мавҷуд буданд, ки дар онҳо 15000 бофанда кор мекард. Ҳунарманди аксаран мероси буд. Яке аз ҳунарҳои пахншуда кулоли буд. Ҳунармандон бо ёрии чархи кулоли зарфҳои гуногун месохтанд. Матоҳои шохибобон ва зардӯзони тоҷик хеле дилрабо ва зебо буданд. Дар байни тоҷикон чармгари, чубтароши, музадӯзи, заргари ва оҳангари ривоч меёфтанд.

АҲВОЛИ МЕҲНАТКАШОН

Дар аморати Бухоро, аз ҷумла, Бухорои Шарқи хоҷагии кишлоқ асоси иқтисодиётро ташкил мекард. Замин ба категорияҳои: амлоки, амири, вақф, мулк тақсим мешуд. Хоҷагиҳои деҳқони аз ду сеяки ҳосил андоз меоданд.

Дар баробари андози асоси аз замин зироаткорон боз кушпули, кавсан, обҷувозпули, миробона меоданд. Илова аз ин, андозҳои дигар, ба монанди закот, аминона, дуқонпули, тарозупули, гузаргоҳпули, дарвозапули, роҳпули ва ғайраҳо меҳнаткашонро бенаво ва хонахароб менамуданд.

Дар ин давра дар ҳудуди Бухорои Шарқи низ ба

табақаҳо ҷудошавии деҳқонон мушоҳида карда мешуд. Қисми асосии замин ба дасти табақаи болои гузашт. Масалан, дар ҳудуди Ҳисор, Шаҳринав ва Регар табақаҳои болои 76 % хоҷагихоро ташкил намуда, 45, 6% заминҳои обёришавандаро соҳиб буданд, 28 % хоҷагиҳои деҳқонони камбағал ҳамаги 1% заминҳои обёришаванда доштанд. Чунин вазъит дар ноҳияҳои Бухорои Шарқи ҷой дошт. Аҳволи деҳқонони ноҳияҳои Ғарбии Бадахшон, махсусан вазнин буд. Дар ин ноҳияҳо заминҳои қорам хеле кам буда, тамоми замин дар ихтиёри бойҳо буд.

Дар ҷор ноҳияи Бадахшон 14190 нафар аҳолии (1303) хоҷаги, ҳамаги 3066 га замин дошт.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои молиқу пули ба ҷудошавии табақаҳои аҳоли оварда расонд ва сафи бенавоён меафзуд. Аввалин коргарони маҳали аз ҳисоби деҳқонони бенавогашта ташаккул меёфтанд. Деҳқонон дар ҷустуҷӯи қор ба шаҳрҳо рафта, ба сифати мардикор, коргарони мавсими дар қорхонаҳо қор мекарданд. Мардикорони тоҷик бо коргарони рус дар қорхонаҳои саноати қор қарда, тамоми азобу машаққати истисмори капиталистиро аз сар мегузарониданд.

Робита бо пролетариати рус дар қараёни ташаккули синфи қоргари тоҷик саҳми бузург бозид. Мӯҳтоҷи ва зиндагии қашшоқона мардумро ба мубориза бархезонд. Ин мубориза таҳти ғояҳои инқилоби солҳои 1905-1907 боз ҳам шиддат гирифт.

ИШТИРОКИ МЕҲНАТКАШОНИ ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛИ ДАР ИНҚИЛОБИ СОЛҲОИ 1905-1907

Инқилоби якуми рус соли 1905-1907 аз ҷиҳати характери худ инқилоби буржуази – демократи буд. Характери ҳар як инқилоби иҷтимоӣ аз ҷиҳати вазифаҳои он муайян қарда мешавад. Инқилоби солҳои 1905-1907, инқилоби зидди тартиботи помещики – феодалӣ буд. Аз ин рӯ, инқилоб характери буржуази дошт. Зеро сарнагун намудани мутлақияти подшоҳи ва тартиботи феодалӣ вазифаи

бевоситаи инкилоби буржуази аст.

Инкилоби якуми рус хусусияти хос дошт. Буржуазияи рус умуман дар инкилоб иштирок надошт. Чунки буржуазияи рус, аз ҷиҳати сиёси ва иқтисоди, дар мамлакат мавқеи устувор дошт. Манфиатҳои буржуазия ба манфиатҳои мутлақият ва синфи помещики-феодалӣ як буд. Аз ин ҷиҳат буржуазия аз инкилоб манфиатдор набуд.

Аз ин рӯ, инкилоб характери демократи гирифт. Қувваҳои пешбарандаи инкилоб синфи коргар ва деҳқонони Россия буданд. Дар сари инкилоб синфи коргар меистод. Бо баробари ғалабаи инкилоб дар мамлакат мебоист тартиботи демократи барқарор карда мешуд. Иштироки табақаи меҳнаткаш ба инкилоб характери демократи дод.

Инкилоби якуми рус ба халқҳои Осиёи Миёна таъсири калон расонд. Садҳо миллион аҳолии аз ғафлати асримиёнагии бедор шуда, барои ҳаёти нав ва ҳуқуқҳои оддитарини инсон ба мубориза бархостанд.

Дар арафаи инкилоби солҳои 1905-1907 дар Туркистон 14,5 ҳазор нафар коргарони фабрики-заводи, 2 ҳазор коргарони саноати кӯҳӣ ва 15 ҳазор нафар коргарони роҳи оҳан кор мекарданд. Пролетариати милли нисбатан камшумор буд. Дар сафи пеши ҳаракати революсионӣ синфи коргарони рус меистоданд, ки дар шаҳрҳои калони Туркистон ҷамъ шуда буданд.

Пролетариати рус дар Туркистон дар ташкилотҳои социал-демократи муттаҳид шуда буданд. Ин ташкилотҳо матбааи худ «Рабочий», «Русский Туркистан» ва «Самарқанд» - ро доштанд.

Инчунин, дар шаҳрҳои Туркистон матбуоти болшевики «Искра», «Пролетарий», «Вперёд», «Новая жизнь» ва ғайраҳо дар байни аҳоли паҳн карда шуданд. Матбуоти инкилоби дар мустаҳкам гаштани гурӯҳҳои сотсиал-демократи ва ғояҳои сиёсии онҳо саҳми калон бозид.

То соли 1905 дар як қатор шаҳрҳои тоҷикнишин ҳам ташкилотҳои сотсиал- демократи ташкил ёфтанд. Корҳои ташвиқоти-тарғиботӣ, ки ташкилотҳои сотсиал-демократи мебарданд, пролетариати маҳаллиро ба роҳи сиёси роҳнамоӣ

карда, коргаронро ба мубориза ҷалб менамуданд. Коргарони бошуури маҳали ба ташкилоти болшевики дохил мешуданд. Дар ташкил намудани гурӯҳҳои сотсиал-демократи ва аз ҷиҳати ғояви-сиёси мустақкам намудани онҳо револютсионерон Феофанов, Бахарев, Корнюшин, Морозов ва дигарон саҳми калон бозиданд.

Ҳамаи ин ба он оварда расонд, ки инқилоби солҳои 1905-1907 аз рӯзҳои аввали саршавиаш таваҷҷӯҳи меҳнаткашони Осиёи Миёна, аз ҷумла, аҳолии Тоҷикистонро ба худ ҷалб намуд.

Дар Тоҷикистони Шимоли баромадҳои зиддиподшоҳии деҳқонон мушоҳида карда мешуд. Деҳқонон аз додани андозҳо саркаши карда, ба замини бойҳо ҳучум мекарданд, ҷангалҳоро мебуриданд ва иншоотҳои обёрикуниро вайрон мекарданд. Деҳқонон баъзан яроқнок шуда, ба қашида гирифтани заминҳои давлати ва бойҳо шурӯъ карда буданд. Ҳукумат иштирокчиёни баромадҳои деҳқононро пароканда карда, ба онҳо ҷазо меод.

Моҳи июни соли 1905 дар Тошканд ва Ашқобод шӯришҳо сар зада, 4- июл дар бисёр шаҳрҳои Осиёи Миёна намоишҳои сиёси ба амал омада буданд. Дар нимаи дуоми моҳи июл ва махсусан, моҳи октябр – ноябри соли 1905 намоиш ва баромадҳои оммавии коргарони соҳаҳои гуногун шуда гузаштанд.

18-октябри соли 1905 дар Тошканд зери шиорҳои «Нест бод мутлакия», «Нест бод капитализм» коргарон ба намоиш баромада, бар зидди манифести 17-уми октябр эътироз баён карданд. Намоиш пароканда карда шуд. Бинобар ин, 21-уми октябр коргарон дар ҷавоби тирборонкунии ҳукумат намоиши эътирози гузарониданд. 16 ноябр дар қалъаи Тошканд шӯриши аскарҳо сар зад. Шӯришчиён бо офитсерон талабҳо гузоштанд ва умедвор буданд, ки шӯриш дар байни табақаҳои дигари меҳнаткаш тарафдорон пайдо мекунад. Шӯриш бо ёрии қувваи ҳарби пахш карда шуд.

Ҳангоми шӯриши яроқноки декабри Москва 25-27 декабри соли 1905 дар Хучанд шӯриши ротаи понтони шуда гузашт. Ба шӯриш гурӯҳи сотсиал-демократҳо роҳбари

мекард. Аскарҳо офитсерони рутбаи хурд доштаро чазо дода, дар назди офитсерони рутбаи калон масъала гузоштанд, ки ҳолати тиббии қисм ва сифати хурду хӯроки аскарҳо беҳтар карда шавад. Шӯриш пахш карда шуд. Роҳбарони шӯриш ба ҳаёс гирифта шуда, бадарға карда шуданд.

Дар соли 1906 баромадҳои инқилоби ва ҳаракатҳои деҳқони дар аксари ноҳияҳои Тоҷикистон Шимоли мушоҳида шуда буданд. Дар байни аҳолии ноҳияҳои Ўротеппа, Хучанд даъватномаҳои инқилоби паҳн мегардиданд.

9-январӣ соли 1906 дар Ўротеппа даъватномаи инқилоби чоп шуда буд. Дар ин даъватнома меҳнаткашонро бо фарорасии соли нав табрик намуда, дар соли нав тамоми қувваҳои бошуурро бо муттаҳидӣ ва муборизаи нав даъват мекарданд. (История Таджикского народа.-Т. 2.- С. 219-220).

Чоп шудани чунин даъватномаҳо аз он шаҳодат медоданд, ки дар Ўротеппа ва шаҳрҳои дигар ташкилотҳои пинҳонкорӣ инқилоби амал мекарданд.

Дар соли 1906 дар аксарияти вилоятҳои Тоҷикистони Шимоли баромадҳои деҳқонон ба амал омада буданд. Масалан, 29-март деҳқонони деҳаи Чоркӯҳи Исфара ёрдамчиҳои сардори уезди Қуқандро пеш карда, ҳалли масъалаи обро ба дасти худ гирифтанд. Баъдтар, аз ҷумла, дар соли 1907 деҳқонон дар баъзе маҳалҳо замини боёнро қашида мегирифтанд. Баромадҳои сершумори деҳқонон дар зерӣ таъсири ҳаракати инқилоби Россия мегузашт. Лекин дараҷаи сусти тараққиёти иқтисодӣ, камшумор будани пролетариати миллии, набудани алоқа дар байни коргарон ва деҳқонон, сусти будани таъсири ташкилотҳои инқилоби ба ҳаракатҳои деҳқони ба он оварда расонданд, ки шӯришҳои характери номуташаққилона дошта аз тарафи қувваҳои ҳукумати пахш карда мешуданд.

БУХОРОИ ШАРҚИ ВА ПОМИР

Тӯфони инқилобии соли 1905-1907 ба аморати Бухоро низ паҳн мегашт. Дар паҳн шудани ғояҳои инқилоби дар Бухоро инқилобчиёни рус саҳмгузор буданд.

Дар ноҳияҳои дурдасти Бухорои Шарқи ва Бадахшон паҳнкунандагони ғояҳои инқилоби аскарон ва офсерони рӯҳии револютсионии доштани рус буданд.

Дар паҳн намудани ғояҳои инқилоби мардикорон ҳиссаи муайян бозиданд. Мардикорон аз ноҳияҳои дурдасттарини Бухорои Шарқи дар корхонаҳои саноатии шаҳрҳои Туркистон қор қарда, на танҳо ба ғояҳои инқилоби шинос мешуданд, балки бевосита дар намоишу баромадҳои коргарони Туркистон иштирок мекарданд. Мардикори яке аз воситаҳои асосии даромади меҳнаткашони тоҷикони кӯҳистон буд. Ҳар сол аз Бухорои Шарқи ва Бадахшон 15-20% аҳолии қобили меҳнат ба корхонаҳои Туркистон рафта, ба сифати мардикор қор мекарданд. Мардикорон чун тамоми меҳнаткашон истисмор мегардиданд. Рӯзи қори онҳо 15-16 соат давом мекард ва ба ҷои 1 сӯму 70 тини муқаррари ҳамаги 80 тин музди меҳнат мегирифтанд. (История таджикского народа.- Т.2.-С. 222-223).

Коргарони тоҷик бо коргарони рус якҷоя қор қарда, аз онҳо усулҳои муборизаро меомӯхтанд. Дар зери таъсири инқилоб дар бекигарҳои Қаротегин, Кӯлоб шӯришҳои деҳқонон ба амал омаданд.

Соли 1905 дар ноҳияҳои кӯҳистони Бухорои Шарқи якҷанд шӯришҳо ба амал омада буданд. (А.Семёнов. Восстания против правительства в конце XIX – начале XX вв. – Из истории народных движений в Средней Азии. – Душанбе.- 1988- С.32- 34).

Яке аз ин гуна норозигиҳои халқи шӯриши деҳқонони Қаротегин бо роҳбарии Қаландаршоҳ буд. Ин шӯриш аз тарафи бек паҳш қарда шуд.

Дар бекигарии Кӯлоб шӯришгарон бар зидди бек ва амалдорони ӯ ҳучум оварданд. Бек ба воҳима афтада, дар қалъа пинҳон шуд. Қушунҳои дар Кӯлоб будаи амир аз ӯҳдаи паҳш қардани шӯриш набаромаданд. Деҳқонон заминҳои бойро қашада гирифта, андозгирони амирро пеш қарданд.

Солҳои 1905-1907 дар Балҷувон низ шӯришҳои деҳқонон ба амал омада буд. Соли 1909 яке аз қалонтарин шӯришҳо дар бекигарии Ҳисор сар зад. Ҳуди ҳамин сол дар Душанбе

ва Янгибозор низ шӯришҳои деҳқонон сар заданд. Ба ин шӯриш Аҳмад ном шахсе, ки аз маҳбасхонаи амири гурехта буд, роҳбари мекард. Ҳамаи ин баромадҳои деҳқонон аз сабаби парокандагии ва номуташаққилии худ аз тарафи сарбозон паҳш карда шуданд.

Дар натиҷаи ҳаракатҳои инқилобии солҳои 1905-1907 дар ноҳияҳои кӯҳистони Бадахшон низ ҷунбишҳои деҳқони ба амал омада буданд. Ҳанӯз соли 1903 сокинони ноҳияҳои Вахон ба муқобили амалдорони амир эътироз баён намуда буданд. Сокинони Бадахшон борҳо ба амалдорони ҳукумати подшоҳии рус муроҷиат карданд, ки онҳоро аз худсариҳои амалдорони амири Бухоро начот диҳанд. Ба мақсади баргараф кардани норозигии соли 1903, генерал-губернатори Туркистон ба воситаи агенти сиёси ба амири Бухоро маълум кард, ки барои беҳтар кардани вазъият дар Помири Ғарбӣ чора андешид. Охири соли 1904 амири Бухоро беки Шугнонро ба Бухоро даъват карда, ба беки Ҳисор Остонакул супориш дод, ки ба Помири Ғарбӣ амалдорони навро тайин кунад, ки бевосита дар назорати сардори отряди Помир амал кунад. Ин амал аз он шаҳодат медиҳад, ки идоракунии Помир бевосита ба ихтиёри амалдорони Россия гузашт. Бо ин иқдом ҳукумати подшоҳӣ мавқеи стратегии Помирро ба назар гирифта мавқеи ҳудро дар ин ҷо мустаҳкам кард ва вазъи умумии ин сарзамин қадре ором намуд.

Ҳаракатҳои инқилобии солҳои 1905-1907 –ро дар Осиёи Миёна ҷамъбаст намуда, қайд кардан лозим аст, ки шӯришҳои деҳқонон ва баромади коргарон номуташаққилона буданд. Буржуазияи савдоӣ, саноати ва интелегенсияи маҳали ба ҳаракатҳои инқилобӣ зарбаи калон расонданд.

ПАЙДО ШУДАНИ МАТБУОТИ ДАВРИ ВА САҲМИ ОН ДАР ҲАРАКАТҲОИ ИНҚИЛОБИ

Дар ташаккули афкори сиёсии халқи тоҷик матбуоти даврагӣ саҳми калон бозид. Аввалин намунаи нашрияҳо дар Осиёи Миёна варақаю хитобномаҳо буданд, ки аз Россия ба

аҳолии маҳали дастрас мешуданд. Яке аз аввалин варақаҳо «Мактуб аз Петербург» ном дошт, ки 7-май соли 1901 дар Хучанд пайдо шуд.

Аввали соли 1903 дар Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Хучанд варақаҳои гурӯҳҳои социал-демократҳои рус паҳн шуданд. Охирҳои соли 1904 ва ибтидои соли 1905 ташкилотҳои маҳали социал-демократҳои Туркистон имконияти нашр кардани хитобномаҳо ва варақаҳоро пайдо карданд.

Аввалин нашрияти пинҳонкорони сотсиал-демократҳои Туркистон бо номи «Рабочий» 20 сентябри соли 1905 дар шаҳри Тошканд интишор ёфт. Рӯзнома равияи большевики дошта, хонандагонро ба муборизаи зидди ҳокимон ва мустамликадорон даъват менамуд. Рӯзнома то моҳи феввали соли 1906 нашр мешуд.

Дар Қизил-Аврот рӯзномае бо номи «Рабочий листок» чоп мешуд, ки аз нигоҳи мавзӯ ва равияи сиёси идомаи рӯзномаи «Рабочий» буд. Ин рӯзнома то моҳи октябри соли 1906 нашр мешуд.

Дар ин давра дар шаҳрҳои гуногуни Туркистон нашрияҳои дигар бо номҳои: «Самарқанд» (10 апрели соли 1904 то баҳори соли 1907), «Русаки Туркистон» (солҳои 1878 то августи соли 1906), «Асхабод» (январии соли 1899 то майи соли 1918) чоп мешуданд, ки дар ҳаракатҳои инқилобии солҳои 1905-1907 ҳиссаи арзанда гузоштанд.

Дар охири соли 1905 ва ибтидои соли 1906 дар Туркистон як қатор нашрияҳои хусусӣ ба миён омаданд, ки онҳоро буржуазияи нав таъсиси кишвар нашр менамуданд, ки аксари онҳо равияи туркпарастона доштанд. (Усмонов И., Давронов Д. Таърихи матбуоти Тоҷик.- Душанбе, 1997). Яке аз ин гуна нашрияҳо «Тарҷумон» буд, ки аз рӯзи аввали таъсисёби то шумораи охиринаш дар барои устувориҳои ваҳдати миллати туркзбон хизмат намуда, онро дар байни хонандагон тарғибу ташвиқ мекард.

Бо таъсири «Тарҷумон» аксари рушанфикрони Осиёи Миёна аз қабилӣ Мунаввар Кори ва Маҳмудхӯҷа Бехбудӣ, барои муттаҳид кардани нерӯҳои иҷтимоӣ андешаҳои пантуркизм кӯшиш мекарданд.

Омили дигари пайдо шудани матбуоти турки дар Осиёи Миёна таъсири рушанфикрони тотор аст. Тоторҳо аз як тараф ҳамчун намояндаи халқҳои туркнажод афкори туркиёро дар Осиёи Миёна оварда бошанд, аз тарафи дигар онҳо воситаи пайванди мардуми Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон бо русҳо буданд. Зеро дар ҳамаи муассисаҳои давлатии Руссия аксарияти тарҷумонҳо аз тоторҳо буданд. Мардуми корафтодаи тоҷик, ки дар муассисоти давлатии рус кор мекарданд ва забони русиро наметонистанд, худро маҷбур месохтанд, ки забони туркиро омӯзад. Ин омил ба сарнавишти баъдинаи Осиёи Миёна ҳам таъсири амиқ гузошт. Аз тарафи дигар бошад сабабгори ба вучуд омадани матбуоти турки гардид.

Ҳамин тавр моҳи ноябри соли 1905 аввалин нашрияи миллии ғайри давлатии Осиёи Миёна ба номи «Тараққи» аз нашр баромад.

Баъдтар як силсила рӯзнома ва маҷалаҳо аз қабili «Туоччрат», «Хуршед», «Осиё», «Вақт», «Иршод» таъсис ёфтанд.

Аввалин нашрияи тоҷики «Бухорои Шариф» буд, ки шумораи якуми он 11-марти соли 1912 аз чоп баромад. Рӯзнома то 2-январии соли 1919 ғайрифаъолият намуд. Рӯзнома дар таърихи афкори сиёсӣ ва фарҳангии халқи тоҷик нақши босазо гузошт. Бесабаб нест, ки 11-март дар Тоҷикистони соҳибистиқлол рӯзи матбуот эълон шудааст. Рӯзномаҳои «Самарқанд», «Зарафшон», «Танг» (Шафқ), «Кутулуш», (Озоди) ва маҷалаи «Ойина»- нашрияҳои характери сотсиал - демократи дошта буданд.

ТАШКИЛ ЁФТАНИ ҲИЗБУ ҚАРАЁНҲОИ СИЁСИ.

Дар ибтидои асри XX пеш аз ҳама дар зери таъсири инқилоби рус дар Туркистон ғайрифаъолияти созмонҳои сиёсии буржуазӣ фаъол гашт. Робитаҳои миллатчиёни буржуазии Туркистон бо Туркияи Усмони ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд, ки дар он миллатчиёни тотор саҳми калон доштанд. Равияҳои панисломи ва пантурки идеологияи

асосии чавонтуркон буд. Пешвоёни чараёни панисломи тарғиб мекарданд, ки давлатҳои исломи дар зери парчами ислом муттаҳид шаванд. Чараёни панисломи барои аз байн бурдани фарҳангу забони мардуми форсизабон хавфи ҷидди надошт, зеро забонҳои арабию форси якдигарро эътироф мекарданд.

Чараёни пантуркисти бошад бевосита барои фишор овардан ба забони форси, туркигардонии тамоми форсизабонон кӯшиш ба харҷ меод.

Пешвои чавонтуркон Анварпошшо, Талъатпошшо, Ҷамолпошшо ва дигарон буданд. Онҳо ақидаҳои пантуркиро дар байни халқҳои соҳили Волга, Кавказ ва Осиёи Миёна тарғиб намуда, онҳоро даъват менамуданд, ки дар зери парчами давлати Усмони муттаҳид шаванд. Ходими пантуркистон Зиё Гулаки рӯи рост иброз дошт, ки ватани туркон танҳо Туркияву Туркистон не, балки кишвари беканори Турон аст». (Ғафуров Б. Тоҷикон. К.2.- С.257).

Соли 1909 дар Истамбул «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониш дар байни Ом» таъсис ёфт. Мақоми ин ташкилот дар паҳн намудани ғояҳои пантурки хеле зиёд аст. Ин ҷамъият дар таҳти назорат ва ҳимояи шӯъбаи маорифи партияи чавонтуркон «Иттиҳод ва тарақи», ки роҳбари он доктор Нозим буд амал мекард.

Бо ташаббуси «Ҷамъияти Бухоро» аз Осиёи Миёна ба макотиби олии Истамбул садҳо нафар ҷавонон фиристода шуданд, ки онҳо баъди баргаштан ба Осиёи Миёна ақидаҳои пантуркистиро тарғиб мекарданд.

Дар бисёр мавридҳо ташвиқоти онҳо натиҷаи дилхоҳ доданд.

Дар зери таблиғи ин чараён баъзан тоҷикон ба форсизабон ва ориённаҷод будани худ шубҳа пайдо карданд. Мардуми Бухорову Туркистон то истилои Руссия ва пайдо шудани чараёни миллатгарои - пантуркизм худро аз ҷиҳати милли ҷудо намекарданд ва миллат гуфта таалуқоти дини-мазҳабии худро дар назар доштанд.

Пантуркизм таҳти ниқоби панисломизм амал мекард. Азбаски туркон сунни мазҳаб буданд ва аксари тоҷикон низ

ба ин мазҳаб мутааликанд, ба хотири ғояҳои исломи ва ягонагии мазҳаб ба зуди таҳти таъсири паисломизми турки меафтоданд.

Забони форси бошад, чун забони дин баробари забони араби шинохта мешуд. Ин забон забони давлати, забони дабистону мадраса, забони муоширати тамоми қавмҳои минтақаи васеъ аз уқёнуи Ҳинд то Кафкоз ва аз даштҳои Қазоқ то водии Қашқари Чин буд.

Маҳз дар зери таъсири пантуркизм қувваҳои миллатгарои пайдо шуданд, ки мақсадашон барангехтани ихтилофоти мазҳаби буд. Бо ҳамин роҳ дар байни қавмҳои эронинажод низои мазҳаби барангехтани шуданд. Ба ин кор мустамликадорони рус низ ҳавасманд буданд. Низое, ки моҳи январи соли 1910 дар Бухоро байни мазҳаби шиая сунни ба амал омад, мисол гуфтаҳои болоянд. «Як маъмури рус бо фармони генерал-губернатор дар беруни дарвозаи Бухоро идорае ташкил карда, шабу рӯз ба қорҳои махфие машғул буд. Бо эрониеҳои Бухоро мусоҳиба карда, аз тоҷикон эҳтиёт шуданро тавсия менамуд. Дар сӯҳбат бо тоҷикон онҳоро бовар мекунонд, ки эронихо ба муқобили шумо тайёри дида истодаанд» (Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. – С.89).

Чи тавре, ки маълум мешавад дар ин мочарои байни қавмҳои эронинажод саҳми идеологҳои пантурки хеле калон буд.

Миллатчиги ва миллатчиёни буржуази, ки идеологҳои асосии он пантуркистон буданд, дар таърихи халқи тоҷик саҳми муайяни манфи бозиданд.

Робитаи миллатчиёни буржуазии Туркистон ва Туркия ҳанӯз дар охири асри XIX сар шуда буд. Ин робитаҳо пас аз инқилоби соли 1908- уми ҷавонтуркон боз ҳам инкишоф ёфтанд. Пешвоёни ҷавонтуркон Анварпошшо, Талъатпошшо, Чамолпошшо ақидаҳои пантуркиро тарғиб намуда, меқӯшиданд, ки халқҳои соҳили Волга, Кавказ, Закавказия ва Осиёи Миёнаро дар зери роҳбарияти Туркия ба як «давлати мусулмони» муттаҳид намоянд.

Ба мақсади амали кардани нияти худ (таъсис додани давлати «Туркони Кабир») пешвоёни ҷавонтуркон ба Осиёи

Миёна ҷосусон ва эмиссарони худро мефиристованд. Онҳо дар ин ҷо адабиёти лозимиро паҳн намуда, корҳои ташвиқоти мебурианд.

Соли 1909 дар Истамбул «Ҷамъияти Бухоро оид ба интишори дониши муфид дар байни ом» таъсис ёфт. Ин ҷамъият таҳти назорати махсуси шӯъбаи маорифи ҳизби ҷавонтуркон «Иттиҳод ва таракқи» ва ходими намоёни он доктор Нозим амал мекунад.

Дар баробари ба Осиёи Миёна фиристовани ҷосусон, идеологҳои пантуркисти ба тайёр кардани мутахассисон аз ҳисоби ҷавонони Осиёи Миёна диққати махсус меоданд. Соли 1910 мактабҳои олии Истамбул аз Осиёи Миёна қариб сад нафар донишҷӯӣ қабул карда буданд. (Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.2.- С. 258).

Яке аз сарварони намоён ва роҳбарони ғоявии ҷадидони Осиёи Миёна Мунавварқори Г.Абдурашидов буд. Вай дар нашрияҳои панисломия фаёлона ширкат намуда, китобҳо ва маҷалаҳои туркиро тарҷума ва нашр мекард. Ҷадидҳо дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ташкилотҳои гуногуни «Имдоди Туркия» таъсис меоданд. Фаъолияти онҳо асосан ба суғум намудани таъсири Россия ва баланд бардоштани нуфузи Туркия равона карда шуда буд.

Ҷадидон ва пайравони онҳо пантуркистон аз номи «тамоми мусулмонон» гап мезаданд. Лекин онҳо аз халқи меҳнаткаш дур буда, манфиатҳои як гурӯҳи хурди буржуазияи миллиро ҳимоя мекарданду халос.

Дар солҳои аввали Ҳокимияти Шӯрави намоёндагони пантуркизм бо тамоми қувва кӯшиш мекарданд, ки ба таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалал расонанд.

Намоёндагони ин ҷараён - Анварпошшо, Таълатпошшо, Чалолпошшо ва дигарон буданд, ки онҳо халқи мусулмони Осиёи Миёнаро ба муттаҳидшави бо давлати Туркияи «усмони» даъват менамуданд. Ходими намоёни пантуркизм Зиёгулкали буд. Ӯ нақшаҳои худро чунин иброз дошта буд: «...ватани туркони-на Туркияву Туркистон, балки кишвари абадзиндаи беканори Турунай». (Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ. 2.- С.257).

Дар даврае, ки забонҳои форси, араби бо ҳам мувофиқат мекарданд, ва яке дигареро эътироф мекард, ин чараён барои аз байн бурдани фарҳангу забони форси-забони Осиёи Миёна хавф надошт. Вале баъдтар чунин хавф зиёд шуд. Зеро ин чараён бевосита барои фишор овардан ба забони форси, туркигардонии тамоми форси-забонон кӯшиш мекард.

Тамоми ин кӯшишҳои ҷудоиандозони, миллатгарои ва патуркист дар таърихи халқи тоҷик нақши муайян бозиданд. Чунин кӯшишҳои ҷудои андози барои ташаккули миллати тоҷик, ва ягонагии онҳо ҳалал расонда, сабабҳои пайдо шудани ҳиссиёти маҳалгарои гардид, ки оқибатҳои онро мо дар воқеаҳои солҳои охир эҳсос намудем. Инчунин, ғайриқияти миллатгарои дар вақти гузаронидани тақсимои маъмури – территорияви нақши муайян бозид.

ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАХОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЗЪИ СИЁСИИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Чанги якуми ҷаҳон дар таърихи инсоният ғайриҷаҳири бузург буд, ки бо ғуноҳи доираҳои ҳукумати давлатҳои абадқудрат сар шуд. Сабаби асосии чанг зиддияти байни мамлакатҳои барои ба даст даровардани бозорҳои нави тижорати, ба даст даровардани мустамликаҳои нав ва баланд бардоштани нуфузи сиёсии худ буд.

Дар чанг давлатҳои ба ду гурӯҳ тақсим шуданд. Иттифоқи сегона: Олмон, Утриш-Маҷористон (Австро-Венгрия) ва Антанта: Россия, Франция ва Англия. Баъдтар ба чанг давлатҳои дигар, минтақаҳои Шарқи Дуру Наздик, Африқо, Уқёнусҳои Атлантика, Ором ва Ҳинд ҳамроҳ шуданд. Ҳамагӣ дар чанг 28-давлат иштирок кард. Чанг аз ҳар ду тарафи характери истилогарона дошт.

28-июни соли 1914 шохзодаи империяи Утриш-Маҷористон Франс Фердинанд дар Сараево аз тарафи миллатчиёни Сербия кушта шуд. Ин воқеа барои оғози чанг баҳона гардид. Утриш-Маҷористон ба Сербия ултиматом равона кард. Гарчанде, ки Сербия ҳамаи талабҳои ултиматумро қабул кард, ҳамагӣ рӯз чанг эълон карда шуд.

Россия дар ҷанг мақсадҳои худро дошт. Россия дар ҷанги зидди Япония (1904-1905) шикаст хӯрда, мавқеи худро дар Шарқ аз даст дод. Барқарор кардани мавқеи пештара дар Корея ва Манчурия сабаби иштироки ҳукумати подшоҳи дар ҷанг буд.

Россия нисбати воқеаҳои нимҷазираи Балкан бетараф истода наметавонист. Халқҳои славяни ин минтақа: сербиягӣҳо, черногориҳо, булғорҳо дар шахсияти Россия пушту паноҳи худро медиданд. Аз ҳамин сабаб гарчанде, ки Россия ба ҷанг тайёр набошад ҳам, маҷбур шуд, ки Сербияро пуштибони карда ба Утриш-Мачористон ҷанг эълон намояд.

Халқҳои Осиёи Миёна бевосита ба ҷанги ҷаҳон ҳамроҳ набуданд. Азбаски Россия яке аз саркардҳои ҷанг буд, хоҳу нохоҳ халқҳои ин кишвар аз бадбахтиҳои ҷанг бенасиб намонданд.

Ҷанг дар навбати аввал нишон дод, ки Россия ба он тайёр нест. Аз рӯзҳои аввали ҷанг аллакай нокифоя будани захираҳои модди ва аслиҳаи ҳарби ҳис карда шуд. Россия ин норасоии модди ва хароҷотҳои ҳарбиро ба души халқҳои мустамликаӣ худ гузошта буд. Ин албатта ба иқтисодиёти Осиёи Миёна бетаъсир намонд. Кашонда овардани молҳои саноатии Россия ба Осиёи Миёна бағоят кам шуд. Баръакс аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқавори афзуд. Ба ғайр аз ин андозҳо ва нархи молҳои ниёзи мардум қимат шуд.

Солҳои 1914-1916 амири Бухоро аз ҳазинаи худ «баҳри ғалаба» ба Россия 3-миллион сӯм нисор кард. Барои ин хизматаш Амир Олимхон бо фармони императори рус бо орденҳои «Уқоби сафед», «Александр-Невский» мукофотонида шуд. (Холиқзода А. Таърихи сиёсии Тоҷикон. -Душанбе, 1994.-С.32).

ШҶҮРИШИ СОЛИ 1916 ВА ВАЗЪИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

25-уми июни соли 1916 императори рус Николаи II «Дар бораи сафарбарии мардҳои аҳолии маҳали тобеҳи империя ба кори сохтмони иншооти муҳофиза дар маҳали урдуи амалкунанда ва ҳамчун барои анҷоми ҳама гуна корҳои

мудофияи давлат зарур» фармон баровард. Мувофиқи ин фармон бояд аз Туркистон 250-ҳазор нафар мардони аз 19 то 44 сола сафарбар карда мешуданд.

Фармон дар давраи ҳосилгундори баромада, сафарбаркунии қувваи кори ба ақибгоҳ таъсири бад мерасонд.

Чанги ҷаҳони ба иқтисодиёти Россия таъсири харобиовар расонд. Дар натиҷаи ҷанг соҳаҳои асосии хоҷагии халқ мамлакат касод шуд ва дараҷаи зиндагонии халқ паст фаромад. Ба ҷанг 47% мардони қобили меҳнат сафарбар карда шуданд.

Қулфати ҷанг, талафоти ҷони, бесалоҳиятии ҳайати фармондеҳи, ҳиёлати бевоситаи ҳукуматдорон, харобшавии ақибгоҳ боиси ҳашму ғазаби халқ гардид.

Ҷанг ба иқтисодиёти Осиёи Миёна, аз ҷумла, ноҳияҳои тоҷикнишини он таъсири харобовар расонд. Қашонда овардани маҳсулоти саноати ба Осиёи Миёна қатъ гардид. Аз Осиёи Миёна баровардани ашёи хом ва озуқавори баръақс меафзуд. Ба сабаби паст фаромадани нархи пахта хоҷагии пахтакори хароб гардида, солҳои 1915-1916 дар Осиёи Миёна бӯҳрони иқтисоди сар зад. Дар солҳои ҷанг андозҳо дар Осиёи Миёна 3-4 маротиба зиёд шуданд. Андоз аз 10%-и солҳои 80-уми асри XIX дар соли 1914 ба 75% расид.

Соли 1916 андози маҳсули ҷарби ва андози маҳсули муваққати ба миқдори 2 суму 50 тин аз ҳар пуд пахта ҷори карда шуд. Андоз аз заминҳои лалми то дараҷае расонида шуд, ки бисёр деҳқонон аз баҳри заминҳояшон мегузаштанд. Аз аҳолии ҷорводор (кучиён) андози сари хонаги ба андози 4 сӯм аз ҳавли гирифта мешуд.

Аз аҳоли бо ҳар баҳона ҷорво ва чизу ҷораашон зӯран кашида гирифта мешуд. Соли 1915 нархи пахта ниҳоят паст фароварда шуд. Деҳқонон ҳатто хароҷоти меҳнати сарфшударо пӯшонда наметавонидаанд.

Сиёсати мустамликави, зулми даҳшатовари иҷтимоӣ муқобилияти саҳти аҳолии кишварро ба амал овард. Дар ҷунин вазъият 25 июни соли 1916 фармони подшоҳ дар бораи ба қорҳои ақибгоҳ сафарбар намудани аҳолии ғайрирус

эълон карда шуд. То ин давра сокинони Қазоқистон ва Осиёи Миёна ба хизмати ҳарби даъват карда намешуданд. Ба ивази хизмати ҳарби ба ҳукумати подшоҳи андози махсуси иловаги медоданд. Тамоми ин зулму ситам сабаби шӯриши соли 1916 гардид.

САРШАВИ ВА РАФТИ ШҶҶҶҶ

ШҶҶҶҶ соли 1916 дар таърихи озодихоҳии халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон аҳамияти калони сиёси буд дошт. Бо таъсири ин шҶҶҶҶ дар ноҳияҳои Шимолии Кавказ ва Сибир ошубҳои сиёси ба амал омаданд.

Ошубҳои аввалин дар шаҳри Хучанд сар шуданд. Аз рӯи тақсимои аз уезди Хучанд бояд 9 ҳазор мардикор ба корҳои ақибоҳ сафарбар карда мешуд. Амалдорони маъмурии ҳукумати подшоҳи, губернатори ҳарбии Самарқанд Н.С. Лукашин рӯирост таҳдид мекард, ки дар сурати саркаши кардани мардикорон қувваҳои мусаллаҳ истифода хоҳад шуд.

Пагоҳии 4-уми июл қариб 500 нафар аҳолии Хучанд (дар байни онҳо занон ва кӯдакон ҳам буданд) ба назди идораи пристав* чамъ омаданд. Халқ талаб кард, ки мардикорон фиристода нашаванд. Сардори пристав талаби халқро рад кард. Он гоҳ мардум ба идораи пристав ҳуҷум карда, полисейҳо ва амалдоронро ба зерӣ борони сангу чӯб гирифтанд. Сардори уезд аскаронро бо пулемету артиллерия бар зидди халқи беяроқ сафарбар кард. Аскарон дар болои деворҳои қалъа истода, ба тарафи издиҳом 16 маротиба тир кушоданд. Ду кас кушта ва як кас маҷрӯҳ шуд. Издиҳом фавран пароканда карда шуд.

ШҶҶҶҶ ба хун оғушта шуд. Дар шҶҶҶҶ Чура Зокиров, Чура Али ва Зубайдулло Раҳматуллоев ғаёлона иштирок доштанд.

Баъди паҳш намудани шҶҶҶҶ, маъмурияти уезд бо депутатҳои думаи шаҳри Муминов, Умаров ва савдогари калон Обидҷонов ба тартиб додани рӯйхати одамони ба

* Пристав – сардори полисияи маҳали дар Россияи тоинкилоби.

мардикори сафарбаркардашуда шурӯъ намуданд.

Хабари шӯриши Хучанд ба зуди дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна паҳн гардид. Бо таъсири он 5 июл дар истгоҳи роҳи оҳани Курапаткино дар байни аскарон ва аҳолии маҳали низоъ бархост. Дар ин рӯз дар Ургут низ шӯриш ба амал омад. 7 июл дар қисмати кӯхнаи шаҳри Самарқанд шӯриш сар зад.

Аҳолии деҳаи Қистакӯзи уезди Хучанд ба управлениаи волост хучум оварда, сардор ва хизматчиёни онро куфтанд. Минбаъд ҳам қистакӯзиҳову исфисориҳои Хучанд ба мардуми шаҳр алоқаи мустақкам дошта, дар вақти зарури фавран ба мадади онҳо меомаданд. Масалан, вақте ки 21 июли соли 1916 ҳукуматдорони Хучанд 4 касро бо баҳонаи одамони шуҳбанок ба ҳабс гирифтанд, (гӯё онҳо мардумро ба шӯриш даъват мекарданд), қистакӯзиҳо ба мадади хучандиҳо шитофтанд. Калоншавандагони шаҳр бо як душвори пеши роҳи ин издиҳоми 5 ҳазорнафараро гирифта, ба Хучанд даромадан намонданд.

Аз 8 то 15 июл шуриш води Фарғонаро фаро гирифт. Аҳолии волости Ашти уезди Намангон ба идораи волост даромада, рӯйхати сафарбар шудагонро нест карданд.

Дар Ўротеппа ва деҳаҳои гирду атрофи он ҳам Шӯро ошубҳо ба амал омаданд. Лукашин ба генерал - губернатори Туркистон Н.Курапаткин 7-декабри соли 1916 мактубе фиристод, ки дар он гуфта мешуд: «...1 август ба шаҳр аз вулуси Ғончи 2 гурӯҳ деҳқонон омаданд як гурӯҳ 200 нафар, гурӯҳи дигар 250 нафар, онҳо ба тартиб додани рӯйхат монеъ шудани буданд. Бо ёрдами посбони савора ва политесия онҳо пароканда шуданд». (Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстан.- С.70).

Шӯриш ба аҳолии Панҷакент ва ноҳияҳои дигари шимолӣ Тоҷикистон ва Бухорои Шарқӣ ҳам таъсир расонд.

Тобистони соли 1916 дар амлоқдорӣ Қалъаи Лаби Оби бекигарӣ Қаротегин аҳолии бар зидди амалдорони аморати Бухоро бархост. Баҳонаи ин хурӯҷ фармони амир дар бораи ба эҳтиёҷоти ҷанг ҷамъ намудани андозҳои нав буд. Роҳбари шӯриш деҳқони мардикор Қаландаршоҳ буд. Шӯришгарон

деҳаҳои Кулӣ ва Дараи Назаракро ишғол намуда, ба гирифтани ҳисори қалъаи Лаби Об тайёр шуданд. Онҳо ду амалдори аморатро кушта, қалъаро ба даст дароварда, ба сӯи Фарм ҳаракат карданд. Дар роҳ сарбозони беки Қаротегин шӯришгаронро шикаст доданд. Дар бекигарии Қўрғонтеппа ҳам деҳқонон ба ҷунбиш даромаданд.

Ҳамин тавр, шӯриши соли 1916 дар Осиёи Миёна замони империализм калонтарин ҳаракати милли -озодихоҳи ба ҳисоб мерафт. Шӯриш, дар баробари Осиёи Миёна ва Қазокистон то Қафқазу Сибир паҳн шуда буд. Ҳукуматдорон аз авҷи шӯриш тарсида 17 июли соли 1916 дар кишвар ҳолати ҳарби эълон карданд. Амалдорони ҳукумат шӯришгарони беаслиҳаю номуташакилро тирборон карданд. Хоинони миллат, ки дар хизмати мустамликадорон буданд, дар пахши шӯриш ба ҳукуматдорон ёри расонданд.

Шӯриш асосан характери милли-озодихоҳи дошт. Бо вучуди ин, дар баъзе ноҳияҳои Қазокистон, Туркистон ва Ҷиззах баромадҳо дар зери таъсири элементҳои бои-феодалӣ мушоҳида карда шуданд.

Қувваи ҳаракатдиҳандаи шӯришро гурӯҳҳои коргарон ва аҳолии маҳали ташкил медоданд. Шӯриш ба рафти инкишофи воқеаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Осиёи Миёна таъсири калон расонд. Шӯриш системаи мустамликавии мутлақиятро ба ларза дароварда, бӯҳрони сиёсии давлати Руссияро амиқтар гардонд.

ВАЗЪИЯТИ ИҚТИСОДИИ САРЗАМИНИ ТОҶИКОН ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИ- ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ

Ҳукумати подшоҳи муваффақ шуд, ки аввалин инкилоби русро паҳн намуда, муваққатан дастболо шавад. Аммо Ҳукумат зиддияти оштинопазирӣ ҷамъиятиро, ки пояи сиёсии империяи Руссияи подшоҳиро сушт мегардонд ва сабабгори инкилоб буд, бартараф карда натавонист. Ин зиддият боиси хуруҷи нави инкилоби гардида, аз соли 1910

дар тамоми қаламрави давлати Россия сар шуд. Дар Осиёи Миёна низ мавҷи ҳаракати инқилоби оғоз гардид.

Дар даҳсолаи аввали асри XX капитали монополистии Россия таъсири худро дар Осиёи Миёна торафт зиёд мекард. Ноҳияҳои Тоҷикистон барои саноати Россия чун манбаи ашёи хом хизмат мекарданд. Капитали рус барои тараққи додани соҳаи хоҷагии қишлоқ, ки барои пешрафти саноатии рус мувофиқ гардонда шуда буд, мусоидат менамуд.

Капитали бонкии рус ба иқтисодиёти ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон сар дароварда, ба табақаҳо ҷудошавии деҳқононро тезонд. Аксарияти деҳқонони хонавайрон ба сафи коргарон, ки қувваи арзони коргари буданд, дохил мешуданд.

Бонкҳо дар баробари маҳсулоти пахта маҳсулоти деҳқони ва чорводориро ҳам ба зерӣ назорати худ гирифтанд. Масалан, дар вилояти Самарқанд (уезди Хучанд ба ҳайати он дохил мешуд) барои пахтакори 30%, барои маҳсулоти бофандаги (мануфактура) 10%, барои меваи хушк 15%, барои ғалладона ва орд 5%, барои дигар маҳсулотҳо 35% маблағи қарздиҳи бонкҳо ҷудо карда буданд. (История таджикского народа.- Т.2. кн.2.- С.231).

Иқтисодиёти Осиёи Миёнаро асосан бонкҳо ва ширкатҳои бонкҳои тижорати «Муттаҳида», «Волга –Кама», «Руссу Осиёги», «Руси» ва бонкҳои дигар дар зерӣ назорати худ гирифта буданд. Аксарияти бонкҳо на танҳо ба ширкатҳои пахта пул қарз медоданд, балки хонахову тижорат, савдои дошта, аксияҳои зиёдро нигоҳ медоштанд.

Бонкҳои хусусӣ ва давлатӣ ба воситаи шахсони алоҳида агентҳо ва миссионерҳо ба истеҳсолкунандагони пахта алоқа мекарданд. Дар натиҷа истеҳсолкунандагони хурду миёна аз бонкҳо қарздор шуда, хонаҳароб мешуданд. Масалан, то 1-уми ноябри соли 1912 аҳолии Туркистон аз бонки давлатӣ ба маблағи 27530 сӯм, аз бонкҳои хусусӣ 129182 сӯм қарздор буданд. (История таджикского народа.т.2.кн.2,-с.232).

Ҳамин тариқ, капитали рус ба иқтисодиёти Туркистон сар дароварда, истеҳсолкунандагонро бевосита ба тобеияти худ дароварданд.

Аз ибтидои асри XX капитали рус аз болои иктисодиёти аморати Бухоро ҳам назорат менамуд. То соли 1915 дар маркази Бухоро, ғайр аз шӯъбаи бонки давлати, боз шӯъбаи ҳафт бонки хусуси кушода шуданд. Ба онҳо шӯъбаи бонкҳои Руси-Шарқи, Руси савдои Шарқ, Азови-Дони ва ғайраҳо шомил буданд. Бисёрии ин бонкҳо ба капитали хориҷи, аз ҷумла, фаронсави ва немиси алоқа доштанд.

Соли 1913 дар Бухоро дар қаламрави аморат 25-заводи пахтатозакуни кор мекарданд. Аз ҷумла, 19-тои онҳо ба буржуазияи рус, 3-тои онҳо ба амири Бухоро ва 3-тои боқимонда ба савдогарони Бухоро мансуб буданд.

Савдои хориҷии Бухоро ба воситаи Россия гузаронида мешуд. Масалан, солҳои 1911-1913 аз 75 млн. сӯми савдои хориҷии Бухоро 89% ба саҳми Россия рост омад. (История таджикского народа.- Т.2.- С.234).

Аз Россия ба Бухоро молҳои саноатии зарури ва гандум оварда мешуданд. Аз Бухоро ба Россия пахта ва пӯсти қаролкули бурда мешуданд.

Бухорои Шарқи дар ҳаёти иктисодии аморат мавқеи муайян дошт. Дар ин ҷо кишти пахта сол то сол зиёд мешуд. Имкониятҳои иктисодии Бухорои Шарқиро ба назар гирифта, савдогарон ва капиталистони рус сохтмони роҳи оҳанро то Ҳисор ба миён гузоштанд, лекин ин иқдом амали нагашт. Бухорои Шарқи дар баробари пахтакори базаи асосии зироати ғалладона буд. Умуман, аз Бухорои Шарқи ба Россия пахта, зағир, кунҷид, гандум, чорво, чарм, пӯсти рӯбох, шағол, хирс, pista, чормағз, матоъҳои абрешими бароварда мешуданд.

Буржуазияи рус барои дар Бухорои Шарқи ташкил кардани базаи асосии пахта кӯшиш мекарданд, ки бо ин усули консепсияҳои худ заминҳои қорамро соҳиб шавад.

Барои консепсия заминҳои дашти Қарши, Шӯробод, Қурғонтеппа ва Қубодиён мувофиқ дониста шуданд. Соли 1908 барои омӯхтани имконияти оббёри қардани заминҳои води Амударё комитети биржавии Москва экспедицияи махсус фиристод.

Солҳои 1912-1913 бо дастгирии бевоситаи саризми рус

намояндагони чудагонаи буржуазияи рус ва помешикон бо амири Бухоро шартномаҳо имзо карданд. Мувофиқи ин шартнома 300 ҳазор га. замин ба консепсияҳои рус гузашт. Мувофиқи шартнома соҳибони консепсия ҳуқуқ доштанд, заминҳои деҳқонро кашида гиранд ва онҳоро аз ҳудуди консепсияҳо ронанд. Дар консепсияҳо асосан деҳқонони безамин ва камзамин кор мекарданд. Саршавии ҷанги ҷаҳони амалиёти консепсиядоронро сушт кард.

ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИ - ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917 ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Ҷанги якуми ҷаҳон, ифодаи бӯҳрони сиёсии капитализм буд, ки нуфузи империализмро сушт кард. Давом додани ҷанг тамоми норизогиҳои оммаи васеи халқро афзун намуд. Дар чунин вазъият подшоҳи Россия Николаи II 27 феввали соли 1917 ба Ҷаҳонӣ писари ба балоғат нарасидааш аз вазифа даст кашид. То ба балоғат расидани императори хурдсол мебоист бародараш Михаил ҳукуматро идора мекард, вале рӯзи дигар Михаил ҳам аз тахт даст кашид. Думаи давлати бошад, истеъфои шоҳро қабул карда, ба сардории княз Лвов ҳукумати муваққати ташкил дод.

Баъд аз 27 феввали соли 1917 дар Россия вазъияти сиёси ба таври кулли тағйир ёфт. Инқилоби феввали соли 1917 давоми инқилоби якуми рус буд. Инқилоб аз ҷиҳати характери худ буржуази-демократи мебошад. Дар инқилоб синфи коргар ва деҳқонони Россия иштирок доштанд. Хусусияти хоси инқилоби феввали дар он буд, ки дар мамлакат ду ҳокимияти: ҳукумати муваққати ва Шӯрои депутатҳои коргарон, аскарҳо ва деҳқонон ташкил ёфтанд. Ду ҳокимияти аз моҳи феввали соли 1917 то воқеаҳои 3 - 4 июли соли 1917 давом кард.

Баъди ин бо сиёсати созишкоронаи советҳои эсери - меншевики ҳокимиятро буржуазия соҳиб гардид. Ду ҳокимияти ба Ҷаҳонӣ буржуазия анҷом ёфт.

Хабари сарнагун шудани мутлақият дар муддати кӯтоҳ

дар тамоми империя ва мустамликаҳо паҳн гашт. Шаби 1 март хабари аз тахт барканор гардидани подшоҳ ба Туркистон расид. 3 март дар тамоми матбуоти маҳали хабари сарнагун шудани подшоҳ ва ташкил ёфтани ҳукумати муваққати чоп гардид.

Дар баробари дигар гӯшаҳо, дар Тоҷикистон низ Шӯрои депутатҳои коргарону аскарон ташкил ёфт. Ба Шӯроҳо асосан коргарони роҳи оҳани Осиёи Миёна ва корхонаҳои саноати дохил мешуданд. Роҳбариятро дар Советҳо унсурони эссери ва меншивики ба даст дароварданд. Инро низ бояд қайд кард, ки ба ҳайати Советҳо асосан намоёндагони миллатҳои русзабон дохил шуданд.

Дар баробари Шӯроҳо, дар Осиёи Миёна, ташкилотҳои гуногуни демократии таъсис ёфтанд, ки ба онҳо намоёндагони меҳнаткашони миллатҳои гуногун шомил шуданд. Дар Самарқанд ташкилотҳои иттифоқи мусулмонони меҳнаткаш, дар Хучанд «Комитети роҳи оҳани коргарон ва деҳқонони стансия Хучанд» ва Шӯрои депутатҳои мусулмонон ташкил ёфтанд. Ин ташкилотҳо бо Шӯроҳои коргарон аскарҳо алоқаи наздик доштанд. 31 март дар маҷлиси якҷоя Шӯрои депутатҳои коргарон ва солдатҳои Тошканд, комитети иҷроия, намоёндагони Шӯрои депутатҳои мусулмонон ва Шӯрои деҳқонон дар бораи барҳам додани генерал - губернатори Туркистон қарор қабул карда шуд.

Буржуазияи милли, унсурони бою феодалӣ кӯшиш мекарданд, ки болоравии ҳаракати Милли-озодихоҳии халқҳои Осиёи Миёнаро ба зерӣ назорати худ гирифта, онро ба манфиати маҳдуди синфи истифода баранд. Идеологҳои асосии буржуазияи Милли ба монанди пештара ҷадидҳо буданд.

Табaddулотӣ моҳи февралӣ соли 1917-ро ҷадидҳо ба шодӣ томи истикбол гирифтанд. Моҳи мартӣ соли 1917 дар Тошканд миллатчиёни буржуазӣ ташкилоти худро ба номи «Шӯрои исломия» таъсис доданд. Дартар намоёндагони қриали-дини аз он ҷудо шуда, ташкилоти дигарро бо номи «Уламо» таъсис доданд. Ба ин ташкилотҳо собиқ депутатҳои

Думаи давлати Муллоабдулвоҳид Қориев, Мунавваркори Абдурашидов. М.Чукаев, И.Сайфулмулуков роҳбари мекарданд. Бояд қайд кард, ки ин созмонҳо ва пешвоёни онҳо бештар дар зери ғояҳои пантурки буданд. Онҳо ҳиссиёти худшиносии форсизабонҳоро эътироф намекарданд. Худшиносии туркгарои ба бадбинии забону фарҳанги форсҳо табдил ёфт.

Дар тарғиби равияҳои пантуркии ин ташкилотҳо «Турон» ном гурӯҳи буржуазии милли, ки дертар ба «Ташкилоти федералистии Турк» (Турк Адам марказияти) табдил ёфт, роли муайян бозид.

Роҳбарони ин ташкилотҳо худро ҳомиёни дини ислом ва манфиатҳои умумихалқи ба қалам дода, табақаҳои қафомондаи аҳолиро ба муқобили инқилоб бархезондани мешуданд. Лекин ҳуди чараёни ба синфҳо ва табақаҳо ҷудошавии аҳоли нишон дод, ки сабабгори ин гуруснаги бойҳою савдогарон мебошанд. Дар байни онҳо ва камбағалон ягон ҳел манфиатҳои «умуми» вучуд надоранд. Намояндагони «Шӯрои исломия» тарафдори роҳи таракқиёти буржуазии Осиёи Миёна буданд. Пайравони «уламо» аз рӯи қонуни шариат амал карда, тарафдори барқарор кардани тартиботҳои феодалии амири буданд. Мақсадҳои ин ташкилотҳо ба халқ маълум гашта, мардум аз онҳо ҷудо шуд. 9 март соли 1917 дар майдони марказии Хучанд намоиши якҷояи аҳоли ва аскарон барпо гардид. Баъд аз намоиш Совети шаҳри Хучанд ташкил ёфт, ки роҳбарияти инқилобиро ба дасти худ гирифт.

Дар сари дигаргунсозҳои инқилоби дар қисми Тоҷикистони Шимоли коргарони роҳи оҳан меистоданд. 14 март «Комитети роҳи оҳанчиёни Хучанд» таъсис ёфт. Бо ташаббуси комитет дар қони ангишти Сулукта Совети депутатҳои коргарон таъсис дода шуд. Чунин советҳо дар қонҳои «Шӯроб», қони нефти «Санто» ташкил дода шуданд. Ташкилотҳои маркази ва маҳали дар роҳи инкишоф додани чараёни муташаккилона ба ҳаракати омма чораҳои амали меандешиданд. 31-март бо қарори муттаҳидаи Совети депутатҳои коргарону солдатҳои Тошканд, комитети иҷроия

ва намояндагони Совети депутатҳои мусулмону иттифоқи деҳқонон сохти генерал-губернатори барҳам дода шуд. Ин комёбии бузург буд.

7-апрел бо роҳбарии Щепкин Н.Н. Комитети Туркистонии ҳукумати муваққати ташкил дода шуд. Ба ҳайати комитет намояндагони буржуазияи рус ва буржуазияи маҳали дохил шуданд. Сардори комитет ваколати генерал-губернаторро гирифт. Дар маҳалҳо, уезду волостҳо комиссарҳо таъин шуданд, ки ваколати маъмурии маҳали доштанд. Комиссари Ҳукумати муваққати дар уезди Хучанд прапорщик Тараненко таъин шуд.

17-апрел соли 1917 Комитети Иҷроияи Ҳукумати муваққатии Хучанд дар ҳайати 29 нафар намояндагии буржуазияи рус ва маҳалли ташкил карда шуд. Аз ашрофони маҳали соҳибони заводҳои пахтатозакуни ва равғанкаши Муҳаммадраҳим Алибоев, Маҳкамбой Отабоев, Самадҷон Муъминов ва дигарон ба ҳайати комитет дохил шуданд. Аз ин ҷиҳат комитети иҷроия манфиати ҳукумати буржуазӣ ва синфӣи буржуазияро ҳимоя мекард.

Ҳукумати буржуазии сиёсӣ мустамликавии ҳукумати подшоҳиро давом дода, ба халқ, озоди, нон ва заминро сулҳро надод.

Халқҳои Осиёи Миёна ба монанди пештара зулми дутарафаи Милли ва иҷтимоиро аз сар мегузаронданд. Инқилоби буржуазӣ-демократӣ масъалаҳои асосӣ ва иқтисодиро ҳал накард. Аз ин сабаб, меҳнаткашони Осиёи Миёна дар атрофи ташкилотҳои сиёсӣ муттаҳид шуда, барои инқилоби нав тайёри медиданд.

Меҳнаткашони Бадахшон хабарӣ аз салтанат дур шудани подшоҳи Руссияро 3-апрели соли 1917 фаҳмиданд. Дар нимаи дуҷуми моҳи апрел Комитети Умумии Ҳукумати муваққати бо сардории амалдори подшоҳи Белов ташкил ёфт. Комитет дар волостҳо Шӯроҳои иҷроияи волостҳоро таъсис дод. Ба монанди, ноҳияҳои Маркази дар ин сарзамини кӯҳистон низ ба комитетҳои волости одамони доро таъин шуда, меҳнаткашони камбағал ба он роҳ дода нашуданд.

Химоягарони манфиатҳои меҳнаткашон ташкилотҳои инқилоби буданд. Комитети Умумипомирии аскарон ва Комитетҳои постҳои аскарони Помир, моҳи апрели соли 1917 бо сардории Воловкин ташкил ёфт. Халқи меҳнаткаш ба ин ташкилотҳо умеду боварии калон доштанд.

Унсурони ирти чоии маҳали кӯшиш мекарданд, ки бо амири Бухоро созиш кунанд. Лекин комитети солдати ва меҳнаткашон ба ин роҳ надоданд. Бо ёрии меҳнаткашон солдатҳо офицерони реаксиониро мачбур карданд, ки Помиро тарк кунанд. Вале сиёсати пештараи мустамликави аз тарафи комитети Ҳукумати муваққати давом дода мешуд ва халқ дар бенавоӣ ва қашшоқӣ умр ба сар мебард.

ТАЪСИРИ ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ БА АМОРАТИ БУХОРО

Қисми зиёди халқи тоҷик дар қаламрави аморати Бухоро зиндагӣ мекард ва аз ҳодисаҳои инқилобии соли 1917 дар қанор монд. Амири Бухоро дар телеграммаи худ ба генерал-губернатор ба муносибати «Ҳуши ба ҳуши ва ба тариқи осоишта ба сохти нав гузаштани Туркистон мамнунияи самими»-и худро баён намуд. Агенти сиёси императори дар Бухоро бо қарори ҳукумати муваққати резидентии Россия номида мешуд. Дар ҳуди аморати Бухоро қариб ягон дигаргунии ҷузъӣ ба амал наомад. Аммо дар маҳалҳои руснишин вазъият тезу тунд гашт.

Ҳануз, 8-уми марти соли 1917 коргарони роҳи оҳани станцияи Когон намоиши шашхазорнафара ташкил доданд. Меҳнаткашон яроқу аслиҳаи политсейҳоро қашида гирифта, маҳбусони сиёсиро озод карданд.

Дар шаҳрҳои Бухорои нав (Когон), Чорчу, Тирмиз, Қарши Советҳои депутатҳои коргарону солдатҳо ташкил шуданд.

16 апрел ба эътирози партияи муросогар нигоҳ накарда, Советҳо ба намояндаи Ҳукумати муваққати-резидент Миллер нобовари эълон кард ва дар охири апрел қарор бароварданд, ки аз болои фаъолияти Резидент назорат чори карда шавад. Дар як вақт сафҳои Советҳо аз созишкорон

тоза карда шуданд.

Амири Бухоро моҳияти Ҳукумати муваққати роҳида, кадре ором гашт. 10 март соли 1917 амири Бухоро эътироф намуд, ки созишномаи соли 1868 байни Россия ва Бухоро минбаъд ҳам риоя карда шуда, Бухоро дар зери протекторати Россия хоҳад монд.

Бо маслиҳати Резидент 18-март амир лоиҳаи ислохотро кор карда баромад. «Манифест»-и амир муҳимтарин масъалаҳои сиёси ва иқтисодиро мебоист дар бар мегирифт. Аз ҷумла, идоракунии мамлакат дар асоси интиҳоби, тараққиёти саноати, ҷори кардани адолати иҷтимоӣ, ба тартиб даровардани андозҳо, кушодани матбаа ва масъалаҳои дигар дар «Манифест» мебоист ҳалли ҳудро меёфт. Рӯзи 8 апрел бахшида ба эълон кардани «ислохот» ҷадидон ва гурӯҳҳои дигар намоиш ташкил намуда, ба амир миннатдории ҳудро баён карданд. Дар асли кор ҷадидҳо дар Бухоро барои гузаронидани ягон ҳел ислоҳоти асоси ҳаргиз намекушиданд. Онҳо ба амир талаботи қатъи пешниҳод накарданд ва тарафдори сохти идоракунии амири буданд. Фақат кӯшиш мекарданд, ки бо ёрии ҳукумати муваққати дар системаи идоракунии баъзе ислоҳотҳо дароварда, иштироки намоёндагони ҳудро дар идоракунии таъмин намоёнд. Ба ин мақсад намоиш ташкил карданд. Вале амир, ки аз ҳар гуна ҷамъомаду намоишҳо дар тарсу ваҳм буд, бо ёрии сарбозон ин намоишро паҳш намуда, аз баҳри иҷрои ҳамаи ваъдаҳои бардуруғаш гузашт. Ҳамин тавр манифест доир ба «ислохот» 14 апрел бекор карда шуд. Баъд аз намоиш ҳучуми қувваҳои иртиқои бар зидди ҳама гуна амалиётҳои озодиҳои пурзӯр гардид. Маҳбасхонаҳою қанахонаҳои аморат пур аз маҳбусон шуданд. Унсурҳои демократи барои ёри ба комитети иҷроияи Шӯрои депутатҳои коргарону солдатҳои Когон муроҷиат карданд. Шӯро ба амир мактуб фиристода таъкид кард, ки ин бетартибихоро бас кунад. Баъд барои озод кардани маҳбусон бо розигии резидент Комитет аз Самарқанд ба Бухоро қушун фиристод. Баробари ба шаҳр даромадани аскарон маҳбусон аз бандихонаҳо озод шуданд.

Дар роҳи гузаронидани ислохот гурӯҳи ҷадидон бо

роҳбарии Мунзим ва созмони чавонбухориён зери роҳбарии Файзулло Хучаев ва Абдуррауфи Фитрат саъю кӯшиш намуданд. Дар ибтидои соли 1917 ин ду гурӯҳ ба фирқаи ягонаи чавонбухориён мутахид шуданд, ки раиси он Мунзим интиҳоб гардид.

Ба ҳайати роҳбарияти он Абдуррауфи Фитрат, Файзулло Хучаев, Ахмадҷон Хамди, Усмон Хочаев ва дигарон шомил буданд. Фирқа ба воситаи намоёндаи Россия дар Бухоро Миллер ба амир дар бораи гузаронидани ислоҳот таъсир расонидани буд. Рӯзи 7-апрели соли 1917 ҷаласа дар бораи гузаронидани ислоҳот фармони амиро хонданд. Мувофиқи он амир барои ҷори намудани тартибу низом, барҳам додани рафторҳои худсарона, ислоҳоти қозихона ва андозҳо, гузаронидани интиҳобот ва ташкили маҷлис, ҷори намудани ҳисобу китоби харчу мадоҳили мамлакат, озодии матбуот ва кушодани чопхонаҳоро ваъда кард. Вале аз ин иқдоми ғаразнокӣ амир ҳамаи мардум огоҳ гардиданд.

Фармонро дар навбати аввал чавонбухориён гарму ҷушон қабул карданд. Рӯзи дигар ҳазорҳо нафар бо ҳисси қаноатмандӣ бо парчаму шиорҳо ба намоиши шукрона баромаданд. Вале амалдорон ва руҳониёни иртиқои бар зидди ислоҳот баромада ба амир фишор оварданд.

Қори Ибод (яке аз рӯҳониён) дар хонаҳои Девонбеги ва роҳбарони дигари ақсулинқилоби дар ҷои дигар ба гарданашон ғута андохта бо нидоҳои зерин халқро мешуруниданд: «Во шариато, во дино, во Куръон, эй мусулмонҳо дин аз даст рафт, шариат тамои шуд, акнун рӯи занҳоятонро мекушоянд, ба номуси занҳоятон таҷовуз мекунанд, фарзандҳоятонро дар мактаби кофири меҳононанд. Эй аҳли имон, барои ҳифзи дин, имон ва шариат ғайрат кунед, ба қазо ҳозир шавед! Ҷадидҳо байроқ бардошта баромаданд. Ҷаноби олиро бекор мекунанд!» (Холиқзода А. Таърихи сиёсӣ. - С.36).

Баъди чанде дар хонаҳои Девонбеги издиҳомӣ калоне ҷамъ шуда, бо шӯру ғавғо ба сӯи қасри подшоҳ равон шуданд. Онҳо бозорнишинҳоро маҷбур карданд, ки дӯконҳоро баста ба издиҳом ҳамроҳ шаванд. Балвогарон ба

қароргоҳи амир рафта аз амалдорони ӯ супориши зарури гирифта ба назди Қушбеги рафтанд, ҳабсу қатли ҷадидонро талаб карданд.

Худи ҳамон шаб дар бораи бекор кардани фармон амир амр дод. Дар Бухоро рӯзҳои тира сар шуданд. Ҳар шахсеро, ки дар бораи ба ҷадидон ҳамроҳ гумонбар мешуд, ҷазо меоданд. Устод С.Айниро ҳам 75 дарра зада ба обхона партофтанд. Як қисми ислохотпарастон гурехта ҷони худро ҳалос карданд. Садҳо нафар ба қатл расонда шуданд. Аз ҷумла баробари С.Айни Сироҷиддин ҳам.

Ҳамин тавр якумин кӯшиши дар Бухоро ислохот ба вуҷуд овардан ба ноқомӣ анҷом ёфт. Аъзоёни боқимондаи созмони ҷавонбухориён дар хориҷи Бухоро амалиёти худро давом доданд. Баҳсу мунозираҳои тӯлони бо он оварда расонд, ки ҳаёти роҳбарияти он тағйирот, сохтори ташкилии он такмил дода шуд ва тирамоҳи соли 1917 барномаи тоза худро таҳия намуд.

Ин барнома нисбати сохти амири гузашт қарданро дар назар дошта, ислохотҳои сиёсӣ иҷтисоди ва иҷтимоиро дар тахти назорати амир дар назар дошт.

ИНҚИЛОБИ ОКТЯБР ВА ИШТИРОКИ ХИЗБҲОИ СИЁСӣ, ҲАРАКАТҲОИ МАРДУМИ ДАР БАРПО ВА МУСТАҲКАМ НАМУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶҶРАВИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар Руссия дар нимаи дуҷуми соли 1917 вазъият ниҳоят вазнин шуд. Буржуазия қарор дод, ки қушоду равшан амал кунад. 2-июн якҷанд вазирон ба истеъфо баромаданд. Буржуазия умед дошт, ки ин тағйиротро барои устувор гардондани ҳокимияти худ истифода барад. Лекин кӯшишҳои ҳукумати муваққати доир ба эътидол овардани вазъият натиҷа надоданд. Дар мамлакат баҳсу талошҳо барои ҳокимият дар байни ҳизбу созмонҳо шиддат ёфт ва ин ба он оварда расонд, ки фишангҳои ҳокимият фалаҷ шуданд.

Болшевикон вазъияти ба амал омадаи сиёсиро ба назар гирифта қарор доданд, ки бо роҳи осоишта ба дастӣ Шӯроҳо гузаштани ҳокимияти реали мавҷуд аст. Барои ҳамин ба

Шӯрои намояндагони коргарон таъя намуда шиори «Тамоми ҳокимият ба Шӯроҳо» - ро ба миён гузоштанд. Анҷумани I-Шӯроҳои депутатҳои коргарон ва аскарон моҳи июни соли 1917 имконият дошт, ки масъалаи ҳокимиятро ба ғоидаи советҳо ҳал намояд. Лекин бо муносибати созишкорунаи меншевикон ва эссерҳо, ки дар советҳо аксарият доштанд, аз ин имконият истифода бурда нашуд. Онҳо чунин ақида доштанд, ки масъалаи ҳокимият ваколати маҷлиси муассисон мебошанд.

Болшевикон барои ба даст даровардани аксарият дар советҳо ғайриият бурданд, лекин имконияти бо роҳи осоишта ба даст овардани ҳокимият ғайриимкон гардид. Бо қарори анҷумани VI сотсиал-демократии корғарии Россия, ки моҳи июл августи соли 1917 баргузор гардид, шиори тамоми ҳокимият ба «Шӯроҳо» муваққатан аз миён бардошта шуд. Ин маънои даст кашидан аз советҳо ҳамчун органҳои давлатиро нашошт. Мақсад аз нав интиҳоб кардани Шӯроҳо дошт.

Съезди VI РСДРП ба вазъият баҳо дода роҳи гузаронидани шӯриши мусаллаҳонаро пеш гирифт. Дар аксарияти шаҳроҳои саноати Шӯроҳо тарафдори болшевикон буданд. Махсусан, дар Петроград болшевикон Шӯрои намояндагони коргарон ва аскарҳо ба дасти худ дароварда ба ҳукумати муваққати фишор оварданд.

25-уми октябри соли 1917, дар Петроград шӯриши мусаллаҳона оғоз ёфт. Вақте, ки шӯриш идома дошт, Анҷумани дуҷоми Шӯрои умумирусиягии депутатҳои коргарон ва аскарҳо кушода шуд. То сахари барвақт муассисаҳои давлати ва нуқтаҳои асосии шаҳри Петроград ба дасти шӯришгарон гузаштанд. Анҷумани II умумирусияги, ки дар кори он 625 вакил иштирок доштанд, масъалаҳои муҳимтаринро муҳокима намуд.

Дар съезд мурочиатнома ба тамоми шаҳрвандони мамлакат хонда шуд, ки дар он гуфта мешуд: «Ба иродаи аксарияти кулли коргарон, аскарҳо ва деҳқонон таъя карда, ба ғалабаи шӯриши коргарон ва гарнизон, ки дар Петроград ба амал омад, таъя карда, съезд ҳокимиятро ба дасти худ

мегирад».

Меншивикон ва эссерҳои рост ҳокимияти Шӯравиро эътироф накарда, аз толори съезд баромада рафтанд. Эссерҳои чап ба тарафдории ба Шӯроҳо гузаштани ҳокимият овоз доданд. Мекшивикон бошанд ба ҳайати ҳукумат дохил шуданро рад карданд.

Дар съезд дар бораи сулҳ ва замин декретҳои аввалини ҳокимияти Шӯрави қабул карда шуданд. Дар декрети сулҳ съезд ҷанги давомкарда истодаро ҷинойат ҳисоб карда ба ҳамаи халқҳои мамлакатҳои ҷангкунанда муроҷиат кард, ки феврал барои бастанӣ сулҳи умумӣ ва демократи гуфтушунӣ сар кунанд.

Дар декрети замин гуфта мешуд, «Моликияти помещики замин феврал бекор карда мешавад. Мулҳои помещикон, заминҳои удеи, монастри, калисои бо тамоми ашёи анҷом ба ихтиёри комитетҳои замин ва советҳои депутатҳои деҳқонон мегузаштанд. Заминҳои деҳқонони одди мусодира карда намешаванд».

Ҳуқуқи моликияти хусусӣ будани замин бекор карда шуда, замин ба моликияти давлати умумихалқӣ таъдир меёбад.

Ҳайати нави комитети иҷроияи марказии умумирусияи интиҳоб гардида - Шӯрои комиссарони халқӣ таъсир карда шуд.

МАҶЛИСИ МУАССИСОН

Бо баробари ғалабаи инқилоби сотсиалисти дар асоси қарори съезди II-умумирусияи дар мамлакат ҳокимияти Шӯрави таъсир ёфта, ҳуҷҷатҳои муҳим дар бораи сулҳ, қабул карда шуданд. Барои ин ба маҷлиси муассисон ягон эҳтиёҷ намонд. Аммо азбаски халқ нисбати ин маҷлис бовари дошт ва ҳукумати муваққати дар вақташ ҳалли тамоми масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро ба маҷлиси муассисон вобаста карда буд, ҳукумати Шӯрави барои таъсирати маҷлис муқобил набуд.

Аз тарафи дигар нерӯҳои муҳолифи ҳокимияти Шӯрави барои сарнагун намудани он муқобилиза бурда ба маҷлиси

муассисон умед бастанд. Интихобот ба маҷлиси муассисон дар ҳамаи 779 ҳавза гузаронида шуда, 45-миллион интихобкунандагон, ки 60% аҳолии калонсоли мамлакатро ташкил медоданд, иштирок карданд. Аз ин 27-миллион ба тарафдории ҳизби эссери раъй доданд, ки 60% иштирокчиёни интихоботро ташкил медод. 24% овозҳо ба ҳизби социал-демократҳо, 16% ба ҳизби демократҳои конститусионии раъй доданд.

Маҷлиси муассисон 18-уми январи соли 1918 дар Петроград кушода шуд. Дар он 750 намоёнда иштирок дошт. Намоёндагони ҳизби болшевики ба маҷлис масъалаҳои қабул кардани съезди II-юми россиягиро пешниҳод карданд.

Аммо намоёндагони ҳизбҳои дигар, ба ғайр аз эссерҳои чап ин таклифро қабул накарданд. Болшевикон ва эссерҳои чап ҳамчун эътироз маҷлисро тарк карданд. Рӯзи дигар КИМ умумирусияги дар бораи пароканда кардани маҷлиси муассисон қарор қабул кард. Съезди 3-советҳо Россияро Республикаи Федеративии эълон кард. 10-июли соли 1918 Конституцияи РСФСР, ҳокимияти Шӯравиро қонуни намуд.

СИМОИ СИЁСИИ ЛЕНИН ВА САҲМИ Ӯ ДАР ИНҚИЛОБИ СОТСИАЛИСТИ

Дар тайёр кардан ва ғалабаи инқилоби октябр саҳми В.Ленин хеле калон буд. Владимир Ильич Ленин назариётчи, давомдихандаи таълимоти марксистӣ дар давраи империализм, асосгузори ҳизби болшевики ва давлати Шӯрави буд.

В.И.Ленин 22-апрели соли 1870 дар оилаи инспектори мактабҳо таваллуд шудааст.

Соли 1887 Ленин ба факултаи ҳуқуқшиносии университети шаҳри Қазон дохил шуд, лекин баъди чанд вақт аз сабаби дар «бетартибӣ»-и студентон ширкат карданаш аз университети хориҷ карда шуда, ба яке аз маҳалҳои губернияи Қазон бадарға карда шуд. Соли 1891 дар университети Петербург ба таври экстернат имтиҳон супорида соҳиби дипломи ҳуқуқшиносии гардид.

Ленин барвакт ба фаъолияти инқилоби додашуда соли 1894 аввалин асари ӯ «Дӯстони халқ кистанд ва онҳо ба муқобили сотсиал-демократҳо чи тавр меҷанганд?» аз чоп баромад. Дар ин асар Ленин назарияи халқчигиро аз ҷиҳати идеявӣ фош намуд.

Соли 1895 Ленин тамоми кружокҳои парокандаи дар Петербург амалкунандаро муттаҳид карда ташкилоти сиёсии «Иттифоқи мубориза барои озод намудани синфи коргар»-ро ташкил дод. Соли 1900 бо ташаббуси Ленин дар хориҷа аввалин рӯзномаи умумии руссиягии сиёсии «Искра» таъсис дода шуд.

Соли 1902 китоби Ленин «Чи бояд кард?» аз чоп баромад, ки дар ташкил кардани ҳизби сиёсии болшевики сахми калон бозид. Соли 1903 дар съезди II – РСДРП ҳизби болшевики ташкил дода шуд.

Соли 1904 китоби Ленин «Як қадам ба пеш ду қадам ақиб» аз чоп баромад, ки дар он зарурияти партияи инқилоби дар барпо намудани диктатураи пролетариат асоснок карда шуд.

Ленин дар асари худ «Ду тактикаи сотсиал - демократҳо дар револютсияи демократи», ки соли 1905 аз чоп баромад, хусусиятҳои инқилоби буржуазии демократиро нишон дода, назарияи гегемония (роҳбарии) пролетариатро дар револютсияи буржуазии - демократи асоснок намуд.

Дар солҳои минбаъда Ленин роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни фалсафи, сиёсии, инкишофи империализм, имконияти ғалабаи инқилоби сотсиалисти дар як мамлакат, назарияи инқилоби сотсиалисти, нақшаи сохтмони социалисти ва ғайраҳои асарҳои зиёд навиштад.

Ленин моҳи апрели соли 1917 ба Россия омада, ба фаъолияти пурҷӯши сиёсии пардохт. Ӯ қобилияти ба худ ҳоси ташкилотчиги дошта, одамонро дар атрофи худ муттаҳид кардан метавонист.

Ленин назарияи инқилоби сотсиалистиро кор карда, дар мавқеи устувори таълимоти марксистӣ меистод. Дар як вақти ӯ ин таълимотро ба шароити нави таърихи мувофиқ намуда, онро инкишоф дод.

Хизмати бузурги К.Маркс дар он буд, ки конунияти тараққиёти сохти капиталистиро тадқиқ намуда, исбот кард, ки дар замони капиталисти зиддиятҳои антогонисти тезу тунд гардида, барои инқилоб заминҳои муайян тайёр мекард. Дар ин дигаргуниҳои сохти ҷамъияти К. Маркс синфи коргарро қувваи асоси ҳисоб мекард. Барои он, ки синфи коргар ин вазифаи таърихии худро иҷро карда тавонад, бояд аз ҷиҳати сиёсӣ муттаҳид шуда, ҳизби сиёсии худро ташкил диҳад, ғалабаи инқилоби пролетарио таъмин намояд, муқобилияти синфҳои истисморгарро бартараф намуда, сотсиализмро созад.

Давраи нав-давраи империализм талаб менамуд, ки назарияи инқилобии марксистӣ дар шароити нав тақмил дода шавад. В.Ленин на танҳо ин таълимотро ҳимоя намуд, балки онро дар шароити нав ҳаматарафа инкишоф дода, назарияи инқилобиро қор карда баровард.

Назарияи ленинии инқилоби сотсиалисти роҳи воситаҳои гуногуни гузариш аз капитализм ба сотсиализмро дар бар мегирад. Вобаста ба вазъияти таърихи Ленин онро тақмил меод.

Ленин тараққиёти ноҳамвори мамлакатҳои капиталистиро кашф карда, нишон дод, ки инқилоби сотсиалисти дар аввал дар якҷанд ва ҳатто дар як мамлакати ҷудоғона, ки занҷири империализм дар он суст аст, ғалаба карда метавонист.

Ленин нишон дод, ки инқилоб бе пухта расидани кризиси умумӣ ғалаба карда наметавонад. Пухта расидани кризис заминҳои субъективӣ ва объективӣ худро дорад, ки ба онҳо тезу тунд гаштани зиддияти синфи, мавҷуд будани ядрои сиёсӣ, кризиси синфи болоӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Хулоса, В.И. Ленин таълимоти Марксро инкишоф дода, ба он як қатор хулосаҳои назариявӣ худро дохил намуд. Ғалабаи инқилоби сотсиалисти дар як давлати ҷудоғона аз ҷиҳати иқтисодӣ қафомонда, назарияи шӯриши яроқнок, диктатураи пролетариат, сохти капиталистиро тай накарда ба коммунизм гузаштани халқҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ қафомонда, нақшаи сохтмони ва ғайраҳо хулосаҳои

назариявии В. Ленин буданд.

Дар сиёсат нақши Ленин барҷаастатар буд. Агар сиёсатро ҳамчун санъати имконпазир арзёби намоем ва ҳамчун натиҷаи фаъолият дар расидан ба мақсади пешбинишуда доништа шавад, пас Лениро чун сиёсатмадори бузург шинохтан лозим аст. Таърихи ҳизби болшевики, инқилоби социалисти намунаи он аст, ки Ленин чи гуна барои расидан ба ин мақсад аз ҳеҷ, як роҳу воситаи имконпазир рӯй намегардонд.

ХОКИМИЯТИ ШҶҶРОҲО ВА СИЁСАТИ ЧАНГ

Ғалабаи шӯриши яроқноки Октябр пешгӯии Ҳизби большевикиро дар бораи ғалабаи инқилоб дар як мамлакати ҷудогона исбот кард. Вазифаи аввалиндараҷаи Ҳокимияти Шӯрави аз ҷанги ҷаҳони баромадан буд. Зеро аз масъалаи ҷанг ва сулҳ тақдирӣ ояндаи давлати Шӯрави вобаста буд.

Ҳукуматҳои давлатҳои ҷангкунанда тақлифи Шӯроҳоро дар бораи бастанӣ сулҳи умумӣ қабул накарданд. Дар ҷунин шароит Ҳукумати Шӯрави маҷбур шуд, ки бо Германия ва иттифокчиёни он гуфтушуниди ҷудогона гузаронад. Гуфтушунид бо Германия 20-ноябри соли 1917 дар шаҳраки Брест-Литовск сар шуда, 20 ноябр бо имзои шартномаи сулҳ анҷом ёфт. Лекин ин сулҳномаи муваққати буд ва онро ба сулҳи доими табдил додан лозим омад. Барои ҳамаин 9-декабри соли 1917 дар гуфтушунид вакилони шӯрави тақлиф пешниҳод карданд, ки нишондодҳои декретии сулҳ ба инобат гирифта шаванд. Намоёндагони иттиҳоди давлатҳои Германия инро рад карда рӯзи 27-декабр ҷунин талабхоро пешниҳод карданд: Германия бояд Полша, Литва, як қисми Латвия ва Белоруссияро гирад. Россия бояд товони ҷанг диҳад. Ин тақлифҳои ғоратгарона буданд, лекин давлати Шӯрави ғайр аз қабул кардани ин шартҳо дигар илоче надошт.

Аммо дар дохили хизб оиди масъалаи сулҳ ақидаҳои гуногун вучуд доштанд. Гурӯҳ бо номи коммунистони чап, ки ба он Бубнов, Ломов Коллонтай, Урийский, Яковлев дохил мешуданд, ба бастанӣ сулҳ муқобил баромаданд. Онҳо

тарафдори рад кардани таклифҳои Германия ва давом додани ҷанги революсионӣ буданд.

Гуруҳи дигар бо роҳбарии Тротский таклиф кард, ки «на ҷанг ва на сулҳ» гӯё бо ин васила синфи коргари Германия намегузорад, ки ҳукуматашон ба муқобили Республикаи Шӯрави ҷанг кунад.

Бо душвории зиёд ба тарафдорони бастанӣ сулҳ муяссар гардид, ки 8-мартӣ соли 1918 бо 30 овоз тарафдор, 12-муқобил ва 4-бетараф қарор дар бораи сулҳнома қабул карда шавад.

Большевикон пас аз ба даст овардани фурсати муносиб бевосита ба масъалаҳои дохили-мустаҳкам намудани Ҳокимияти шӯроҳо машғул шуданд. Вале чунин имконият дер давом накард. Пароканда шудани Маҷлиси муассисон, боздошта шудани фаъолияти азҳоби аксулинқилобӣ қувваҳои беруна ва дохилиро мутаҳид намуда ба муқобили большевикон ҷанги шахрвандӣ ва интервенсияи хориҷиро сар карданд, ки аз баҳори соли 1918 то соли 1920 идома ёфт.

БАРПО ШУДАНИ СОҲТИ ШҶРАВИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Мавҷи инқилобии Руссия дар як муддати кӯтоҳ дар тамоми мустамликаҳои собиқӣ империяи Россия паҳн гардид. Большевикон тавонистанд, ки ҳаракати пролетариатро барои сотсиализм, ҳаракати деҳқониро барои замин, ҳаракати умумидемократиро барои сулҳ ва ҳаракати милли-озодихоҳии халқҳои мазлумро ба қувваи бузург мутаҳид намуда, ба як ҷараёни умумӣ равона намоянд. Аз ин сабаб халқҳои Осиёи Миёна, ки яке аз мустамликаҳои канории империяи Руссия буданд, дар қанор намонданд.

Дар Осиёи Миёна аввалин муборизаҳои инқилобӣ дар шаҳри Тошқанд сар шуданд. 28- август советҳои Тошқанд ба коргарон ва аскарҳои инқилобӣ таъя намуда, шӯриш бардоштанд. Шӯришгарон дар дигар шаҳру навоҳиҳои Осиёи Миёна дастгири карда мешуданд. Масалан, солдатҳои рӯҳияи инқилобидоштаи Ўротеппа изҳор карданд, ки ба ёрии Тошқандиҳо мераванд. Дар нуктаи роҳи охани Хучанд,

Драгомиров, Придонов комитетҳои инқилоби (ревком) ташкил ёфта, назоратро аз болои ҳаракати қаторҳо ба дасти худ гирифтанд. Онҳо имконият надоданд, ки ба Тошканд аз дигар шаҳрҳо қувваҳои аксулинқилоби биёянд. Дар натиҷа 1-ноябри соли 1917 советҳои Тошканд дар бораи ғалабаи шӯриши ярқонок ва ба даст гирифтани ҳокимият хабар доданд.

Хабари воқеаҳои Тошканд дар тамоми кишвари Туркистон ба зудӣ паҳн гардид. Дар навбати аввал дар маҳалҳое, ки синфи коргар мавҷуд буд, мубориза сар шуд. Шӯроҳои депутатҳои коргарони қонҳои ангишти Сулукта, Шӯроб ва ҳавзаи нафти «Санто» бо якҷоягии комитетҳои инқилоби корхонаҳо муборизаи революсионерию ба дасти худ гирифтанд.

11-ноябр советҳои коргарон ва аскарҳои шаҳри Хучанд дар бораи ба даст гирифтани ҳокимият қарор қабул намуданд.

15-ноябри соли 1917 дар Тошканд анҷумани III кишвари Туркистон даъват карда шуд. Анҷуман ташкилҳои ҳокимияти Шӯравиро дар кишвар эълон карда, ҳукумати Шӯрави ва Шӯрои Комиссарони халқии Туркистонро интихоб намуд.

Аз сабаби он, ки ноҳияҳои имрӯзаи Шимолии Тоҷикистон дар байни вилоятҳои Фарғона ва Самарқанд тақсим шуда буданд, мубориза барои Ҳокимияти Шӯрави дар Тоҷикистони Шимоли аз таносуби қувваҳои инқилоби ва аксулинқилобии ин вилоятҳо вобаста буд. Дар Самарқанд қувваҳои аксулинқилоби шиори «Тамоми ҳокимият ба маҷлиси муассисон»-ро ба миён гузошта, меҳостанд пеши роҳи инқилобро гиранд. Лекин ин муяссар нашуд. Моҳи декабри соли 1917 анҷумани вилояти Самарқанд дар бораи ба даст гирифтани ҳокимият қарор қабул намуда, Комиссариати Кишвари Туркистонро ба расмият шинохт. Қарори анҷумани советҳои вилояти имконият дод, ки дар Фалғар ва Панҷакент ҳокимияти Шӯрави барпо гардад.

Анҷумани советҳои вилояти Фарғона низ дар бораи ташкил ёфтани ҳокимияти Шӯрави дар вилоят қарор қабул

намуд. Лекин қувваҳои аксулинқилоби муқобилияти сахт нишон медоданд. Охирҳои моҳи ноябри соли 1917 миллатчиёни буржуази ва доираҳои феодалии Осиёи Миёна ва Қазокистон дар Қуқанд бо ном ба анҷумани мусулмонони кишвар чамъ омаданд. Онҳо аз декларасияи қабул кардаи ҳокимияти Шӯрави дар бораи «Ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо» истифода бурда, ба дастгирии қувваҳои беруна Туркистонро давлати автономии бо номи Мухторияи Қуқанд эълон карданд. Дар Қуқанд қувваи зиёди аксулинқилоби чамъ омада барои ҳокимияти Шӯрави дар ноҳияҳои Шимоли Тоҷикистон хавфи ҷидди таҳдид мекард. Ноҳияҳои Конибодом ва Исфара дар зери таъсири Автономияи Қуқанд монданд. Ҳукумати Туркистон ба қувваҳои инқилоби така намуда, барои баргараф намудани хавфи ба амал омада чораҳои ҷидди дид.

21-22 феввали соли 1918 дастаҳои ҳарбии сурх ба Қуқанд фиристода шуданд. Дар муборизаи автономистҳо аҳолии ноҳияҳои гирду атроф ширкат карданд. Бо қувваи умуми дастаҳои ҳарбии Автономия шикаст дода шуда, дар Конибодом ва Исфара ҳокимияти Шӯрави аз нав барқарор карда шуд.

Большевикон ба мақсади ба ҳукумати Туркистон бахшидани рӯҳи байналмиллали намояндагони шӯроӣ депутатҳои мусулмонро ба ҳайати ҳукумати шӯравии Туркистон ҷалб намуданд.

Дар Ёротеппа моҳи феввали соли 1918 гурӯҳи амалдорони ҳукумати подшоҳи ва ҳарбиёни рус бо баҳонаи ғимояи аҳолии русзабон ташкилоти худро бо номи Дружинаи халқии рус таъсис доданд. Онҳо шӯроӣ Ёротеппаро бекор эълон карда, ба дружина шакли ҳокимият доданд.

Моҳи майи соли 1918 ҳизби коргарон ва деҳқонони мусулмон таъсис ёфт, ки ба маркази муборизаи зидди дружиначиён табдил ёфт. Онҳо дар байни халқ корҳои ташвиқоти бурда мардумро ба муборизаи зидди дружиначиён даъват карданд. Барои ёри ба меҳнаткашони Ёротеппа бо қарори Шӯроӣ Хучанд дастаҳои ҳарбӣ

фиристода шуданд. 8-уми июли соли 1918 Шӯрои депутатҳои коргарон, аскарон ва деҳқонони Ўротепша ҳокимиятро ба дасти худ гирифтанд.

Дар баробари ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон, дар Помир, ки бевосита ба Туркистон дохил мешуд, барои ҳокимияти Шӯрави мубориза сар шуд.

Дар Помир муборизаи инқилоби дар шароити душвор мегузашт. Дар инчо синфи коргар набуд, қувваҳои асосии инқилобиро аскарҳо ва афсарони рӯҳияи инқилоби доштаи рус ташкил медоданд. Инчунин сар шудани ҷанги шаҳрвандӣ дар ноҳияҳои маркази муборизаи инқилобиро дар Помир душвор гардонданд.

Қисми афсарони рус бо сардории полковник Фенин кӯшиш намуданд, ки пеши дигаргунсозӣҳои инқилобиро дар Помир боз дорад. Лекин дар зери таъсири дигаргунӣҳои инқилобии марказ, меҳнаткашони ин сарзамини кӯҳистон ба ҳаракати ғайри қонунӣ даромаданд.

Баҳори соли 1918 деҳқонони ноҳияи Рӯшон ба шӯриш бархестанд. Ғайри қонунӣ шудани муборизаи инқилоби ақсуинқилобӣро бо сарвари Фенин маҷбур карданд, ки ноябри соли 1918 ба Ҳиндустон гурезад. Дар охири соли 1918 дар Помир Комитети инқилоби бо роҳбарии Д.Волокин ташкил дода шуд. Ба ҳаёти он дар баробари аскарҳои инқилобии дар Помир будаи рус инчунин намоёндогони аҳолии маҳали дохил мешуданд. Баъдтар ба Помир комиссияи ҳарбӣ-сиёсӣ бо роҳбарии А.Холмаков фиристода шуд, ки аз моҳи феврари соли 1919 ба ғайри қонунӣ сар кард.

ТАШАКУЛ ЁФТАНИ ТАШКИЛОТҲОИ ҲИЗБИ ВА ДАВЛАТИ

Моҳи апрели соли 1918 анҷумани V-уми Шӯроҳои кишвар Туркистонро Ҷумҳурии Автономии Шӯрави сотсиалисти эълон кард. Ин қарар дар сохтмони сотсиалисти қадами муҳим буд. Ба Ҷумҳурии Туркистон ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон ва Помир низ дохил шуданд.

Аз охири соли 1917 сар карда, дар корхонаҳои саноатии

Шимолии Тоҷикистон ячейкаҳои большевики ташкил ёфтанд. Моҳи феввали соли 1918 Ташкилоти ҳизбии Хучанд ва моҳи майи соли 1918 ташкилоти ҳизбии шаҳри Ёротеппа таъсис дода шуданд. Баъдтар, ки дар аксарияти маҳалҳо ташкилотҳои ҳизби таъсис ёфтанд, моҳи июни соли 1918 ташкилоти шаҳрии ҳизби Хучанд ба ташкилоти Ёзди-шаҳри табдил дода шуд.

ВАЗЪИ СИЁСИИ БУХОРО ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ СОЛИ 1920

Ҳамаи он дигаргуниҳое, ки дар Туркистон ба амал омада буданд ба ҳаёти сиёсии Бухоро бетаъсир намонданд. Давлати амири бо тамоми истибдоди асримиёнагӣ боки монд. Амир аз тамоми воқеаҳои иҷтимоии асри XX ба ягон ҳулосае наомад.

Баъд аз «ислоҳоти» амири Бухоро Олимхон (7 апрели соли 1917) қисме аз аъзоёни фирқаи ҷавонбухориён ноумед шуда аз мамлакат фирор намуданд. Баъди таҳлили вазъи сиёси тирамоҳи соли 1917 дар мақомоти роҳбарикунанда ва сохтори созмони ҷавонбухориён тағирот ба амал омад. Мувофиқи барномаи навтаъсис масъалаҳои сиёси, иқтисоди, иҷтимоӣ ва фарҳанги ба таври муфассал баён карда шудаанд. Ба вучуди ин дар барнома зарурияти сарнагун кардани амир ба миён гузошта нашуд. Аз ҷумла дар барнома нишон дода шуда буд:

- озод намудани ғалакорон аз супоридани кафсан (андоз ба фонди муллоҳо), аз молиёт;

- тармим намудани мактабҳои дини, дуняви ва масҷидҳо аз ҳисоби заминҳои вақф;

- ба хизмати ҳарби ҷалб кардани тамоми сокинони Бухоро, ки 22-сола шудаанд;

- ба ихтиёри Вазорати молияи навтаъсис гузоштани ҳамаи андозҳое, ки аз заминҳои мавриди истифода ба даст меоянд;

- таъсис мақомоти олии қазои «истиноф» ва Вазорати адлия. Ашхосе, ки ба қарори қозихонаҳо рози нестанд, ба

«истиноф» аризаи шикояти диҳанд;

- аз нав бунёд намудани роҳҳои оҳан ва роҳҳои мошингард;

- бо иҷозати амир таъин намудани раиси шӯрои вазирон;

- таъсисёбии мақомоти махсуси назорати (аз 10- нафар ҳуқуқшинос ва 10-нафар намояндаи аҳоли. (Инқилоби Бухоро //Садои Шарқ.- 1990.-№ 9.- С. 98-99).

Баъдтар доираи муайяни ҷавонбухориён масъалаи шӯриши мусаллаҳонаро ба миён гузоштанд. Ин гурӯҳ (тарафдорони шӯриши мусаллаҳона Н.Д.) баъди ғалабаи инқилоби октябр дар Туркистон, дар Тошканд кумитаи низоми ташкил карда, ҳукумати Шӯравии Туркистонро бовар кунониданд, ки дар Бухоро шӯриши оммави тайёр шудааст. Дар шӯриш якбора 30-ҳазор кас метавонад ширкат кунад.

Раиси Шӯрои комиссарони Туркистон Ф.Колесов бе ҳеч андеша ба ин иғвои ҷавонбухориён бовар карда, 28-феврали соли 1918 бо як дастаи 500-600 нафари аскарони сурх ба Бухоро ҳаракат кард.

Колесов ба Бухорои нав (Когон) омада ба амир Сайд Олимхон бо чунин матн ултиматум фиристад: дар Бухоро озодиҳои матбуот, озодии суҳан ва ҷамъомадҳо эълон карда шаванд; ҷазодиҳи умуми ва қатли ом бекор карда шаванд; миқдори андозҳо аз аҳоли кам карда шавад. Аз ҳайати ҷавонбухориён кумитаи иҷроия таъсис дода шуда, аз болои фаъолияти ҳукумат назорат кардан иҷозат дода шавад. Амир аз иҷрои ин талабҳо даст кашид ва Колесов бо дастаи худ ба Бухоро ҳучум кард. Бо даъвати амир ба муқобили дастаи Колесов ба ҷанги «муқаддас» баромаданд. Колесов бошад дар Бухоро ягон дастгири пайдо накард ва маҷбур шуд, ки ба тарафи Самарқанд ақибнишини кунад. Ба ёрии дастаи Колесов қувваҳои иловагӣ фиристонда шуданд ва 17-март ба сарбозони амир шикаст дода шуд.

25-марти соли 1918 дар Қизилтепа байни ҳукумати Туркистон ва амири Бухоро созишнома ба имзо расид. Мувофиқи он амир ваъда дод, ки лашкарашро беяроқ менамояд, афсарони русро, ки дар артиши амири хизмат

мекунад ба ихтиёри Ҳукумати Туркистон месупоранд; роҳҳои оҳани вайрон кардашудаи Когон-Қизилтеппаро барқарор мекунад; Минбаъд беҳатарии роҳҳои оҳан телеграф ва муҳобираро (почтаро) таъмин мекунад.

Ҷуриши Колесов ба Бухоро, ки ҳатогии большевикони Туркистон буда натиҷаҳои вазнин дод. Ин камбудии ҳукумати Туркистон аз тарафи марказ (Москва) ба зери танқид гирифта шуд. Ин амалиёт бе баназардошти вазъияти сиёсии Бухоро, бо роҳи зури бор кардани инқилоб ба мардуми аморат буд. Дар ин бора ҳуди Колесов чунин гуфта буд: «Мо ҳақи халқҳоро дар таъмини сарнавишти ҳеш ҳимоят карда, чунин мешуморем, ки ақоиди ҷавон бухориёро аксари халқи Бухоро тарафдори менамояд. Вазъи сурат гирифтаи ҷанг нишон медиҳад, ки мо дар ин кор хато карда ба иғвои ҷавонбухориён дода шудем».

Ҳучуми бебарори Колесов боиси он гашт, ки амир Олимхон ба дастгирии қувваҳои иртиқои қисме аз руҳониён ба муқобили ҳамаи рушанфикрони мамлакат таъқибу қатлро сар кунад. Садҳо нафар кушта ва ҳазорҳо нафар ба зиндон партофта шуданд. Чунин маълумот аст, ки танҳо дар як шабонарӯз ҷаллодони амир 450- нафаро куштанд. Аз тарафи дигар ин амалиёти Колесов раванди инқилобиро дар Бухоро боз дошта, нисбати сиёсати давлати шӯравӣ дар байни мардум норозигиро барангехт.

ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБ ДАР БУХОРО

Абдуқодир Мухиддинов яке аз ҷавонбухориени фаъоли тоҷикпараст буд, ки соли 1919 ташаббускори таъсиси ҳизби коммунистии Бухоро буд. (И.Усмонов, Д.Давронов Таърихи матбуоти тоҷик Душанбе-1997, -с.61.)

Инқилоби Бухороро танҳо коммунистон тайёр накарданд. Имруз андешае мавҷуд аст, ки дар Бухоро аслан инқилоб набуд ва онро танҳо русҳо ишғол намуданду халос. Ин ақида ба илм умумияте надорад. Он зухуроте, ки дар Бухоро тағироти қатъии иҷтимоӣ ба амал омад, бозгуяндаи инқилоб аст. Зиеда аз он инқилоб аз замири қалби онҳое буд,

ки бандагиву бечораги рузашонроба шаби тор табдил намуда ва андешаҳои онҳоро на танҳо коммунистон, балки намояндагони хизбҳои дигар, аз ҷумла на танҳо ҷавонбухориён, балки намояндагони хизбҳои дигар дифоъ намуданд.

Аз нокомии фаъолияти Колесов роҳбарияти шӯрави ба хулоса омад, ки дар Бухоро барои ба амал баровардани дигаргуниҳои инқилоби бояд заминҳои сиёси тайёр карда шавад. Пеш аз ҳама зарур буд, ки сохтори маркази роҳбарияти инқилоби мушахас гардонда шавад. Дар дохили Бухоро барои ташкил додани хизби ба хизби большевикон шабоҳат дошта заминаҳои иҷтимоӣ набуданд. Дар сартосари сарҳади Туркистон ва аморат шаҳру деҳаҳои руснишин воқеъ буда, онҳо тарафдори сарнагун кардани сохти амири буданд. Барои ташкил намудани хизби коммунисти гурезаҳои аморат, ки баъди кӯшиши бебарори Колесов ба Туркистон гурехта буданд, кӯшиш мекарданд. Маҳз ҷавон-бухориён барои ташкил намудани хизби коммунисти замина гузоштанд.

Аз ибтидои соли 1918 барои созмон додани хизби коммунистии Бухоро кӯшиш мекарданд. Ниҳоят моҳи ноябри соли 1918 дар Тошканд анҷумани I хизб даъват карда шуда, ташкилҳои хизб эълон шуд. Дар анҷуман мақомоти роҳбарикунандаи КМ ХК Бухоро интиҳоб гардида, А. Ёкубов Раис ва Н.Хусейнов муовини раиси хизб интиҳоб шуданд. 23 декабри соли 1918 дар маҷлиси КМ хизб барномаи он қабул гардид. Дар барнома барҳам додани сохти амири ва барпо намудани ҷумҳурии халқии шӯрави дар назар дошта мешуд. Хизб матбуоти худ (соли 1920 рӯзномаи «Тонг» «Субҳ» ва баъдтар «Кутлуш» «Озоди»)-ро дошт.

Дар баробари хизби коммунистии Бухоро хизби ҷавонбухориён ба фаъолият сар кард. Моҳи январи соли 1920 дар Тошканд хизби ҷавонбухориён ба фиркаи ҷавон бухориён- инқилобчиён табдил ёфт.

Раиси хизб яке аз фаъолони ҳаракати ҷадиди Файзулло-хоҷа интиҳоб гардид. Аз рӯи баъзе маълумотҳо ба хизб бештар аз 900 нафар шомил буданд. 14 январи соли 1920

барномаи ҳизб интишор гардид, ки дар он дар бораи барпо кардани низоми нави одилона дар Бухоро ва вазифаҳои ҳизб нишон дода шуданд. Дар барнома инчунин дар бораи аз мансабҳои интихоботи давлати дур кардани истисморгарон, хонҳо, бекон, амалдорони калон ва намояндагони рӯхониёни баландрутба дар назар дошта мешуд. Барои ташкили ҳукумати халқи тамоми миллатҳои маскуни Бухоро дар асоси адолат ҷалб карда мешуданд. Ба деҳқонон додани тамоми заминҳое, ки аз амалдорони амири, бекҳо ва бойҳо кашида мешавад дар назар дошта мешуд. (Инқилоби Бухоро //Садои Шарк.- 1990.- № 9.- С.100).

Бояд қайд кард, ки ҷавонбухориён таҷрибаи муборизаи солҳои пештараро ба назар гирифта ба ҳулосае омаданд, ки барои ба даст даровардани муваффақият ба ҳизби коммунистии Бухоро мутаҳид шудан ба мақсад мувофиқ аст. Аз ин сабаб масъалаҳои якҷоя намудани созмони худро бо ХБК ба миён гузоштанд. Ин масъала 28 июли соли 1920 дар бюрои ташкилии КМХК(б) Россия мавриди барраси қарор гирифта 18 август дар бораи муттаҳид кардани ХБК бо ҷавонбухориён қарор қабул шуд.

10 августи соли 1920 дар Бюрои сиёсии КМХК(б), ки В.Ленин иштирок дошт, масъалаҳои сиёсии Бухоро мавриди муҳокима қарор гирифт. 11 август ба Тошканд дастури КМХК(б) фиристода шуд. 12 август фармондихии ҷабҳаи Туркистон М. Фрунзе ба аскарон мурочиат намуда мегӯянд: «Ба иртиботи хуруҷи мавриди интизории халқи Бухоро дар роҳи муборизаи рӯ ба рӯ бо амири худ» ба ҳучум омада бошанд. Барои ба шӯриш роҳбари кардан 25 август «Маркази ҳизби» созмон дода шуд. Ба ҳайати маркази ҳизби В.Куйбышев, Н.Хӯсенов ва Ф. Хоча дохил мешуданд.

Вазъият амалиёти фавриро талаб мекард. Вале қувваҳои инқилоби дар Бухоро камшумор буданд. Аз ин рӯ ҷавонбухориён ва коммунистони Бухоро бе ёрии ҳарбии шӯрави ба муваффақияти мубориза боварии комил надоштанд.

Бомдоди 29-августи соли 1920 дастаи савораи низомии Туркман таҳти фармондехии Кулмуҳаммадов Чорҷӯйи

кӯҳнаро ишғол намуда, беки ончоро дастгир кард. Дар ин ҷо Комитети инқилоби таъсис ёфт ва аз фармондеҳи ҷабҳаи Туркистон ёри пурсид. Аскарони сурх 29-август бо дастгирии тайёраҳо ба шаҳри Бухоро ҳучум карданд.

Яке аз иштирокчиёни бомбаборонкунии Бухоро Фоусен он рӯзхоро чунин ба ёд овардааст: - «Мо Бухоро бомбаборон мекардем ва иморатҳои қадимаро ба харобазор табдил додем. Махсусан вақте, ки бомбаи партофтамон рост ба манораи марғ мерасид шодию хурсанди мекардем. Ҳарчанд барои мо ин ҳадафзаниҳо моҳиятан ғоидае надошт...» (Тоиров.Т. Бомбаборони Бухоро //Садои Шарқ.- 1990.- С. 95). Тупзаниҳои на танҳо сарбозони амирро ба ваҳм меоварданд балки сокинони шаҳр ки тайёраҳои ҳаётан надида буданд аз тарс ба ҳар тараф медавиданд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳо Бухоро 20 рӯз дар ҳукми сӯхтор буд. Дар натиҷа 34 гузар, зиёда аз 1000 дӯкон, 20 сарой, 29 масҷид, 3 ҳазор ҳавли сӯхта хароб шуданд. (Мухторов А. Даруни чомаи рангин // Адабиёт ва санъат.-1990.-18 янв.).

АНЧУМАНИ И ШҶҶРОҲОИ НАМОЯНДАГОНИ ХАЛҚИИ УМУМИБУҲОРОИ

6-8 октябри соли 1920 Анҷумани I-намоёндагони халқии Бухоро кори худро давом дод. Ин Анҷумани Бухоро роҳбарии халқи шӯравӣ (ҶХШБ) эълон намуд. Раиси шӯроӣ инқилобии Бухоро А.Муҳиддинов ва раиси нозирони халқи Ф.Ҳуҷа тасдиқ шуданд.

Инқилоби соли 1920 дар Бухоро натиҷаи Инқилоби Октябрь буд. Қувваҳои пешбарандагони инқилоб синфи коргар, деҳқонон ва намояндагони буржуазия буданд. Мавқеи рохбарикунандаро дар Инқилоб синфи коргар ва ҳизби коммунистии Бухоро бозид. Инқилоб аз ҷиҳати характер ва вазифаҳои надиктари худ, зидди феодалӣ, халқидемократи буд. Инчунин дар Бухоро барои сохтмони сотсиалисти базаи иҷтимоӣ- иқтисодӣ набуд. Аз ин сабаб баъди ғалабаи инқилоб дар Бухоро Ҷумҳурии сотсиалисти

шуданд.

Аз аввалҳои моҳи март то моҳи майи соли 1921 дар тамоми ноҳияҳои Маркази ва Ҷануби Тоҷикистон ҳокимияти шӯрави барқарор карда шуд.

ВАЗЪИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН БАЪДИ ИНҚИЛОБ

Баъди сарнагун намудани амири Бухоро ва ба Афғонистон фирор кардани ӯ дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза дар байни қувваҳои инқилоби ва ақсулинқилоби муборизаи шадид сар шуд. Дар таърих ин ҳаракат бо номи босмачигари маълум мебошад. Ба ҳаракати зиддиинқилобӣ амалдорони амир, бойҳо ва гурӯҳҳои зидди шӯрави ҳамроҳ шуданд. Онҳо дар амал тарафдори барқарор намудани сохти пештара буда, шаклан ба ин ҳаракат характери милли-озодиҳо дода ва як қисми аҳолии камбағалро аз қафои худ мебурданд.

Дар солҳои охир нисбати ҷанги дохилии солҳои 1921-1926 фикру андешаҳои мухталиф пайдо шуданд. Як қисми муҳаққиқон ҳамаи онҳое, ки ба муқобили сохти нав мубориза мебурданд, қувваи мучоҳиддин меномиданд. Ин масъала хело муҳим аст ва тадқиқоти ҳама тарафа талаб мекунад.

Дар навбати аввал қобили қайд аст, ки вазъи иқтисоди, иҷтимоӣ ва сиёсии Бухорои Шарқи нисбати минтақаҳои дигар кулан фарқ дошт. Масалан, дар қисмати Ғарбии Бухоро қисми зиёди аҳоли ба тағйир ёфтани ҳокимият бетарафона рафтор намуда бошанд, дар Шарқи он баръакс. Дохилшавии қисмҳои экспедитсионии Ҳисорро мардум ҳамчун истилои аҷнабиён қабул намуданд. Сабаб дар ҷи буд?

Сохтори нави Шӯравиро собиқ намояндагони синфҳои ҳукмрон, ки аз ҳокимият маҳрум гардида буданд, ҷашми дидан надоштанд. Баъди барпо шудани ҳокимияти Шӯрави аз тамоми канораҳои Осиёи Миёна қувваҳои ақсулинқилоби дар Бухорои Шарқи ҷамъ омада, онро ба маркази муборизаи зидди Шӯрави табдил доданд. Қисми зиёди аҳолии Бухорои Шарқиро деҳқонон ташкил медоданд, ки аз ҷиҳати сиёси

обутоб наёфта буданд. Мутаасифона ҳокимияти шӯрави дар рафти гузаронидани тадбирҳои сиёси, иқтисоди ва иҷтимоӣ ба камбудии ҷидди роҳ дод. Масалан, боигарии деҳқонони миёнаҳол ва қосибонро низ кашида гирифт. Ин сабаб шуд, ки як қисми аҳоли ба қувваҳои зидди Шӯрави ҳамроҳ шуданд.

Камбағалон бо ду роҳ, ба воситаи зӯри зерӣ фишори динӣ ва дар баъзе мавридҳо бо сабаби паст будани шуурӣ сиёсӣ ба босмачиҳо ҳамроҳ мегардиданд.

Босмачиён (калимаи туркӣ-босмак ҳамлақунӣ) зерӣ идеологияи исломпарастӣ амал мекарданд. Амалиёти онҳо террористӣ буд. Солҳои 1918-1920 дар ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон ба ҳаракати босмачиён Лаҳадмаҳсум, Холбута, Асрорхон, Насратшоҳ, Ҳомид, сарвари менамуданд.

Барои бартараф намудани ҳаракати босмачигарӣ бо қарори туркбюрои КМРКП (б) аз 17 ноябри соли 1921 комиссияи Ҳаққуллодаи муборизаи зидди босмачиён дар Хучанд ва Ёротеппа ташкил ёфтанд. Бо ташаббуси Ҳизбиён дастаҳои ихтиёри аз ҳисоби аҳолии маҳали ташкил карда мешуданд. Ба ин дастаҳо Ҷура Зокиров, Ҳайдар Усмонов, Бобобек Мағлоубеков ва дигарон роҳбари мекарданд. Нисбат ба ноҳияҳои дигар дар Мастҷоҳ босмачигарӣ дертар давом кард. Чунки баъди шикаст додани босмачиёни Водии Фарғона тамоми ақсулинқилобчиён ба Мастҷоҳ омаданд.

Дар Бухорои Шарқӣ дастаҳои мусаллаҳ бо роҳбарии Иброҳимбек, Давлатмандби, эшони Султон, Фузайл-маҳсум, Раҳмондодҷоҳ, Дониёр, Ҳурамбек ва дигарон амал мекарданд. Ба ин дастаҳо амири фирори карда аз Афғонистон роҳбари намуда, онҳоро бояроқу аслиҳа таъмин мекард.

Ба қувваҳои ақсулинқилоби дастнишондодҳои хориҷӣ кӯмак мерасонданд. Масалан, Анварпошо (собиқ вазири ҳарбии Туркия) бо 27 нафар мушовирони ҳарбии турк ба Қургонтеппа омада, баъдтар бо дастгирии амир Олимхон сарфармондеҳи тамоми қувваҳои ақсулинқилоби дар Тоҷикистон таъйин гардид.

Дастаҳои босмачиёно баъзе ходимони маъруфи-сиёсӣ, ки бо роҳи ғуноғун ба органҳои давлатии шӯрави роҳ ёфта

буданд, дастгири мекарданд. Масалан, Усмонхоҷа Пулодхоҷаев раиси КИМ – и Бухоро бо 600 нафар босмачиёро либоси низоми шӯрави пӯшонда, моҳи декабри соли 1921 бо мақсади табадуллоти давлати ба Душанбе овард.

Чунин сабабҳо буданд, ки ҷанги дохили дар Тоҷикистон кашол меёфт. Ҳукумати Шӯрави дар баробари амалиёти ҷанги бар зидди босмачиён дар байни аҳоли корҳои зиёди ғамондадиҳи мебурд. Дар натиҷа аксари аҳоли аз босмачиён рӯ гардонда ба ҳаёти ошошта гузаштанд.

Ҳамин тавр ҳокимияти Шӯроҳо дар тамоми Осиёи Миёна устувор гардид. Дар натиҷа нооромиҳои сиёсӣ, ки тахминан 7-сол давом карданд, ҳазорҳо нафар одамони ошошта қурбон шуданд ва зиёда аз ним миллион нафар аз ватан фирор карданд. Ба иқтисодиёти ҳароби ҳоҷагии халқ зарари калони молияви расонда шуд.

ВАЗИЯТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 20-30 ЮМ

Баъди ғалабаи инқилоб дар Осиёи Миёна Ҷумҳурии мухтори Шӯравии Сотсиалистии Туркистон ва ҶХШ Бухоро ташкил ёфтанд. Дар ин ҷумҳуриҳо сермиллат тоҷикон 47,74% ҳаёти ҶМШС Туркистон ва 52,3 % дар ҳаёти ҶХШ Бухороро ташкил мекарданд.

Баъди ба амал омадани соҳтори Шӯрави дар асоси барномаи миллии давлати Шӯрави (ҳуқуқи муайянкунии миллатҳо), зарурияти гузаронидани тақсмоти милли-марзи дар Осиёи Миёна ба амал омад.

Масъалаи гузаронидани тақсмоти милли-марзи ҳанӯз соли 1920 ба миён омада буд.

Аввалан дар байни роҳбарони аз марказ фиристода ва ҳаёти роҳбарикунандаи ҳизби маҳали зиддият ба амал омад. Баъдан дар байни роҳбарияти Ҷумҳурии Туркистон кӯшиши ҷудошави аз ҳаёти РСФСР ва ташкил кардани ҷумҳурии мустақил боло гирифт. 13 июн барои гузаронидани тақсмоти маркази қарори КМ РКП(б) қабул гардид. Қарор

дода шуд, ки барои гузаронидани тақсимои зарур аст, ки харитаи этнографияи кишвар бо назардошти 3- халқият: ўзбекҳо, қирғизҳо ва туркманҳо тартиб дода шавад. Савол ба миён меояд, ки чаро тоҷикон сокинони қадимтарин ва қисми зиёди аҳолии кишвар аз назари эътибор дур монданд.

Чунин муносибат нисбати халқи тоҷик аз тарафи роҳбарияти Ҷумҳурии Бухоро низ амали мегашт. Масалан, мувофиқи қарори анҷумани IV умумибухороии шўроҳо ба халқҳои туркман ва қирғизу қазоқ дар бораи ташкил додани кумитаҳои иҷроия иҷозат дода шуд, лекин дар бораи халқи тоҷик ягон суҳан намерафт.

Соли 1921 бо қарори КИМ шўроҳои Туркистон дар комиссариати милли шўъбаҳои ўзбеки, туркмени ва қирғизи амал мекарданд. Халқи тоҷик бошад ба зер комиссияи майдамиллатҳои кишвар дохил карда шуд. Дар натиҷаи таъсир ва фаъолияти туркпарастон шўъбаи тоҷики ташкил дода нашуд, ки ин дар масъалаи тақсимои милли-марзи таъсири манфии расонд.

Барои ба инобат нагирифтани манфиатҳои халқи тоҷик дар давраи гузаронидани тақсимои милли-маъмури бисёр сабабҳо буданд. Роҳбарияти воломақоми давлати шўрави аз таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва таърихи чандинасраи сокинони қадимтарини он халқи тоҷик, хуб огоҳи надоштанд. Бо сабабҳои номаълум дар вақти гузоридаи тақсимои ба ин масъала эътибор надоданд. Эҳтимол, гап дар сари он бошад, ки дар вақти тайёр намудани ҳуҷҷатҳои зарури дар ҳаёти комиссия, ки ба он В.Куйбышев сарвари мекард, инчунин як гурӯҳ миллатгароеи турк аз қабиле Т. Рисқулов шомил буданд. Ин гурӯҳ аз тамоми воситаҳои истифода бурда, манфиатҳои тоҷиконро поймол мегардонданд.

Туркгарои баъди инқилоб бузургманишинии ўзбекиро ба вучуд овард, ки бар зидди тоҷикон нигаронида шуда буд.

Миллатгароеи пантуркист баъди инқилоб мансабҳои калони маъмури ва ҳизбро ба даст дароварда, сиёсати ошкоро бо роҳи зўровари ўзбек гардонидани тоҷиконро пеш гирифтанд. Дар байни намоёндагони бонуфузи пантуркисти

точикон ҳам дучор меоянд, ки дар Туркия таҳсил карда буданд.

Қисме аз рушанфинкори тоҷик дар зерӣ ақидаҳои туркгарои буданд ва худро ўзбек эълон карданд. А.Муҳиддинов, А.Фитрат, А.Раҳимбоев, А.Ҳочибоев, Ф.Ҳучаев ва дигарон.

Онҳо чунин фикре пеш оварданд, ки забони форси барои мардуми Бухоро забони бегона аст. Ф. Ҳуча ва ҳамфикронаш мактабҳои тоҷикро ба турки ва ўзбеки гардонданд. А.Фитрат – нависандаи машҳури тоҷик якбора ба турки гузашт ва дар идораҳои худ барои онҳое, ки ба тоҷики гап мезаданд, ҷарима муқаррар намуд. (Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе, Ирфон, 1991.- 192с.).

Махсусан, гуноҳи А.Раҳимбоев, ки сардори комиссияи қори тақсмоти маъмури буд, дар ҳуччаташ худро «ўзбек» навишта, барои ташкил намудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ягон кӯшише накард.

Туркпарастон бовар кунонидани мешуданд, ки тоҷикон қариб аст дар Осиёи Миёна дар арафаи омезиш бо халқҳои туркзабон ҳастанд, он рӯз дур нест, ки ин миллат тамоман аз байн равад. Дар рӯзномаи «Туркистон» чунин мақола ҷоп шуда буд, майли истифодаи ин забон (тоҷики) маънои онро дорад: яқум кӯшиш аз ҳаёт қафо мондан аст, чунки ҳаёт бо ҷараёнҳои таърих ба муқобили ўст. Дуюм, қабули ин забон маънои онро дорад, ки қабули он на чизи ғоиданок, балки бесамару зиёдатири дорад. Барои ҳамин ҳам тоҷикон бояд хоҳу нохоҳ ва хатман бе таъхир ба забони ўзбеки гузаранд ва забони алоҳидаи тоҷикиро талаб намуданд, чунин равандҳои иҷтимоӣ тақдирӣ онро аллақай ҳал кардааст.

Онҳо ҳақиқати таърихири инкор мекарданд. Далелҳо шаҳодат медиҳанд, ки қисми асосии аҳолии Бухоро ва Туркистонро тоҷикон ташкил менамуданд ва забони тоҷики забони байналмиллалӣ халқҳои Осиёи Миёна буд. Мувофиқи маълумоти соли 1913 тоҷикон асосан дар аморати Бухоро мезистанд ва аз 3 миллион аҳолии он 70% ва ё 210 000 тоҷикон буданд. Дар кишвари Туркистон 1300000 тоҷик зиндаги мекард. Дар ҳар як давраи ба рӯйхатгирии аҳолии

теъдоди тоҷикон қасдан кам карда мешуданд: Соли 1915 дар шаҳри Самарқанд 59901 нафар, соли 1917 ба 44758 нафар тоҷикон ба қайд гирифта шуданд. Мувофиқи ба рӯйхатгирии соли 1926, ки ҳукумати Ўзбекистон гузаронд шумораи ўзбекон якбора ба 43304 нафар расида, тоҷикон то 10716 нафар кам шуданд.(Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе, 1991.-С.49).

Дар натиҷаи чунин муносибат тоҷикон дар вазъияти ниҳоят душвор қарор доштанд. Зеро манфиати онҳоро қариб ҳеҷ кас ҳимоя намекарданд. Дар он солҳои тақдирсоз ба ҳамаи халқҳо (миллатҳо) - и Осӣи Миёна ҳуқуқ дода шуд, ки комиссияи миллии ҳудро таъсис дода, лоиҳаи манфиатҳои миллии ҳудро пешниҳод намоянд. Аммо танҳо тоҷикон то миёнаи моҳи августи соли 1924 комиссияи миллие, надоштанд, ки ҳудуд, усули давлатдори ва пойтахти давлатро муайян мекард.

Бояд қайд кард, ки дар он давраи тақдирсоз дар ҳайати роҳбарияти ҷумҳуриҳои Туркистону Бухоро шахсони мансабдор ва бонуфузи тоҷик хеле зиёд буданд. Лекин ин мансабдорон дар ботлоқи туркпарастии ва ўзбекпарастии афтода, тоҷик будани ҳудро инкор мекарданд. Масалан, Файзулло Хоҷаев, ки раиси Шӯрои нозирони халқи буд, тоҷиконро яке аз қабилаҳои турк номид, ки бо таъсири адабиёти классики форс забони ҳудро гум карданд. Ў 25-уми феввали соли 1924 дар маърузаи худ дар маҷлиси ваеи коммунистони Бухоро пешниҳод кард, ки шаҳри Бухоро бояд маркази Ҷумҳурии Ўзбекистон қарор гирад. Вилояти мухтори Тоҷикистон бошад танҳо аз ҳисоби ноҳияҳои кӯҳии Мастчоҳ ва Қаротегин бунёд карда шавад. Ҳамин тариқ бо хиёнати Хоҷаев ва думравони ӯ Бухоро аз Тоҷикистон ҷудо шуд. Мутаасифона, он замон чунин хиёнатгарони миллат кам набуданд. Масалан, дигар тоҷики миллатфурӯш Абдулло Раҳимбоев, ки дар Ҷумҳуриҳои Туркистон ва Бухоро вазифаҳои масъули хизбино иҷро мекард, тарафдори он буд, ки ноҳияҳои Ўротеппа ва қисмати дигари шимолии Тоҷикистон низ ба Ўзбекистон дохил карда шавад. (Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе, 1991.-С.49.).

Дар вақти муҳокимаи лоиҳаи тақсимои ҳудуди комиссияи тоҷикон иштирок надоштанд. Танҳо 16-августии соли 1924 комиссия дар ҳайати се нафар. Абдурахим Ҳочибоев (Раис), Чинор Имомов ва Саидҷонов аъзоён ташкил шуд. Комиссия ҳамаги 5-рӯз мӯҳлат дошт. Илова аз он комиссия овози ҳалқунанда надошта, дар маҷлисиҳо ҳамчун машваратчи ширкат менамуд.

Комиссия аз сабаби камтаҷрибавӣ, надоштани фурсат барои пурра нишос шудан бо ҳуччатҳо, зиёд будани таъсири туркпарастон дар марказии тақсимои манфиати тоҷиконро ҳимоя кардан натавонист. Аз ин сабаб комиссияи ба номи «тоҷики» дар лаҳзаҳои зарури аз рӯи нақшаи комиссияи ўзбеки амал мекарданд. Ин мавқеи комиссияи ўзбекиро боз ҳам мустаҳкамтар намуд.

Дар бораи мавқеи хиёнаткоронаи аъзоёни комиссия ба тақдирӣ ҳалқи тоҷик чунин далелҳо шаҳодат медиҳанд. 21 августи соли 1924 дар ҷаласаи комиссияи тақсимои милли-ҳудудии Осиёи Миёна А. Ҳочибоев (раиси комиссия) аз номи комиссияи тоҷикон сухан ронда, чунин изҳор дод: Тоҷикони Бухорои ғарби ва аксари вилоятҳои Ҷумҳурии Мухтории Туркистон, аз ҷиҳати хоҷаги ва ҳам аз ҷиҳати идораи маъмури ба ўзбекҳо робитаи зич доранд. Дар масъалаи тоҷикони Хучанд Ҳочибоев изҳор кард, ки тоҷикони баъзе волостҳо Хучанд ба вилояти Тоҷикистон ҳамроҳ кардан мумкин аст. Аммо дар ин ҷо иртибот нест, танҳо роҳҳои пиёдагард вучуд доранд ва онҳо аз ҷиҳати тиҷорату иқтисод бо Ўзбекистон наздиктаранд. Мо чунин мешуморем, ки дар ҳайати Ўзбекистон мондан ҳатми аст. (Масов Р. История топорного разделения; Газетаи муаллимон.- 1989.- 14 янв.)

Аз сабаби ўзбекпарастӣ ва аз манфиати кули ҳалқи тоҷик дур будани комиссияи тоҷики Ўзбекистонро ҳатто Ўзбекистони Бузург номиданд. Масалан, Имомов изҳор кард, ки ба ҳайати Ўзбекистони Бузург дохил шудани Вилояти Мухтори Тоҷикистон гӯё аҳамияти иқтисоди ва сиёсӣ доштааст. (Масов Р. Асари номбаршуда.-С. 46).

ТАШКИЛ ЁҲТАНИ ЧУМҲУРИИ ХУДМУХТОРИ ШҶАРАВИИ ТОҶИКИСТОН

Комиссияи тақсимои кори худро моҳи сентябри соли 1924 ба итмом расонда, ҳисоботи худро ба Бюрои Осиёи Миёнагии КМ РКП(б) супорид. Аз 15-16 сентябри соли 1924 барои баррасии намудани масъалаи милли - ҳудуди сессияи Ҷавқуллодаи КИМ Туркистон даъват карда шуд. 19 сентябри соли 1924 масъалаи тақсимои милли- маъмуриро анҷумани V-уми Бухорои дида баромад. Дар як вақт комиссия дар роҳи муайян намудани сарҳади байни ҷумҳуриҳо кори худро идома дод. Комиссияи Тоҷикистони дар ҳайати И.Имомов, Ҳоҷираҳматуллоев ва А. Ҳоҷаев дар ҷаласаи худ 1 октябри соли 1924 пешниҳод карданд, ки аз Ҷумҳурии Бухоро ба Тоҷикистон вилояти Сарисий ва аз вилояти Самарқанд - ноҳияи Панҷакент, Киштут, Фароб, Ургут, Ёротеппа, Шаҳристон, Ғончи дода шавад.

Аз вилояти Фарғона, Конибодом, Исфара, Сох ва волостҳои дигар бояд меғузаштанд. Дар рафти муҳокима А.Ҳоҷибоев изҳор намуд, ки дар шароити ҳозира ба Тоҷикистон ҳамроҳ кардани тоҷикони Фарғона ба мақсад мувофиқ нест, зеро дар Бухорои Шарқӣ, ки қисми асосии Тоҷикистон мешавад, корҳои зиёдро ба сомон расондан лозим меояд.

А. Ҳоҷибоев бо ин ақидааш ба душманони миллат лутма партофт. Дар оянда қисми асосии сарзамини тоҷикнишин аз Тоҷикистон берун монд.

Мувофиқи қарори комиссияи маъмури - милли дар заминаи ҷумҳуриҳои халқии Бухоро ва Хева, Ҷумҳурии Мухтори Туркистон ду Ҷумҳурии этникии Туркменистон ва Ёзбекистон ва аз ҳисоби тоҷикони Мастҷоҳ ва ноҳияҳои Бухорои Шарқӣ вилояти автономии (Мухтори) Тоҷикистон дар ҳайати Ёзбекистон дар назар дошта шуд.

11-октябри соли 1924 Бюрои сийсии КМ ВКП масъалаи тақсимои маъмуриро баррасии намуда қарор дод, ки Тоҷикистон ҳамчун вилояти Автономи не, балки Ҷумҳурии автономии дар ҳайати Ёзбекистон ташкил карда шавад.

14 октябри соли 1924 ичлосияи II КИМ Умумииттифоки қарори КИМ ЧХШС Туркистонро муҳокима намуда, ба ҳалқи тоҷик ҳуқуқ дод, ки Ҷумҳурии Мухтори Шӯрави Сосиалистии худро ташкил диҳад.

26 октябри соли 1924 Пленуми КМРКП (б) масъалаи Милли- маъмурии Осиёи Миёнаро барраси намуд. 27 октябри соли 1924 ичлосияи II КИМ умумииттифок қарорҳои сессияи КИМ – Туркистон ва Анҷумани V советҳои Бухоро дар бораи тақсимои милли - маъмурии Осиёи Миёнаро тасдиқ намуд. Дар асоси қарори КИМ ЧШС дар Осиёи Миёна ЧШС Ўзбекистон, Туркманистон ва дар ҳаёати Ўзбекистон ҶМШС Тоҷикистон, вилояти худмухтори Қароқалпокистон, ҶМШС Қазоқистон таъсис дода шуданд.

Ба ҳаёати Ҷумҳурии Мухтори сотсиалистии Тоҷикистон вилоятҳои Душанбе, Курғонтеппа, Кӯлоб, Панҷакент, Ўротеппа, Фарм, Ҳисор дохил шуданд. Аҳолии Тоҷикистон мувофиқи маълумоти ба рӯйхатгирии соли 1924, 782 328 нафар, аз ҷумла тоҷикон 553 935 нафар, ўзбекон -139813 нафар ва миллатҳои дигар 88590 нафар ташкил медоданд. Масоҳати ҷумҳури 135,6 ҳазор километри квадратиро ташкил дод. 2 январи соли 1925 Вилояти Мухтори Бадахшони кӯҳи ба ҳаёати Тоҷикистон ҳамроҳ карда шуд.

Ҳамин тавр қисмати зиёди мавзеҳои тоҷикнишин аз ҷумла марказҳои тамаддуни тоҷик, шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро аз ҷумҳури берун монданд.

Бо қарори КИМ Ўзбекистон ҳукумати инқилобии Тоҷикистон 26 ноябри соли 1924 ташкил ёфт. Нусратулло Махсум-раиси ҳукумат, ҷонишини Раис Б.Додабоев, Р.Бобоҷонов ва аъзоёни ҳукумат А.Ёрмуҳамадов, С.М. Соколов, Ш.Шотемур дохил мешуданд. Пойтахти ҷумҳури - Душанбе интиҳоб карда шуд.

Таърихи ташаккул ва инкишофи давлати тоҷикон дар давраи Шӯрави ба чор марҳила тақсим карда мешавад:

1. Аз ибтидои инқилоби Октябр то ташкил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон (1917-1924);
2. Аз давраи ташкил ёфтани ҶМШС Тоҷикистон то ташкил ёфтани ЧШС Тоҷикистон (солҳои 1924-1929);

3. Аз давраи ташкилёбии ҶШС Тоҷикистон то сохибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 1929-1991);

4. Аз соли 1991 то давраи муосир, истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ба тамоми маҳдудиятҳо ва норасогиҳо нигоҳ накарда тақсмоти милли - марказии Осиёи Миёна дар ҳаёти сиёсии халқи тоҷик дигаргунии куллиро ба вучуд овард. Тоҷикон пас аз ҳазор соли пароканда шудани давлати Сомониён тавонистанд, ки соҳиби давлат шуда, номи тоҷикро аз нав эҳё кунанд.

Тақсмоти милли-марзи ихтилофҳои миллиро аз байн бурда, барои рушду инкишофи иқтисодиёт, фарҳанг ва бунёди давлати милли замина гузошт.

Дар баробари ин дар гузаронидани тақсмоти милли-худуди ба камбудҳои ҷидди роҳ дода шуданд. Бо сабабҳои гуногун аҳоли аз рафти ин воқеаҳо огоҳ нашуданд. Паст будани сатҳи маданияти сиёсати шахрвандон, камшумор будани шумораи зиёиён, фаъолияти сусти ташкилотҳои ҳизби ба тақсмот таъсири манфи расонданд. Амалиёти пантуркистон ва он гурӯҳе, ки ба онҳо тарафдори мекарданд ба манфиатҳои миллии халқи тоҷик зарари калон расонд.

ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ – СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 20-УМ.

Вазъи сиёсии Тоҷикистон дар солҳои 20-ум мураккаб буда, дорои хусусиятҳои хос мебошад. Ба мустақкамшавии ҳокимияти Шӯрави дар ноҳияҳои Маркази ва Ҷанубии Тоҷикистон қувваҳои аксулинқилоби ҳалал расонда, вазъи сиёсиро мураккаб мегардонд. Дар чунин шароити вазнин дар Тоҷикистон барпо намудани дастгоҳи нави идоракунии давлати сар шуд.

Баъди ғалабаи инқилоби Октябр дар шахру навоҳиҳои маркази диктатураи пролетариат барпо шуда бошад ҳам, Осиёи Миёна ва дар Тоҷикистон вай хусусиятҳои хоси худро

доштан. Дар ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон аввал асоси ҳокимиятро Комитетҳои инқилоби ташкил карда, баъди бо роҳи интиҳоботи Шӯроҳо гузошта буданд. Дар Тоҷикистони Маркази ва Ҷануби 2-январии соли 1922 Комиссияи Ҷамоатҳои диктатураи (КФД) КИМ ҶХШБ оид ба қорҳои Бухорои Шарқӣ ташкил ёфт. Комиссия дорои ваколатҳои васеъ буд ва масъалаҳои иқтисодӣ ҳарбиро дида баромад.

Дар назди комиссия шӯъбаҳои иқтисодӣ, обу замин, сохтмон, молия, андоз, нақлиёт, нигоҳдории тандурусти, трибунали инқилоби ҳарбӣ, адлия, суди амал мекарданд.

Ба баробари мӯтадил гаштани вазъият аз соли 1922 сар карда, дар Тоҷикистони Шимоли ва Помир комитетҳои инқилоби ба Шӯроҳо таъин дода шуданд. Дар Бухорои Шарқӣ барои аввал соли 1923 маъракаи интиҳоботи ба Шӯроҳо гузаронида шуд. Лекин бо сабабҳои гуногун дар интиҳобот шумораи қамии интиҳоботкунандагон иштирок карданд. 7-июни соли 1924 комиссияи Ҷамоатҳои диктатории бекор карда шуда, қомитети иҷроияи марказии муваққатии Бухорои Шарқӣ таъсис дода шуд. Аз 1 то 5 сентябри соли 1924 Анҷумани 1-уми Шӯроҳои намоёндагони халқии Бухорои Шарқӣ ба қори худ сар кард. Анҷумани КИМ Шӯроҳои намоёндагони халқии Бухорои Шарқиро интиҳоб намуд.

Аз қиёти маъмури Бухорои Шарқӣ ба вилоятҳои Душанбе, Қурғонтеппа, Сари Осиё, Кӯлоб, Ғарм ва аз 2 январии соли 1925 Вилояти Худмӯхтори Бадахшони Кӯҳӣ тақсим мешуд. Мувофиқи ислоҳоти маъмури соли 1923 вилоятҳо ба туманҳо ва туманҳо ба кентҳо тақсим мешуданд.

Дар давоми соли 1924 то соли 1926 дар вазъияти сиёсии қумхури тағйироти зиёд ба амал омада, қисми зиёди интиҳобкунандагон дар интиҳобот иштирок мекарданд. Ин имқоният дод, ки моҳи декабри соли 1926 Анҷумани Муассисони Шӯрои вақилони қорқарон, деҳқонон даъват карда мешавад.

Дар Анҷуман расман ташкилҳои ҶХШ Тоҷикистон эълон карда шуд. Анҷуман КИМ (Қомитети иҷроияи марказӣ) Тоҷикистонро, бо сардории Н.Махсум ва Шӯрои

комиссарони халқиро бо роҳбарии А.Ҳочибоев интиҳоб намуд.

Дар назди ҳукумати навтаъсиси Тоҷикистон душвориҳои зиёди меистоданд. Миллати аз марказҳои фарҳангии иқтисодӣ ҷудошударо пеш бурдан кори осон набуд. Ба зами ин роҳбарони туркҳои Ўзбекистон ба ҳар роҳу восита ба Тоҷикистон фишор меоварданд. Ҳукукҳои тоҷиконро (зиёда аз 2,5 миллион, ки дар ҳудуди Ўзбекистон монданд) маҳдуд мекарданд. Аз ин рӯ ҳукумати Тоҷикистон моҳи январи соли 1929 ба ҳукумати Иттифоқи мурочиат карда, бо далелу санадҳо ноадолатҳоро нисбати халқи тоҷик исбот намуданд. Роҳбарони ҳукумат дар назди Сталин масъалаи аз ҳайати Ўзбекистон баромада, ба Тоҷикистон ҳамроҳ кардани вилоятҳои Бухоро, Самарқанд, Сурхандарё, Қашқадарё, ҳавзаи Хучандро ба ба миён гузоштанд.

Баъди кашмакашиҳои зиёд талаботи аҳолии Хучанд, (ки аксари аҳолии онро тоҷикон ташкил медоданд), моҳи сентябри соли 1929 иҷро шуда, ҳавзаи Хучанд ба Тоҷикистон ҳамроҳ гардид.

16 октябри соли 1929 Анҷумани сеюми Ҷамоатидаи Шӯроҳои Тоҷикистон дар бораи ташкил ёфтани Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон қарор ва Иҷорат қабул кард.

Анҷумани VI-уми Шӯроҳои ИҶШС аз моҳи март соли 1931 қарор ба ҳайати ИҶШС (СССР) ҳамроҳ кардани ҶШС Тоҷикистонро тасдиқ намуд. Бори дигар кӯшиш карда шуд, ки қисми ками қаламрави тоҷикнишин ба Тоҷикистон ҳамроҳ карда шавад. Гарчанде, ки 3-феврари соли 1930 КИМ Умумииттифоқи масъалаи ба Тоҷикистон ҳамроҳ кардани вилояти Сурхандарёро мавриди баррасии қарор дода хоҳиши Тоҷикистонро қонун намуда бошад ҳам, мутаассифона пас аз 10 рӯз КИМ қарори худро бекор кард.

Анҷумани 4-уми Шӯроҳои ҶШС Тоҷикистон 24 феврари соли 1931 якумин конституцияи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистонро қабул намуд.

ТАШКИЛЁБИИ ҲИЗБИ КОММУНИСТИИ ТОҶИКИСТОН

Солҳои 20-уми асри XX дар Тоҷикистон ташкилоти ҳизби ва созмонҳои ҷамъияти ба фаъолият сар карданд. Ҳанӯз инқилоби солҳои 1905-1907 аввалин гурӯҳҳои сотсиал - демократи дар ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон ташкил ёфта буданд. Барои ташкил ёфтани ҳизбҳои коммунисти ин гурӯҳҳо замина гузоштанд. Дар натиҷаи муттаҳид гаштани гурӯҳҳои сиёси ташкилоти нахустини болшевики дар охири соли 1917 дар ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон пайдо шудаанд, ки он вақт 7- ташкилоти ҳизби 170-коммунистро муттаҳид мекард. Дар ин кор дар баробари болшевикони рус, Ч.Зокиров, Х.Усмонов ва дигар тоҷикон саҳм гузоштанд. Соли 1921 комиссияи ҳарби - сиёси, ки ба он М.Дияков ва Ш.Шотемур роҳбари мекард, дар Помир ячейкаи ҳизбиро ташкил доданд. Баъди ғалабаи инқилоби Бухоро дар ноҳияҳои Маркази ва Ҷанубии Тоҷикистон аввалин ташкилотҳои ҳизби ташкил ёфтанд. Аз болои тамоми ташкилотҳои ҳизбии Тоҷикистон КМ ВКП(б) роҳбари мекард. 19-ми май соли 1922 органи намоёндагони ваколатдори КМ ВКП(б) ташкил дода шуд, ки он то моҳи октябри соли 1934 фаъолият кард.

Ба мақсади ташкил намудани ташкилоти ҳизби ҶМШС Тоҷикистон 6 декабри соли 1924 Бюрои Осиеи Миёнагии КМ ВКП(б) бюрои ташкилии ХК(б) Ўзбекистон дар ҶМШС Тоҷикистонро таъсис дод, ки ба он Ч.Имомов, М. Соколов, О.Окчурин, А.Алиев, Б.Додобоев, Ч.Зокиров, А.Путовский, В.Толпиго, Ш.Шотемур, А.Ёрмуҳаммадов дохил мешуданд.

Бюрои ташкили дар зарфи се сол фаъолияти худ корҳои зиёди сиёси-иқтисоди ва тарбиявиро ба анҷом расонд барои даъват намудани конференсияи якуми вилоятии ҳизби Тоҷикистон шароити фароҳам овард.

24-27 октябри соли 1927 Конференсияи якуми ҳизбии вилояти Тоҷикистон шуда гузашт ва Комитети ҳизбии вилоятии Тоҷикистонро ба расмият даровард.

25-ноябри соли 1929 ташкилоти вилоятии ҳизб ба ҳизби коммунистии (большевикони) Тоҷикистон табдил дода шуд.

Анчумани якуми муассисони ХК(б) Тоҷикистон ки аз 6 то 15 июни соли 1930 дар Душанбе кори худро давом дод, таъсис ёфтани хизби коммунистии Тоҷикистонро аз ҷиҳати ташкили ба расмият даровард. Он вақт дар сафи хизб 5358 нафар коммунистон шомил буданд. Баъди Анчуман пленуми КМ барпо гардид, ки Д.Хусейнов котиби якум, Ш.Шотемур котиби дууми КМ ХК (б) Тоҷикистон интихоб гардиданд.

ТАШКИЛОТ ВА СОЗМОНҲОИ ДИГАРИ ЧАМБИЯТИЮ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН

Дар баробари барпо шудани Ҳокимияти Шӯрави, хизби коммунисти дар байни ҷавонон қорҳои тарбияви ва ҷорабиниҳои муфид мегузаронд. Барои пеш бурдани қорҳои тарбияви созмонҳои ҷавонон ташкил ёфтанд. Дар Тоҷикистон бори аввал соли 1918 ҷаеҷаҳои комсомоли дар ноҳияҳои Шимоли ва баъди ғалабаи инқилоби Бухоро дар марказ ва ҷануби Тоҷикистон низ ташкил ёфтанд. Дар Помир бори аввал соли 1923 дар Хоруғ ва деҳаи Поршнев ташкилотҳои комсомоли таъсис ёфтанд.

Аввалин комсомолон Ч.Зокиров, Ш.Ҳочаев, К.Баракаев, А.Салимзода, А.Ҳайдаров, М.Тошмуҳаммадов, М.Ҳочибоев, Б.Ҳамдамов дар ташкили созмони комсомолии Тоҷикистон саҳм гузоштанд.

Моҳи декабри соли 1925 дар Душанбе конференсияи якуми комсомолии Тоҷикистон барпо гардид, ки ин рӯз ҳамчун рӯзи ташкилёбии комсомолии ҷумҳури ҳисоб мешавад. Ҳамон сол 48 созмонҳои (ҷаеҷаҳои) комсомоли 1288 нафар комсомолонро муттаҳид менамуд.

Моҳи ноябри соли 1930 Анчумани якуми комсомолони Тоҷикистон даъват карда шуд, ки дар он комитети Иттифоқи Ленинии Коммунистии ҷавонон таъсис ёфт.

Комсомолии Тоҷикистон дар шароити махсус ташкил ёфт. Дар ҷумҳури пеш аз инқилоб муносибатҳои иқтисодии то капиталисти ҳукмрон буда, синфи қорғар вучуд надошт. Аксари ҷавонон бесавод буданд. Барои ҳамин дар сафҳои комсомол ҷавонони деҳот бартари доштанд. Дар Тоҷикистон ҷаеҷаҳои махсуси комсомолии духтарон ташкил карда

шуданд. Таърихи комсомолии Тоҷикистон ба таърихи ҷумҳур алоқаманд аст. Комсомол дар барқарор ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шӯрави, тарбияи маънавии ҷавонон, бунёди иқтисодиёт саҳми калон гузошт.

Дар солҳои 20-30 50% муаллимони ҷумҳуриро комсомолон ташкил меоданд. Комсомолон дар саноаткунони ва сохтмони колхозӣ ғайбатона иштирок намуданд.

Дар солҳои 20-уми соҳмонҳои дигари наврасон ташкил ёфтанд. Бо қарори конференсияи 2-уми Умумии тифоқи РКСМ моҳи майи соли 1922 дар бораи соҳмон додани ташкилоти пионери қарор қабул карда шуд. Дар Тоҷикистон аввалин отряди пионери соли 1923 дар шаҳри Хуҷанд ташкил ёфта буд. Бо қарори конференсияи якуми ЛКСМ дар Тоҷикистон, моҳи октябри соли 1925 ташкилоти пионери таъсис дода шуд.

Дар солҳои 20 як қатор ташкилотҳои оммавӣ аз қабилӣ Қушчи иттифоқи қасаба ташкил ёфтанд. Иттифоқи Қушчи тақвоҳои асосӣ давлат дар қишлоқ ба ҳисоб мерафт. Гап дар сари он буд, ки баъди хотима ёфтани ҷанги шаҳрвандӣ масъалаи ҳарчи тезтар фаш ва безарар гардонидани қувваҳои зидди Шӯрави бисёр муҳим буд. Дар ҷунин марҳила муттаҳид намудани қамбағалон ва ба соҳтмони ҳаёти нав ҷалб намудани онҳо дар мадди аввал меистод. Барои ҳамин «Қушчи» ҷун ташкилоти ҷамъияти-сиёсӣ ба оммаи соқинони деҳот маълум ва наздик буд. Соли 1927 ойинномаи «Қушчи» қабул карда шуд. Дар он гуфта мешуд, ки вазифаи асосии ин ташкилоти ҷамъияти-сиёсӣ аз он иборат аст, ки иттифоқи байни синфи қорғар ва деҳқононро мустаҳкам намуда, деҳқонони миёнаҳолро ба соҳтмони ҳаёти нав ҷалб номояд. Баъдтар иттифоқи «Қушчи» ба иттифоқи «Ҷуфтгарон» табдил дода шуд.

ИТТИФОҚИ ҚАСАБА

Яке аз ташкилоти оммавитарини ҷамъиятии Тоҷикистон Иттифоқҳои қасаба мебошад. Ин ташкилот қоргарон ва ҳизматчиён миллатҳои гуногунро дар соҳаҳои гуногун

муттахид менамуд. Дар Тоҷикистон аввалин ташкилоти ибтидоии Иттифокҳои касабаи моҳи марти соли 1917 дар стансияи роҳи оҳани Хучанд ташкил ёфтанд.

Моҳи марти соли 1919 дар шаҳри Тошканд Анҷумани якуми Иттифоқи касабаи ҶМШС Туркистон барпо гардид. Анҷуман Ойиннома қабул намуда вазифаҳои ташкилотро муайян кард.

Дар Тоҷикистони Шимоли ва Помир Иттифокҳои касаба пештар дар қисми боқимондаи Тоҷикистон бошад баъдтар таъсис ёфтанд.

Моҳи апрели соли 1926 дар шаҳри Душанбе Анҷумани якуми Иттифокҳои касабаи Умуми Тоҷикистони даъват карда шуд. Дар ҷумҳури комитетҳои маҳали, касаба амал мекарданд, ки 3687 аъзоро аз ҳисоби батракҳо муттахид мекарданд. Иттифокҳои касаба ташкилотҳои оммавитарини ғайриҳизбии ҷамъияти буданд. Ташкилотҳо дар мустаҳкам намудани Ҳокимияти Шӯрави, саноатикунони, барпо кардани сохти колхозӣ ва корҳои тарбиявӣ-оммавӣ нақши калон бозиданд. Мутаасифона онҳо аз роҳбарияти ҳизби озод набуданд.

Дар ҷумҳури инчунин дар солҳои аввали ҳокимияти Шӯрави ташкилотҳои дигари ҷамъияти ба монанди ташкилоти оммавӣ шӯъбаи занон таъсис ёфтанд. Дар назди ин ташкилот вазифа гузошта шуда буд, ки шуури худшиносии занонро баланд бардошта, онҳоро ба ҳаёти ҷамъияти ҷалб намояд. Бо ташаббуси ин ташкилот соли 1927 маъракаи «хучум» барои аз байн бурдани фаранҷи сар шуд, саҳми ин ташкилот дар озод шудани занон аз хуруфотҳои асримиёнагӣ ва ба меҳнати фаъол ҷалб намудани онҳо хеле калон аст.

ТАШКИЛ ЁФТАНИ ИҶШС ВА СОХТМОНИ ҶОМЕЪАИ СОТСИАЛИСТИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Баъд аз барпо шудани Ҳокимияти Шӯрави дар тамоми қаламрави собиқ империяи Россия масъалаи муносибати миллии байни ҷумҳуриҳои Шӯрави ба мадди аввал баромад. Дар бораи муносибатҳои байни маркази давлати Шӯрави ва

чумхурихо ду тамоюл ба назар гирифта мешуд:

Чумхуриҳоро расман давлат меномиданд ва дар ҳайати давлати ягона ба тариқи федеративи дохил мешуданд. Тамоми масъалаҳои давлатиро ба ғайр аз корҳои идоракунии маҳали ва масъалаҳои мадани дар салоҳияти марказ мемонад. Ин равия дар таърих бо номи автономизатсия маълум мебошад.

Ақидаи дуум, ки ба он бевосита В.Ленин тарафдор буд, мебоист чумхуиро аз ҷумла (РСФСР) ба давлати ягона муттаҳид шуда ба ғайр аз масъалаҳои ҳарби ва дипломатии тамоми масъалаҳои дигар ба ихтиёри чумхурихо дода шавад.

Баҳори соли 1922 чумхуриҳои Озарбойҷон, Арманистон ва Гурҷистон муттаҳид гашта, Чумхурии Шӯрави Федеративии Сотсиалистии Закавказияро (ЗФСР) ташкил доданд, ки то соли 1936 вучуд дошт.

Тобистони соли 1922 Украина ва Белоруссия кӯшиши ба РСФС наздик шуданро муҳокима намуда, бо таклифи онҳо комиссия дар ҳайати намоёндагони ҳамон чумхурихо ташкил карда шуд.

Накшаи муттаҳид шудани чумхурихо дар асоси автономизатсия, ки Сталин пешниҳод кард, рад карда шуд. В.Ленин таклиф кард, ки чумхурихо ба РСФСР бо шартҳои баробарҳуқуқии комил ба Иттифоқи Шӯрави сотсиалисти муттаҳид карда шаванд. Барои муттаҳид шудани чумхурихо ба як давлат Декларатсия ва шартнома (муоҳидаи) иттифоқи дар бораи ташкил додани СССР (Иттифоқи Республикаҳои Шӯрави Сосиалисти) тайёр карда шуданд. 30 декабри соли 1922 Анҷумани I-умумииттифоқии Шӯроҳо даъват карда шуд. Анҷуман шартномаи барпошавии иттифоқи чор чумхури: Руссияи Федеративӣ, Украина, Белоруссия ва Закавказияро тасдиқ намуд.

Аз байни чумхуриҳои Осиёи Миёна Туркистон бо воситаи Руссия ба ҳайати ИЧШС дохил шуд. Чумхуриҳои Бухоро ва Хева дар асоси Шартномаҳо бо иттиҳод муносибатҳои худро ба роҳ мемонданд. Дар сессияи КИМ иттифоқ якумин ҳукумати – Шӯрави Комиссарони халқиро бо сардории В.Ленин интиҳоб намуд. Дар анҷумани II-

Умумииттифокии Шӯроҳо (соли 1924) конституцияи СССР қабул карда шуд. Тоҷикистон аз соли 1924 ба ИҶШС ба воситаи Ўзбекистон ва аз соли 1929 бевосита расман ба ИҶШС ҳамроҳ шуд. Тоҷикистон чун давлат нишонаҳои худ: нишон, парчам, суруди Милли, қонуни асоси, органи қонунбарори дошт.

СИСТЕМАИ СИЁСИ ВА ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ ШҶРАВИ.

Мувофиқи қонуни асосие, ки соли 1929 қабул гардид, асоси сиёсии давлати Шӯравиро Диктатураи пролетариат дар шакли Шӯроҳо (намояндагони халқии коргарон, аскарон ва деҳқонон) ташкил меоданд. Асоси иқтисодии давлати Шӯравиро моликияти ҷамъияти будани воситаҳои истеҳсолот, ки дар ду шакл: моликияти давлати умумихалқӣ ва моликияти колхозӣ-кооперативӣ ташкил меод.

Дар солҳои 20-ум интиҳобот бисёрдараҷавӣ буд. Инро ба мавҷуд будани синфҳо ва табақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ мақоми гуногун дошта вобаста мекарданд. Аз ин сабаб интиҳобот ба ҷуз шӯроҳои деҳот бевосита набуда бисёр - зинагӣ буд. Шаҳрвандон дар маҷлисҳои интиҳоботи вакилони худро ба Шӯроҳои намояндагони коргарон, деҳқонони шаҳр интиҳоб мекарданд. Маҷлисҳо аз рӯи нишонаи касабавӣ мегузастанд. Минбаъд аз байни интиҳобшудагон вакилони ба мақомоти болоии Шӯроҳо вакилон дар анҷуманҳои Шӯроҳои намояндагони деҳот, шаҳр, ноҳия, вилоят интиҳобот мекарданд. Анҷуманҳо ҳамчунин кумитаҳои иҷроияи шӯроҳои депутатҳои шаҳр, ноҳиявӣ, вилоятӣ ва КИМ умумииттифоқиро интиҳоб мекард ва ба ҳамин вазифаи худро ба сомон мерасонд. Яъне интиҳобот бевосита баробар ба умумӣ набуд. Мувофиқи қонун аз сабаби мавҷуд будани синфҳои истисморкунанда дар асоси қонун собиқ, синфҳои ба табақаи коргар ва деҳқон мансуб набуда (амалдорони амир, бойҳо, заминдорон ва ғайраҳо) аз ҳуқуқи интиҳоби маҳрум буданд. Нисбат ба синфҳои дигар, дар шароити диктатураи пролетариат, синфи коргар нисбат ба деҳқонон ва аскарон дар интиҳобот

бартари дошт.

Дар Тоҷикистон бинобар вазъияти хоси иқтисоди - иҷтимоии ҷумҳури интиҳобот дар шароити вазнин мегузашт. Давом кардани ҷанги шаҳрванди ба муқобили қувваҳои ақсулинқилоби, дараҷаи пасти донишҳои сиёсии мардум ба интиҳобот бетаъсир намеронд. Масалан, дар интиҳоботи нимаи дуҷуми асри 20-ум аз 10-15 то 40% интиҳобкунандагон иштирок карданду ҳалос.

Солҳои 30-юм фаъолияти сиёсии мардум баланд гашт, ки ин бо тағйиротҳои ҷомеа ва дигаргуниҳои иҷтимои-иқтисоди вобастаги доштанд. Солҳои 1930-31 дар интиҳобот то 56 дарсади интиҳобкунандагон ширкат карданд. Дар интиҳоботи соли 1934 теъдоди интиҳобкунандагон ба 60-80% расид.

Соли 1936 дар иттиҳоди Шӯрави қонуни нав (конститутсия) қабул карда шуд. Дар асоси он дар ҳамаи ҷумҳуриҳои иттифоқи, аз ҷумла Тоҷикистон соли 1937 Қонуни нав қабул карда шуд. Дар асоси ин қонун дар сохтори интиҳоботи тағйирот дароварда шуданд. Мувофиқи қонуни нав ба ҳамаи зинаҳои мақомоти Шӯроҳои интиҳобот бевосита эълон карда шуд. Интиҳобот акнун дар ҳавзаҳои интиҳоботи дар ҷои зист барпо карда шуда гузаронида мешуд. Интиҳобот як мандати буд. Вакилон на ба анҷуман, балки дар ҳавзаҳои Интиҳоботи интиҳоб шуда, дар ҷаласаҳои Шӯроҳои маҳали ва ҷаласаҳои Шӯрои Олии ҷумҳури ва умумииттифоқи ҷамъ мешуданд. Яъне бо баробари тағйиротҳои сиёси - иҷтимои ва иқтисодии мамлакат интиҳоб дар асоси Принципи бевосита, умуми, баробар бо овоздиҳии пинҳони мегузашт. Дар интиҳоботе, ки аз рӯи принципҳои нави интиҳобот дар асоси қонуни нави соли 1937 гузаронида шуд, 98,5% интиҳобкунандагон иштирок доштанд.

СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВРАИ ГУЗАРИШ

Асоси сиёсати иқтисодии давлати Шӯрави моликияти умумихалқи будани воситаҳои истеҳсолотро ташкил меод. Барои барпо намудани сотсиализм зарур буд, ки сиёсати ҳоса

кор карда шавад. Ин сиёсат дар давраҳои муайян сохтмони сотсиалисти тафовути ҷидди дошт.

Дар анҷумани II-уми Шӯроҳо соли 1917 декрет дар бораи замин қабул карда шуд. Мувофиқи ин қонун тамоми замин давлати эълон карда шуда, милли гардонда мешуданд.

Дар соҳаи саноат пеш аз милликунони он чандин чорабиниҳо гузаронида шуд. Ҷори намудани назорати қорғари аз болои истеҳсолот ва тақсимои маҳсулот. Сиёсати иқтисодии ин давра ба номи разверсткаи озуқави, ки моҳи июни соли 1918 қабул карда шуд, маълум мебошад.

Дар асоси сиёсати «коммунизми ҳарби» дар соҳаи саноат аввал саноати калон ва баъд қорхонаҳои хурд ва миёна милли карда шуданд. Дар соҳаи хоҷагии қишлоқ тамоми замини помешки, манастирҳо милли қунонда, байни деҳқонон тақсим карданд. Мувофиқи разверста деҳқонон вазиқадор буданд, ки ба ғайри тухми ва зарурияти оилаҳои худ қисми боқимондаи ҳосилро ба давлат супоранд. Ба ивази маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, аз давлат маҳсулоти саноати меғрифтанд.

Моливазқуни ва муомилоти бевосита байни шаҳр ва қишлоқ аз байн бурда шуд. Ба аҳолии хизмати бе пул расонида мешуд. Азбаски сиёсати развеста дар солҳои қанғи шаҳрванди қори карда шуда буд, дар таърих ба номи сиёсати «коммунизми ҳарби» маълум мебошад.

Сиёсати «коммунизми ҳарби», сиёсати муваққати буд. Зеро дар ҳолати қаробии умумии иқтисоди ва қанғи шаҳрванди назорати саҳти давлати аз болои истеҳсолот ва тақсимои маҳсулот, сафарбарқунии меҳнати умуми зарур буд. Аммо баъди ба охир расидани қанғ разверсткаи озуқави сади роҳи тараққиёти иқтисоди меғардад. Муҳимаш он буд, ки бе истиқодабарии муносибатҳои моли-пули иқтисодиётро пеш бурдан ғайри имқон буд.

Баҳори соли 1921 дар мамлақат ваъзияти душвор ба амал омад. Зарур буд, ки қораҳои фавқуллода дида шуда мамлақатро аз гуруснағи наҷот додан лозим буд.

Болшевикон роҳи яғонаи аз ин ваъзият баромаданро дар диғар қардани сиёсати иқтисоди меғиданд, яъне аз

развёрстка ба андози озука гузаштан буд.

Сиёсати иқтисодии давлати Шӯрави, ки баъди развёрстка чори шуда буд, дар таърих ба номи сиёсати нави иқтисоди (НЭП) маълум мебошад. Моҳияти асосии ин сиёсат пеш аз ҳама мустаҳкам намудани иттифоқи синфи коргар ва деҳқонон ба воситаи инкишофи муносибатҳои моли-пули байни шахру деҳот буд. Савдои озод ба роҳ монда шуд.

Мувофиқи НЭП милли қонуни минбаъдаи корхонаҳои саноати боз дошта шуда, баъзе аз корхонаҳои милли карда шуда ба соҳибонаш баргардонида шуданд. Сиёсати андози прогрессиви чори карда шуд. Миқдори андози миёна пешаки муайян буд. Баъди иҷрои андоз ҳамаи маҳсулоти боқимонда дар ихтиёри деҳқонон мемонд. Ба аҳоли расондани хизматрасонии бепул бекор карда шуд. Тамоми ин чорабиниҳо натиҷаи хуб доданд. Ҳамаги ду сол лозим омад, ки иқтисодиёти Шӯрави аз бӯҳрон раҳои ёбад. Соли 1923 аллакай маҳсулоти саноат афзуд. Деҳқонон ҳосили хуб ба даст дароварданд, ки талаботи кишварро то дараҷае бо ғалла қонеъ гардонд.

Болоравии иқтисоди дар Тоҷикистон ҳам мушоҳида шуд. Майдони кишт афзуд, устохонаҳои қосиби бо маҳсулоти худ талаботи аҳолиро то дараҷае таъмин мекарданд.

НАҚШАИ ЛЕНИНИИ СОХТМОНИ СОТСИАЛИЗМ ВА АМАЛИ ГАРДИДАНИ ОН ДАР ТОҶИКИСТОН

В.И.Ленин дар қорҳои охиринаш роҳҳои аз ҷиҳати назарияви барпо намудани сотсиализмро нишон дода буд. Ленин қайд намуд, ки барои сохтмони сотсиализм ҳам шароити сиёсии мавҷуд будани диктатураи пролетариат, ҳам шароити иқтисоди моликияти социалисти будани воситаҳои истеҳсоли ва иттифоқи синфи коргар ва деҳқонон зарур мебошанд.

Барои сохтмони сотсиализм чунин вазифаҳо гузошта шуданд: саноаткунонии мамлакат, коллективонии хоҷагии кишлоқ ва ба амал баровардани инқилоби мадани.

Саноат базаи бунёд кардани сотсиализм ва базаи модди-

техники ба ҳисоб мерафт. Дар навбати аввал бояд индустрияи калон бунёд мешуд, чунки он тамоми соҳаҳои дигари хоҷагии халқро пеш бурда метавонад.

Масъалаи кооперативонии хоҷагии қишлоқ яке аз масъалаҳои душвортарин буд. Ин масъала бо роҳи оҳиста – оҳиста аз шакли оддии ба шаклҳои мураккабтарин гузаштан ҳал карда мешуд. Яъне деҳқонон аввал як қисми воситаҳои худ ва баъд ҳамаи воситаҳои асосии истеҳсолотро муттаҳид мекарданд. Ин муттаҳидшави бояд дар асоси ихтиёри гузаронида шавад.

Ба амал баровардани инқилоби мадани қисми дигари таркибии нақшаи сохтмони сотсиализм буд. Инқилоби мадани се вазифаи асосиро иҷро мекард. Маҳви бесаводи дар байни аҳолии калонсоли мамлакат ба таълим фаро гирифтани кӯдакони синни мактаби, ташкил намудани муассисаҳои фарҳанги-мадани ва ба хизмати халқ гузоштани онҳо. Ин барнома дар таърихи давлати Шӯрави бо нақшаи ленинии сохтмони сотсиализм маълум мебошад.

САНОАТИКУНОНИ ДАР ТОЧИКИСТОН ВА ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ОН

Нақшаи сохтмони сотсиалисти бо назардошти хусусиятҳои хоси иҷтимоӣ- иқтисодӣ ва сиёсӣ-мадани тамоми ҷумҳуриҳо тартиб дода шуданд. Аз ин ҷиҳат Тоҷикистон дар роҳи амали гардидани нақшаи индустрикунони аз дигар ҷумҳуриҳо фарқ мекард. Дар Тоҷикистон дар навбати аввал соҳаи саноати сабук тараққи дода шуд. Ин якчанд сабаб дошт. Тоҷикистони пеш аз инқилоби, дар дараҷаи тараққиёти феодалӣ меистод. Корхонаҳои камшумори саноат асосан дар қисми Шимолии Тоҷикистон мавҷуд буданд.

Мутахассисони соҳаҳои инжинери, техники қариб ки набуданд. Бойғарӣҳои табиӣ Тоҷикистон омӯхта нашуда буданд. Тамоми ин омилҳо дар саноатикунонии ҷумҳури сади роҳ мегаштанд. Ба мақсади ба амал баровардани барномаи сохтмони сотсиализм нақшаи тараққиёти хоҷагии халқ ба муҳлати 5-сол тартиб дода шуданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан тараққиёти саноати сабукро пеш гирифта, барои тараққи додани саноати кӯҳи, металкоркуни, электротехника низ заминҳо тайёр карда шуданд. Танҳо аввали солҳои 30-юм 17-корхонаҳои гуногун сохта шуда ба истифода дода шуданд.

Дар солҳои пеш аз ҷанг дар Тоҷикистон соҳаҳои нави саноати ГЭС-Варзоб, кони Қаромазор, Шӯроб, «КИМ» (САНТО) пайдо шуданд.

Дар солҳои 20-30 –ум роҳҳои мошингард, пойтахти ҷумҳуриро бо ноҳияҳо мепайвастанд. Роҳи оҳани Душанбе-Тирмиз соли 1929 сохта шуд.

Дар рафти сохтмони сотсиалисти синфи коргари ҷумҳури ташаккул ёфт. Дар охири солҳои 30-ум дар Тоҷикистон 140 ҳазор коргар дар истеҳсолот кор мекард.

Дар баробари ин дар амали ғаштани барномаи саноатикунории Тоҷикистон камбудиҳо ҷой доштанд.

Азбаски Тоҷикистон дар ҳаёти Иттиҳоди Шӯрави буд ба тараққи додани саноати вазнин эътибор дода нашуд. Иқтисодиёти ҷумҳури ба эҳтиёҷоти умумииттифоқи тобё карда шуда буд. Синфи коргари ҷумҳури асосан аз ҳисоби коргарони дигар миллатҳо буд.

Барои тараққи додани саноати кӯҳи, ки дар Тоҷикистон заминаи зиёд дошт аҳамият надода, ба ҷои он низ корхонаҳои саноати сабук аз қабili коргоҳҳои дӯзандаги, бофандаги ва ғайраҳо сохта мешуданд. Ин камбудиҳо махсусан баъди ба даст даровардани истиқлолияти Тоҷикистон зиёдтар маълум ғашта ба вазъи сиёси-иқтисодии ҷумҳури таъсири манфи расонданд.

СОХТМОНИ КОЛХОЗИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Нақшаи сохтмони сотсиализм зарурияти ба амал баровардани коллективонии оммавии хоҷагиҳои деҳқонро ба вучуд овард. Дар асоси нишондоди Анҷумани XV ХК (6) соли 1927 давраҳои асоси ва шаклҳои муттаҳидкунии хоҷагиҳои деҳқонон муайян карда шуданд. Қайд карда шуд, ки дар ин кор ба шитобкори роҳ надода, хусусиятҳои ҳар як ноҳияро ба ҳисоб гирифта, маъракаи коллективонии хоҷагии

қишлоқ гузаронида шавад.

Дар Тоҷикистон коллективонии хоҷагии қишлоқ дар шароити мураккаб мегузашт. Тоҷикистон аз ҷиҳати иқтисодии нисбат ба дигар ҷумҳуриҳо қафо монда буд.

Дар муносибатҳои агарари боқимондаҳои давраи феодалӣ ҷой доштанд. Базаи модди-техникии хоҷагии қишлоқ ақибмонда буд.

Замин дар дасти сарватмандон буда, деҳқонон ба сифати ҷоряккор ва мардикор дар замини бойҳо кор мекарданд. Аҳолии асосан дар ноҳияҳои кӯҳистон, ки замини қорам кам буд, зиндагии мекарданд.

Барои ба амал баровардани нақшаи коллективонии хоҷагии қишлоқ як қатор заминаҳо муҳаё карда шуданд. Пешрафти саноат барои коллективонии хоҷагии қишлоқ заминаи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Сол то сол ба хоҷагии қишлоқ техникаи замонавӣ ғиристода мешуд.

Дар коллективонии хоҷагиҳои деҳқонони якадаст саҳми синфи коргар хеле зиёд буд. Ҳазорҳо нафар коргарон барои ёрии амали расондан ба сифати бригадаҳои коргари ба деҳот сафарбар карда мешуданд. Қисми зиёди онҳо ба таври доими дар деҳот монданд. Аз ноҳияҳои кӯҳистон ба заминҳои нав аз худшуда деҳқонон муҳочир карда мешуданд.

Ташкил намудани намудҳои гуногуни кооператсияҳо (қарздиҳӣ, техникаи хоҷагии қишлоқ, обёрикуни) барои ба сохтмони қолхози ҷалб намудани деҳқонон саҳми қалон бозиданд.

Умуман се шакли коллективонии хоҷагӣ: қоммунаҳо, ТОЗ-ҳо ва артелҳо вучуд доштанд. Дар Тоҷикистон аввалин қолхозҳо соли 1927 ташкил ёфта ТОЗ-ҳо нисбатан ба шароити ҷумҳури мувофиқ буданд.

Хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон барои пешрафти иқтисодии давлати Шӯравӣ хеле зарур буд.

Ҷумҳури бояд яке аз базаҳои асосии истеҳсолкунандаи пахта барои саноати мамлакат мегардид. Барои ҳамин ҳукумати марказӣ ба Тоҷикистон барои аз худ кардани заминҳои нав (Водии Вахш) ва сохтмони системаи замонавии обёрикунанда ҳаматарафа кӯмак мерасонд.

Барои бо техникаи хоҷагии қишлоқ пурра таъмин кардани ҷумҳури дар ин ҷо стансияҳои мошини трактори (МТС), ки соли 1937 шумораи онҳо ба 48-то расида буд, сохта шуданд.

Ба мақсади бо замин таъмин намудани деҳқонон солҳои 20-30 –ум дар Тоҷикистон муҳоҷиронкунии деҳқонон аз ноҳияҳои қўҳистон ба водихо гузаронида шуд. Аввалин хоҷагии коллективи низ дар заминҳои нав азхуд карда шуда гузаронида мешуд. То солҳои пеш аз ҷанг ба колхозҳо 89,9% деҳқонони якадаст муттаҳид карда шудаанд. Ба монанди дигар ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯрави дар сохтмони колхозии Тоҷикистон низ ба камбудихо роҳ дода шуд.

Пеш аз ҳама принципи ихтиёри муттаҳидшави ба колхозҳо дар амал вайрон карда шуданд. Деҳқонони миёнаҳолро мачбуран ба колхозҳо дохил мекарданд. Онҳое, ки дохил намешуданд, молу мулкашон мусодира карда, онҳоро ҳамчун кулак шуда ба кишварҳои дурдаст бадарға мекарданд.

Дар интиҳоби шакли колхозии ба ҷои ТОЗ-ҳо, ки ба шароити республика мувофиқ буданд, артелҳо ташкил карда мешуданд.

Бе тайёр кардани заминҳои зарури колхозҳоро шитобкорона ташкил карда, баъди чанд вақт аз нав барҳам доданд. Деҳқононе, ки ба заминҳои нав муҳоҷир карда мешуданд дар сари вақт ёри нагирифта ба маҳалаҳои пештараи худ бармегаштанд.

Камбудии ҷидди дар он буд, ки Иттиҳоди Шӯрави Тоҷикистонро базаи асосии истеҳсоли пахта ҳисобида, соҳаҳои дигари хоҷагии қишлоқ ба инобат гирифта намешуданд.

ИНҚИЛОБИ МАДАНИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Инқилоб дар соҳаи маданият як қисми таркибии барномаи сохтмони сотсиализм буд. Ҳокимияти Шӯрави нақшаҳои азими саноаткунони, истифодаи техникаи нав дар хоҷагии қишлоқро ба нақша гирифта, барои амали

гардонидани он ба мутахассиссон эҳтиёчи калон дошт. Мақсади инқилоби мадани пеш аз ҳама тарбия ва тайёр намудани одамон дар рӯҳияи коммунисти ва маданияти сиёси буд.

Яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи инқилоби мадани ин бартараф намудани бесаводи дар байни аҳолии калонсолони ҷумҳури буд. Гарчанде, ки халқи тоҷик дорои фарҳанги бои қадима бошад ҳам, вале дар ибтидои асри XX кулли мардум аз ин маданият бебаҳра монда буданд. Ба мақсади барҳам додани бесаводии аҳоли соли 1925 дар назди Вазорати маориф Комиссияи таъҷили оид ба барҳам додани бесаводи ташкил карда шуд. Ба кори ин комиссия ҷамъияти «Курсҳои маҳви бесаводи» ёрии амали мерасонид. Соли 1922 дар Москва, дар назди комиссариати халқи оид ба кори миллатҳо комиссияи махсус, таъсис ёфт, ки масъалаи ислоҳоти хат ва ба ҳам наздик кардани халқу миллатҳои Шӯравиро барраси намуд. Моҳи январӣ соли 1927 дар Самарқанд кумитаи ислоҳоти алифбои тоҷики таъсис ёфт. Ба ин кумита Нусратулло Махсум, Ҳисор Муҳаммад, Уғур Мусавӣ, Айни, Фитрат Қосимов, Қамарзода, Шамсиддинов, Дайлами, Зехни дохил мешуданд. Аз соли 1927 расман ба алифбои латини гузашта шуд. Ҷори шудани алифбои латини барои саводомӯзи таъсири калон расонд. Дар баробари ин маъракаи гузаштан ба алифбои нав бе нуқсон нагузашт. Дар натиҷа адабиёти зиёди ниниёгонамон несту нобуд карда шуд.

Аз тарафи дигар алифбои навро дар ҷомеа на ҳамаи ашхос ба амри дил қабул карданд. Ба вучуди ин 15 - апрели соли 1928 КИМ ҷумҳури дар бораи расман ҷори намудани алифбои латини қарор қабул намуд.

Гузаштан ба алифбои қрили қадре осонтар ба амал омад. 21 майи соли 1940 маҷлиси Шӯрои Олии Тоҷикистон доир ба таълиқи алифбои латини ба қрили қарор қабул намуд.

Вазифаи азнавсозии сохтори маорифи халқ яке аз самтҳои асосии барномаи сохтмони сотсиализм буд. Моҳи декабри соли 1924 Комиссариати маорифи халқи Тоҷикистон ташкил дода шуд. Бо кӯшиши Вазорати маориф дар кори таълим пешравии назаррас ба даст дароварда шуд.

Агар соли хониши 1924-1925 дар Тоҷикистон 25-мактаб бо 774-хонанда амал мекард, пас соли таҳсили 1931-1932 миқдори мактабҳо ба 1823 ва шумораи хонандагон ба 101905 нафар расид.

Барои тайёр кардани омӯзгорон дар аввал курсҳои кӯтоҳмуддати муаллим тайёркуни, омӯзишгоҳҳои педагоги кушода шуда, соли 1931 дар Душанбе ва Хучанд Донишкадаҳои педагоги таъсис дода шуданд. Дар натиҷаи ин чорабиниҳо имконият пайдо шуд, ки аввал ба маълумоти ҳатмӣ ибтидоӣ ва баъд ҳафтсола гузашта шавад.

Бо барпо шудани Ҳокимияти Шӯравӣ барои мустаҳкам намудани базаи модди-техникии идораҳои мадани - равшаннамои диққати калон дода шуд. Дар солҳои 20-30-юм аввалин китобхонаҳо, клубҳо ва ҷойхонаҳои сурх сохта шуданд. То соли 1937 дар Тоҷикистон 1736 идораҳои гуногуни фарҳанги-маърифати сохта шуданд. Дар сохтори қорҳои маърифати дар байни қанон клубҳои қанон саҳми зиёд доштанд. Соли 1931 аввалин клуби қанона дар Хучанд кушода шуд.

Дар Тоҷикистон то инқилоби ягон китобхона набуд. Баъди инқилоб дар тамоми ноҳияҳои қумҳури аз қумла соли 1933 китобхонаи аввалин ба номи А.Фирдавсӣ кушода шуда, дар тамоми ноҳияҳои қумҳури китобхонаҳо амал мекарданд, соли 1935 шумораи умумии онҳо ба 286 адад расид.

Дар баланд бардоштани маданияти сиёсӣ ва маънавии шаҳрвандон, матбуоти даври саҳми қанон дошт.

Аз соли 1925 нашри рӯзномаи «Бедории тоҷик» шурӯъ шуда, дар охири солҳои 30-ум 7 рӯзномаи ноҳиявӣ ва 6 маҷалла ҷоп мешуданд.

Дар асоси қружокҳои худфаъолияти 7 ноябри соли 1929 аввалин театри қасбии тоҷик (ба номи А.Лоҳути) кушода шуд.

Дар рафти гузаронидани соҳтмони мадани дар Тоҷикистон дар баробари муваффақиятҳо қамбудиҳои зиёд низ содир гаштанд. Яке аз ин қамбудиҳо дар солҳои 20-30-юм муборизаи шадид бар зидди диндорон, нест кардани китобхонаҳо, ки ба ҳуруфоти араби навишта шуда буданд ба

ҳисоб меравад.

Дар ин солҳо ду маротиба ислоҳоти алифбо иваз гардида, аҳолиро аз омӯхтани сарчашмаҳои таърихӣ хеш то як давраи муайян маҳрум намуда, алоқаи тоҷиконро бо халқҳои дигари форсизабон канда кард. Бисёр зиёиён, кормандони ҳизби-давлати бегуноҳ бадарға ва ҳабс карда шуданд. Рушанфикроне, ки бо ҳуруфоти араби сару кор доштанд, душмани халқ ҳисобида, адабиёти зиёдро нобуд карданд.

Ҳокимияти Шӯрави якбора тамоми шаклҳои пештараи таълим ва мадрасаҳо барҳам дода, зиёиёни инқилоби ба кори маориф ҷалб накарданд. Маънавиёти мардум коста гашта буд, зеро барои ҳаматарафа ва чуқур омӯхтани таъриху фарҳанги халқи тоҷик имконият фароҳам оварда нашуд. Омӯхтани таърих ва маданияти халқи тоҷик дар дохили таърихи ИҶШС омӯхта мешуд, ки ин басанда набуд.

ВАЗЪИ СИЁСИИ ШҶҶРАВИ ДАР СОЛҶОИ 30-ЮМ ВА ЗУҶУРОТИ ШАҶСПАРАСТИ

Дар таърихи сиёсии солҳои 30-юм ба давраи тӯлонии ҳукмронии И.Сталин ба тараққи мухталиф дар баъзе мавридҳо баҳои ғаразнок яктарафа дода мешавад.

Маълум аст, ки баъди Инқилоби Октябр дар мамлкат диктатураи пролетари барқарор карда шуд. Аз рӯзи аввали ҳокимияти Шӯрави мамлакат ба ду тарафи ба ҳам муқобил (тарафдорони соҳти Шӯрави ва аксулинқилоби, тарафдорони барқарор намудани соҳти капиталисти) тақсим шуд. Дар чунин вазъият соҳти нав танҳо дар натиҷаи бартараф намудани муқобилияти синфҳои аз тахт сарнагун шуда метавонист мавҷудияти худро нигоҳ дорад. Аз ин рӯ ҷорабини диктатураи пролетарият таърихи буд.

Вале таҷрибаи таърихи нишон медиҳад, ки дар рафти соҳтмони сотсиалисти ба камбудихои ҷидди роҳ дода шудааст. Дар мамлакат аз сабаби эътироф накардани диктатураи пролетарият ва принципҳои соҳтмони сотсиалисти ғаъолияти тамоми ҳизбҳои сиёси манъ карда

шуд ва ҳизби коммунисти ҳизби ягона ва роҳбарикунандаи ҷамъият гардид.

Пас аз вафоти В.Ленин (21 январӣ соли 1924) дар мамлакат сохтори роҳбарии фармонфармоӣ маъмури ба амал омад, ки ин сохтор таърихи тӯлони дошт. Аз тарафи дигар, дар давраи гузариш сиёсати нави иқтисоди муайян гардида, тарзи идоракунии мутамарказонидашудаи фармонфармоӣ маъмури торафт боло гирифт ва ин тамоюл ба сохтори роҳбарии тоталитарӣ расонд.

Роҳбарии фармонфармоӣ-маъмури ба ташаккули сохтори якҳизбӣ ва иделогияи ягонаи марксистӣ-ленинӣ мусоидат намуд.

Гарчанде, ки Ленин огоҳ мекард, ки дар рафти сохтмони сотсиалисти гуногун ақидаҳои нигоҳ дошта шавад, вале дар рафти муборизаҳои ғоявӣ дохили ҳизби ин масъала аз байн бардошта шуд. Муваффақиятҳои, ки халқи шӯравӣ дар саноатикунории сохтмони колхозӣ ва инқилоби мадани ба даст даровард ба як шахс, И.Сталин вобаста шуд ва мавқеи ӯро баланд бардошт.

Сталин бо ҳаммаслакони худ барои пуққувват намудани ҳокимияти худ ба гурӯҳҳои муҳолифони сиёсӣ, ки дар солҳои 1921-1927 дар ҳизб амал мекарданд, ғалаба ба даст овард. Ҳамаи амалҳои лидерҳои оппозицияи ҳизби Троцкий, Каменев, Зиновев, Бухарин, Риков ва дигарҳо сарқуб карда шуданд. Ғалабаи Сталин ва қомилан ба даст овардани роҳбарӣ дар ҳизб ва давлат барои дар мамлакат ба амал омадани вазъияти тоқатнопазир ба ақидаҳои ғайр мусоидат намуд ва боиси зухуроти шахспарастии Сталин гардид. Шахспарастӣ ба ташаккули сохтори фармонфармоӣ-маъмури бевосита таъсир расонд.

Ҳамин тариқ, сохтори роҳбарӣ фармонфармоӣ-маъмури дар мамлакат бюрократияи ҳизбӣ-давлатиро ба амал овард ва вай ба қувваи халқунанда мубаддал гардид. Бахсу андешаҳои «озод» маҳдуд шуданд. Қомаешиносон аз чорқубаи ақидаҳои сиёсӣ- давлатӣ берун баромада наметавонистанд. Нормҳои ленинии роҳбарияти ҳизбӣ – давлатӣ дағалона вайрон карда мешуданд. Хусусан назарияи

Сталин, ки гӯё дар протсеси сохтмони сотсиалисти муборизаи синфи идома мекунад, дар сохтори диктатураи пролетариат тамоюли зуроварио овард. Бо роҳбарии мақомоти сиёси шӯъбаҳое, ки идораи сиёси- давлати ва комиссияи Ҷавкуллодаи давлати аз тариқи ГПУ, ОГПУ, ВЧКА барин органҳои зури таъсис дода шуданд. Дар натиҷа аз тарафи ин органҳо ҳазорон нафар одамони бегуноҳ, ки вазифаҳои масъули ҳизби, давлати ва хоҷагиро иҷро мекарданд, душмани халқ эълон карда шуда ба ҷазо қашида шуданд.

ТАЪҚИБОТИ СИЁСИ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар сар то сари мамлакати Шӯрави ҷустуҷӯи ҳаммаслакони гурӯҳҳои опозитсионӣ, миллатчиён, ҷосусони империализм, душманони халқ сар шуд. Тоҷикистон, ки қисми ҷудонашавандаи ИҶШС буд аз ин маърака дар канор намонд. Дар мавҷи ин тӯфон ҳазорҳо нафар шахсони миллатдӯст ва зиёӣёни боҳирад талаф ёфтанд.

Бо Қарори КМ ХКИШ аз 5-декабри соли 1933 дар Тоҷикистон таъқиботи васеи сиёси сар шуд. Қарори мазкур роҳбарони он вақтаи ҷумҳури Н.Махсум раиси КИМ, А.Ҳочибоев раиси шӯрои вазирони халқ ва Ш.Шотемур, А.Муҳиддинову дигарон барои вайрон кардани самти сиёсати ҳизб ва миллатгарои гуноҳкор донист.

Шахсони мазкур дар охири солҳои 20 ва ибтидои 30 барои пешрафти ҷумҳури, ҳимояи манфиатҳои милли халқи тоҷик хизмати зиёд карданд. Онҳо ҷасурона дар назди ҳукумати шӯрави масъалаи аз нав дида баромадани тақсимои Милли-худудии Осиёи Миёна, ба Тоҷикистон муттаҳид кардани мавзёҳои тоҷикнишин, ки аз қаламрави он берун монда буданд, барои барраси пешниҳод карданд. Хизмати ин ватанпарварон дар ташкилҳои ҚШС Тоҷикистон низ басо калон аст. Бо игвои душманони халқи тоҷик роҳбарони марказ аз ин рафтори роҳбарони Тоҷикистон норози шуданд ва онҳоро дар миллатчиги айбдор карданд. Соли 1933 ҷаласаи КМ Тоҷикстон онҳоро аз вазифаҳои ишғолкарда сабукдӯш карда шуда, ба ҷазо маҳкум

карданд.

Дар як вақт айбҷӯй аз болои А. Муҳиддинов сар шуд. А.Муҳиддинов яке аз созмондиҳандагони ҷамъияти «Тарбияи атфол» дар Бухоро буд. Дар рӯзномаи «Правда» мақолае чоп шуд, ки дар он А.Муҳиддинов аз тарафи рақибонаш чун «кулак» ва миллатгаро ба қалам дода шуд.

Сабаб дар он буд, ки А.Муҳиддинов дар баромадҳои худ сабабҳои ба Афғонистон фирор намудани мардуми пахтакорро ошкоро нишон дод. Ӯ қайд намуд, ки сабаби фирор иллатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ сиёсати ҳукумати маркази аст. А.Муҳиддиновро чун душмани роҳи пешгирифтаи ҳизб, тарафдори соҳти сармоядори, ҳимоятгари кулакҳо ва роҳбари «Иттиҳоди Шарқ» дере нагузашта аз вазифа дур ва бо қарори ОГПУ аз 31 майи соли 1934 бо ҳамроҳи боз 78-нафар бо айбномаи миллатгарои буржуази ба қатл расонда шуд.

Яке аз шахсони сарсупурдаи миллати тоҷик, ки қурбони шаспарастии гардид, Ш.Шотемур буд. Ш.Шотемур аз рӯзи нахустин дар системаи ҳизби ва давлати хизмат карданаши муборизаи худро барои ҳифзи ҳуқуқ озодихои Тоҷикистон оғоз намуд. Ин муборизаи ӯ то охирин нафаси ҳаёташ давом дошт.

Маъноӣ мароми зиндагии Ш.Шотемур тамоми умр хизмати содиқонаи халқи тоҷик буд.

ВАЪЗИЯТИ СИЁСИИ ТОҶИКИСОН ДАР СОЛҲОИ 30 – ЮМ

Ташкилҳои ҷумҳурии мухтор ва шӯравии Тоҷикистон бо кӯшиш ва муборизаи бевоситаи Ш.Шоҳтемур тамали гардиданд. Ш.Шоҳтемур дар байни ходимони ҳизби ва давлати он вақтаи тоҷик ягона шахсе буд, ки ҳамчун тоҷики асил то нафаси охирини ҳаёт ба муқобили пантуркизм ва панисломизми турк, миллатчиёну шовинистон ва сиёсатмадорони калаванди муборизаи беамон мебард.

Гузоришномаи Ш.Шоҳтемур ба номи И.Сталин, ки аз манфиатҳои миллии халқи тоҷик дифоъ мекард ва ҳаргиз гузориши зидди миллати ўзбек набуд. Ин номаест, ки дар он

намояндаи миллат аз кормандони алоҳидаи ташкилотҳои ҳизбии Ёзбекистон, ки нисбати миллати тоҷик сиёсати шовининистонаро пеш гирифта буданд, дарди дилашро ошкор намуд. Мактуби Ш.Шотемур бенатиҷа намонд. Он барои ба ҳайати Тоҷикистон даровардани бисёр мавзёҳои тоҷикнишин кӯмак расонд. Ҳизматҳои арзандаи ду фарзанди номбардори тоҷик Н.Махсум ва Ш.Шотемурро дар таърихи халқи тоҷик ба инобат гирифта шуда, бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба онҳо номи «Каҳрамони Тоҷикистон» дода шуд.

Мутаасифона, дар ин солҳо дар қори «фош» намудани «душманони халқ» дӯстон ва рафиқони ҳамкор бевосита ширкат доштанд. Онҳо беҳабар аз он буданд, ки фардо ҳуди онҳо қурбони ин дасисаҳо хоҳанд шуд. Раиси Шӯрои вазирон (нозирони) халқии ҷумҳури А.Раҳимбоев, ки ба ҷои А.Ҳочибоев таъин шуда буд, дар ҳақи А.Муҳиддинов чунин гуфта буд: «Ба ҳамаи шумо шахсияти Муҳиддинов... маълум аст. Дар масъалаи дигар қардани номи Душанбе ба Сталинобод. Муҳиддинов дар сӯҳбат бо ҳамкорони худ дар бораи иваз қардани номи Душанбе ба Сталинобод фикри мухталиф дошта ва далел овардаст, ки Рафиқ Сталин барои Шарқ номафҳум аст.

Ин ақидаи ӯ чунин маъно дорад, ки рафиқ Сталин байрақи коммунизм, сарвари партияи пролетариати ҷаҳон барои Шарқ қобили қабул нест». (Масов Р., Султонов Ш. Ҷонбаҳши адолат ва армони халқ //Дарси ҳештаншиносии дафтари 2.-Душанбе, 1991.- С.63).

Дар ҷумҳури ҳар кас дар барои ҳамсои ва рафиқ ба ОГПУ ҷосуси мекард.

Баробари аз байн бурдани як зумра роҳбарони ҷумҳури маъракаи таъқибу ҷазодиҳи ба табақаи зиёӣ эҷодкор сар шуд. Ба муқобили устод С.Айни, Ҷ.Икромӣ, Х.Қарим, Ғ.Абдулло, Зехни, Фитрат ва дигарон тӯҳмат бофта, онҳоро ҳабсу истинтоқ мекарданд. Қисми зиёди онҳо бо қарори сегонаи шӯъбаи идораи давлатии сиёсӣ (ОГПУ) парронда шуданд. Агар як нафар аъзои оила айбдор мешуд, тамоми аъзоёни дигари оила низ гунаҳкор ҳисобида мешуданд.

Дар баробари зиёиён дар ин солҳо бар зидди ходимони дини Тоҷикистон маъракаи васеи тақибот амали мекард. Хонаҳои онҳо кофтуков карда тамоми китобхоро мусодира намуда оташ мезаданд. Масҷидҳо баста шуда вайрон карда мешуданд. Соли 1925 дар Тоҷикистон созмони махсуси «Бехудоён» ташкил ёфта то соли 1928 зиёда аз ҳазор ячейкаҳои ин ташкилот амал мекард. Вазифаи асосии онҳо аз байн бурдани дин буд.

Ин ҳолат дар мамлакат тарсу ваҳмо ба вучуд овард. Дар ҳама ҷо ҷосусони органҳои ҷазодиҳанда амал мекарданд. Бо андак сухани бечо шахс метавонист, ки ба ҷазои сахттарин гирифта шавад.

СИМОИ СИЁСИИ И.СТАЛИН

И.В.Сталин 21-декабри соли 1879 дар шаҳри Гори Губернияи Тифлис таваллуд шудааст. Падари ӯ аз оилаи деҳқон баромада, касби мӯзадузиро пеша гирифта буд. Сталин аввал дар мактаби динии зодгоҳаш ва баъдтар ба мактаби динии ш.Тифлис таҳсил намуд. Сталин аз сини 15 – солаги соли 1898 ба гурӯҳи РСДРП –и ш.Тифлис ҳамроҳ шуда, баъдтар яке аз роҳбарони шоҳаи марксистии ин ташкилот мегардад. Сталин то соли 1905 асосан дар Закавказия фаъолияти инқилоби бурда, соли 1905 ҳамчун вакил дар анҷумани 1-уми умумируссиягии болшевикон иштирок мекунад.

Сталин бори аввал бо Ленин дар анҷумани ҳизби сотсиал-демократҳои Руссия дар Лондон шинос мешавад. Ба Ленин чолоки, хушзеҳнии ӯ писанд омад ва баъди сӯҳбат аз ӯ хоҳиш намуд, ки доир ба масъалаи милли фикру андешаи худро пешниҳод намояд.

Баъди вафоти Ленин дар байни ҳайати роҳбарикунандаи ҳизб мубориза барои ҳокимият сар шуд. Аз байни онҳо Сталин ва Тротский фарқ мекарданд. Сталин тавонист, ки бо ёрии ҳамсафони наздики худ рақибии асосиаш Тротскийро сарқуб кунад. Дар ин кор ӯ аз рақибони ояндаи худ ба монанди Знонев, Риков ва Бухарин мохирона истифода бурд.

Дере нагузашта Сталин ин гурӯҳи оппозисиониро низ аз

байн бурда, ба мансаби олии роҳбарияти хизб ва давлат соҳиб гардид.

В.И.Ленин дар «Мактуб ба съезд» ба Зиновев, Каминов, Тротский, Бухарин, Сталин баҳо дода, аз ҷумла дар бораи Сталин гуфта буд: чораи аз вазифаи котиби Генералии КМ ба вазифаи дигаре гузаронида Рафиқ Сталин муҳокима карда шавад, ки «вай аз Рафиқ Сталин танҳо бо як бартариё фарқ кунад, яъне ботамкинтар, хушмуомилатар ва нисбат ба рафиқон бодикқаттар бошад, он қадар инчиқ набошад ва ғайра» (Очеркҳои таърихи КПСС. –Душанбе.- 1967.- С. 272-273).

Мактуби Ленин вақте муҳокима шуд, ки муборизаи тезу тунд бо тротсийчиён, ки роҳбарияти хизбро ҳанӯз дар вақти ҳаёт будани Ленин ба даст даровардани буданд, навакак хомӯш шуда буд. Сталин дар ин давра ба муқобили ин гурӯҳ муборзаи беамон мебурд. Сталин бо мақолаи худ «Дар бораи асосҳои ленинизм» дар байни аъзоёни КМ ва тамоми хизб эътибори калон пайдо кард. Вакилони съезд ҳамаи инро ба назар гирифта, бовари доштанд, ки Сталин камбудҳои нишондодаи Ленинро ислоҳ мекунад. Лозим донишанд, ки ӯ дар вазифаи котиби Генерали монда шавад. Ҳамин тариқ Сталин ба сари қудрат омад.

Сталин дар байни аъзоёни роҳбарикунандаи хизб мутахассис ва назариётчиӣ асоси аз рӯи масъалаҳои милли буд. Аз соли 1922 ӯ котиби КМХК таъин шуд. Пас аз ғош кардани Риков Сталин фаъолияти бюрои сиёсиро ба дасти худ гирифт. Албатта дар маърақаҳои таъкиботҳои сиёсии солҳои 20-30 ва баъдина саҳми Сталин ҳамчун роҳбари яқум хеле зиёд аст. Лекин гуноҳи атрофиёни Сталин кам набуд.

Ҳар кадоми атрофиёни Сталин барои дар назди роҳбар худро азиз кардан аз нобоварии дохи истифода бурда аз болои рақибони худ хабар мерасонданд.

Масалан нисбати котиби вилоятии Ленинград Кузнесов ба он сабаб айбнома таҳия карда шуд, ки Сталин мақсад дошт ӯро ба кор ба Москва гирад. Онҳое, ки аз ин хавф мебуданд, нисбати ӯ айбномаи қалбаки тайёр карда ӯро дар кӯшиши ба Ленинград кӯчонидани пойтахт гунаҳкор карда

ба Сталин ахборот доданд. Аз ин чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки барои ҷазодиҳии сиёси танҳо Сталин айбдор набуд. Дар ин кор ҳамаи онҳое, ки солҳои тӯлони дар мансабҳои роҳбарикунандаи ҳизб ва давлат кор мекарданд, гунаҳкоранд.

ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЁСИ ДАР СОЛҲОИ 50-60УМ

Ҷанги дуҷони ҷаҳон бо ташаббуси қувваҳои иртиқои байналмиллалӣ, ки оғзи ҳукмронии ҷаҳон шуданро доштанд, 1-сентябри соли 1939 сар шуд. Ин ҷанг дар таърихи инсоният фалокати бузургтарин ба ҳисоб меравад. Бадбахтиҳо, ки ба сари мардуми ҷаҳон овард, аз ченаки умумӣ берун мебароянд. Ин ҷанг пеш аз ҳама задухӯрди ду идеология: идеологияи коммунисти ва буржуазӣ буд, ки асоси маънавии ду давлати бузурги ҷаҳон - Иттиҳоди Шӯравӣ ва Германияи фашистӣро ташкил мекард.

Фашизм, аз калимаи итолявӣ-иттиҳод гирифта шуда, ҳамчун идеологияи миллатгароӣ ва инсонбадбинӣ дар солҳои 20-уми қарни гузашта дар як қатор малакатҳои Аврупо ба вучуд омад.

Солҳои 30-ум фашизм дар Италия, Олмон, Португалия, Испания ва мамлакатҳои дигари Аврупои Шарқӣ ва Марказӣ барқарор шуд. Махсусан баъди ба сари давлати Олмон баромадани дохи фашистони Гитлер соли 1933 ҷаҳонро ба гирдоби ҷанг наздик кард.

Гитлер (Ҳитлер) номи аслиаш Шиклгрубер Адолф 20-апрели соли 1889 дар музофоти Браунаи Австрия ба дунё омадааст. Ӯ дар давраи ҷанги якуми ҷаҳон дар урдуи Олмон бо рутбаи ефрейтор хизмат кард. Аз соли 1919 ба тарафи сотсиалистони милли майл карда, яке аз асосгузори ҳизби фашисти дар Олмон буд. Соли 1920 роҳбарияти ҳизби милли - сотсиалисти коргарии Олмонро ба даст даровард. 9-уми ноябри соли 1933 раиси Олмон П.Гиденбург Гитлерро рейхканслер тайин намуд. Баъд вафоти П. Гиденбург Гитлер тамоми ҳокимиятро ба даст гирифта, Олмонро ба лагери ягонаи ҳарбӣ табдил дод. Тамоми нақшаҳои

инсонбадбинонаи А.Гитлер дар китоби ӯ «Майн кампф» (Муборизаи ман), ки соли 1924 нашр шуда буд, ифода ёфтааст. Ин китоб асоси барномаи ҳизби милли - сотсиалистони Олмонро ташкил меод. Дар он комилан аз байн бурдани наҷоди паст (ба қавли онҳо ба ғайр аз немисҳо) равшану ҳама тарафа тасвир ёфта буд.

Дар байни фашистони Олмон ва Италия иттиҳоди ҳарбӣ баста шуд, ки дертар миллатгароёни Чопон низ ба он дохил шуданд.

Барои ба сари қудрат омадани фашистон дар Олмон чӣ сабаб гашт?. Шикаст дар ҷанги якуми ҷаҳон, барҳам хӯрдани империяи Висмери бӯҳрони сиёсӣю иқтисоди омилҳои асосӣ буданд, ки дар Олмон ба диғаргун шудани муҳити маънави оварда расонданд. Ҳизби милли - сотсиалисти бо роҳбарии Гитлер ба ҳисси миллии халқи немис тақя карда дар байни аҳолии ҳиссиёти ниқорталаби мебурданд.

Дар Олмон на танҳо осори мутафаккирони башардӯстро сӯзонда набуд карданд, балки садҳо ҳазорон нафарро бо баҳонаи ориёӣ набуданаш ба лагерҳои концентрасиони ҷойгир карда набуд сохтанд. Ба таври оммави набуд намудани яҳудиён сиёсати инсонбадбинонаи Гитлерро нишон медиҳад. Дар Олмон тамоми ҳизбҳои сиёсӣ, ки нақшаи фашистонро намерезируфтанд, таъқиб ва ҷазо дода мешуданд.

Хавфи ҷанги ҷаҳон торафт наздик мешуд, лекин мавқеи давлатҳои бузург дар ин давра яхела набуд.

Давлати Шӯрави хавфи ҷангро дар Ғарб аз Олмони фашисти ва дар Шарқ аз Японияи миллатпарастӣ медид. Лекин як чиз аниқ набуд, ки кадоме аз ин давлатҳо ҷангро сар мекунанд.

Мамлакатҳои Аврупо ба қувваи ҳарбии Иттиҳоди Шӯрави боварии комил надоштанд. Аз ин сабаб, гуфтушуниди худро бо мамлакатаи Шӯрави бо ҳар баҳона кашол дода, бисёр масъалаҳоро пинҳони бо Гитлер ҳал мекарданд.

11-августӣ соли 1939 баъди тайёриҳои зиёд байни Иттиҳоди Шӯрави ва вакилони англо-франсузи дар масъалаи

бартараф намудани хавфи чанг дар Аврупо гуфтушунид сар шуд. Аммо онҳо ягон натиҷа надоданд.

Аз ин сабаб 12-август Иттиҳоди Шӯрави дар бораи сар кардани гуфтушунид бо Олмон тайёр будани худро иброз намуд. Бо Олмон ва намоёндагони англо-франсави дар як вақт гуфтушунид менамуданд. Ниҳоят 20-август соли 1939 Гитлер ба И. Сталин мактуб фиристода дар бораи тайёр будан ба гуфтушунид хабар дод.

23-август Иттиҳоди Шӯрави (Молотов бо Рибентрон) ва Олмон дар бораи ба якдигар ҳучумнакардан ба мӯҳлати 10-сол шартнома имзо карданд. Дар шартнома доир ба Полша қарордоди махфи қабул карда шуд.

Роҳбарияти Иттиҳоди Шӯрави боварии комил дошт, ки шартномаи бо Олмон имзо шуда муваққати мебошад, ва аз ин рӯ барои беҳатарии сарҳадҳо чораҳо меандешиданд. 17-сентябри соли 1939 қисмҳои Артиши Сурх ба Украинаи Ғарби ва Беклоруссияи Ғарби дохил шуда, баъди чанг ин заминҳо ба Украина ва Белоруссия ҳамроҳ карда шуданд.

Дар як вақт қувваҳои якҷояи Муғулистон ва Шӯрави дар Шарқи Дур дар соҳилҳои дарёи Халхин – Гол ба муқобили Япония амалиёт мебуданд. Ин амалиёт ба рафти минбаъдаи чанг дар қисми Шарқи таъсири калон расонд. Ниятҳои таҷовузокронаи Япония барбод дода шуд.

Охирҳои ноябри соли 1939 амалиёти ҳарбии Шӯрави ва Финландия сар шуд. Давлати Шӯрави ният дошт, ки бо роҳи дипломати масъалаҳои сарҳадиро бо Финландия ҳалу фасл намояд. Ба Финландия таклиф карда шуд, ки сарҳади давлатиро аз Ленинград ба масофаи 32 км дуртар барад. Дар ивази ин ба Финландия дар гарданаи Корелия чандин маротиба зиёдтар территория пешниҳод карда шуд. Инчунин давлати шӯрави нимҷазираи Ханко ва бандари Петсаморо ба иҷора додан пешниҳод кард. Финландия ин таклифро қабул накард.

Қушунҳои Шӯрави бо душвори ва талафоти калон (126 875 нафар кушта ва ярадор шуданд) хати мудофиавии Манергеймро раҳана карданд. Финҳо дар ин муҳориба 48273 нафар талаф доданд. Аввалҳои моҳи феврари соли 1940

Финландия барои бастанӣ сулҳнома розӣ шуд. Сарҳади нави байни давлатии Иттиҳоди Шӯрави ва Финландия муайян гардид. Моҳи июни соли 1940 Иттифоқи Шӯрави ба Руминия баргардонда сарзамини Бесарабия ва Буковинаи Шимолиро пешниҳод кард. (Ин заминҳо дар асоси шартномаи Брест соли 1918 аз Русия гирифта шуданд). Моҳи августи соли 1940 Баксарабия ба Молдавия ҳамроҳ карда шуд ва Буковинаи Шимоли ба Украина ҳамроҳ карда шуданд.

Моҳҳои июн-июли соли 1940 дар давлатҳои назди Балтика, Эстония, Латвия ва Литва вазъияти душвори сиёсӣ ба амал омад. Мувофиқи шартномаи имзо шудаи моҳи сентябри соли 1939 бояд қисмҳои ҳарбии шӯрави ба ҳоки ин давлатҳо ворид мешуданд.

Дар моҳҳои июн-июли соли 1940 дар давлатҳои назди Балтика ҳаракати инқилоби сар шуд. 21-июли соли 1940 дар ҷумҳуриҳо Литва Латвия ва Эстония Ҳокимияти Шӯрави барпо карда шуда онҳо ба ҳайати Иттиҳоди Шӯрави ҳамроҳ карда шуданд.

Олмони фашисти аз бетарафии мамлакатҳои Аврупо истифода бурда, 1-сентябри соли 1939 ба Полша ҳучум кард. Рӯзи дигар Англия маҷбур шуд, ки ба Германия ҷанг эълон кунад. Ҳамин тариқ ҷанги дуҷуми ҷаҳон дар Аврупо сар шуд. Аз моҳи августи соли 1939 то соли 1940 Олмон давлатҳои Полша, Чехословакия, Руминия, Венгрияро забт намуда ба сарҳадҳои Иттиҳоди Шӯрави наздик шуд.

Нихоят 22-июни соли 1941 Олмони фашисти ногаҳон ба Иттиҳоди Шӯрави аз се самти асосӣ (Шимол, Марказ ва Ҷануб) аҳдшиканона ҳучум намуд.

Ҳангоми мурофияи суди Байналхалқӣ аз болои саркардагони фашистии Олмон дар ш. Нюрнберг маълум гардид, ки ханӯз дар солҳои 30-юм Гитлер нақшаи бо Иттиҳоди Шӯрави сар кардани ҷангро кашида будааст.

Мувофиқи он («нақшаи Барбаросса») тавассути ҷанги «Баркосо» мебоист кушунҳои фашисти то фарорасии зимистон ба Урал мерасиданд.

То ба Иттиҳоди Шӯрави сар кардани ҷанг, Олмон дар зарфи 2-солаи ҷанг дар Аврупо 11-мамоликро тасарруф

намуд, ки онҳо 142 млн.км.кв. марз доштанд.

Дар рӯзҳои аввали ҷанг фашистон аз ҳучуми ногаҳони ва бартарии ҳарби- техники истифода бурда, тақрибан 50% техникаи ҷанги, анборҳои сӯзишвори ва озукавориро несту нобуд сохтанд. Ҷанг 1418 шабонарӯз идома ёфт.

Бо бисёр сабабҳои объективи ва субъективи артиши Сурх ҷангкунон ақибнишини мекарданд. Ба ин нигоҳ накарда, артиши Шӯрави пай дар пай қувваҳои зарбазани фашистонро аз қатор мебароварданд ва то саршавии зимистон душман беҳолу бемадор гардид. Ин вазъият дар доманаҳои шаҳри Москвав эҳсос шуд.

Аз тарафи ИҶШС ҷанг характери мудофиави, озодихоҳи дошт. Мардум ба мудофияи Ватан бархост. Вазифа аз он иборат буд, ки дар мӯҳлати кӯтоҳ тамоми мамалакат ба лагери ягонаи ҳарби табдил дода шавад. Шиори асосии мардум «ҳама чиз ба фронт, ҳама чиз барои ғалаба» буд.

ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНИ

Тоҷикистон, ки қисми таркибии давлати Шӯрави буд, ин ҷанг ба ҳаёти сиёсии ҷумҳури бе таъсир намонд. Дар ҷумҳури қори тамоми доираҳои давлати, муассисаҳо ва ташкилотҳо ба талаботи давраи ҷанг мувофиқ гардонида шуданд. Аз рӯзҳои аввали саршавии ҷанг, меҳнаткашон ба гирдиҳамои ҷамъ шуда, ба мудофияи Ватан бархостанд. Фиристодагони Тоҷикистон дар ҳамаи муҳорибаҳои ҷанг иштирок доштанд.

Дар рӯзҳое, ки немисҳо барои ишғол кардани шаҳри Москвав ҳаракат карданд, барои мудофияи шаҳр дивизияи 20-уми ордени Ленин ва Байрақи сурхдори савора фиристода шуд. Тамоми таъминоти ин қисми ҳарби аз ҳисоби Тоҷикистон буд. Ин қисми ҳарби чандин марказҳои аҳолинишинро озод карда, дар мудофияи Москвав саҳми калон гузошт. Барои нишон додани қаҳрамони дар мудофияи шаҳр 150-нафар афсарон ва аскарони қисми ҳарби бо ордену медалҳо мукофотонида шуданд.

Дар муҳосира ва асир гирифтани қисмҳои ҳарбии фашистон дар Сталинград дивизияи 61- савораи Тоҷикистон саҳмгузор мебошад. Баъдтар ин дивизия барои нишон додани шучоат номи гвардиягиро гирифт.

Дар Тоҷикистон инчунин дар давоми ҷанг қисму ҷузъҳои ҳарби ташкил карда шуда, онҳоро бо либоси низоми ва лавозимоти ҷанги таъмин намуда ба фронт гуселонданд. Онҳо полкҳои 45-аҳтиётии НКВД, полки инженери-аэродроми, полки 106 авиатсионии қирқунанда. Аз ҷумла 179 миномётчи, 213 тўпчи, баталиони алоҳидаи автоматчиёни тоҷик, дивизияҳои 20-ум, 61, 62, 64, 104 савораи кўҳгарди тирандозӣ, бригадаи тирандозии 98 ва 99 ва ғайраҳо буданд. Ин қисмҳо аз рӯзҳои аввал то охири ҷанг дар муҳорибаҳо иштирок карда дар торумор намудани душман саҳми калон гузоштанд.

Барои қаҳрамони бемислу монанд дар муҳорибаҳои ҷанг 54-нафар фиристодагони Тоҷикистон бо номи Оли Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ ва 15-нафари дигар кавалерии ордени Шарафи дараҷаи 3-юм гардиданд. Танҳо барои озод намудани Варшава, Прага Бухарест, Будапешт ва Белград 15 ҳазор нафар фиристодагони Тоҷикистон бо ордену медалҳои ҷанги сарфароз гардиданд. Дар ақибгоҳ низ зиёиён, коргарону деҳқонон бо ордену медалҳо кадр карда шуданд.

БА ТАЛАБОТИ ҶАНГ МУВОФИҚ КАРДАНИ КОРИ АҚИБГОҲ

Дар Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ҷанг тамоми фаъолияти идораю муассисаҳои давлатӣ-хоҷаги ба мақсади қонеъ гардонидани талаботи ҷанг мувофиқ гардонда шуд. Мардум дар шаҳру навоҳӣҳои ҷумҳури ба гирдиҳамои ҷамъ шуда, барои ба мудофияи Ватан тайёр будани худро изҳор менамуданд.

Дар ҷумҳури ба фонди мудофияи маблағчамъкуни сар шуд. То моҳи декабри соли 1941 ба фонди мудофия 2320 нимпусти, 1274 –камзули муина, 4114 дастпушакҳои гарм, 7600 ҷуфт либоси таҳ, 5715 ҳазор телпаки гарм ва ҳазорҳо тонна маҳсулотҳо ва ашёи хом ҷамъ карда ба давлат

супориданд. (Раҳимов С.А. Тоҷикистон дар солҳои ҷанг.- Душанбе.- 2005. - С.17).

Сокинони ҷумҳури барои сохтмони калонаи танкҳои «колхозчи Тоҷикистон» 84-млн, эскадрилияи тайёраҳои ҷангии «Тоҷикистони Шӯрави» 32,5 млн.сӯм ба фонди мудофия 120 млн. сӯми нақд супорида ба миқдори 584 млн. сӯм ба заёмҳои давлати обуна шуданд. То 20 октябри соли 1942 аз Тоҷикистон ба ҷанговарони фронт 108 вагон ба миқдори 963342 кг маводҳои гуногуни ҳӯрокаи фиристода шуд. (Раҳимов С.А. Асари номбаршуда.- С.18-19).

Дар солҳои ҷанг Тоҷикистон ҷандин ҳазор оилаҳоро аз районҳои муваққатан аз тарафи душман ишғол кардаи районҳои Ғарби қабул кард. Ҷандин муассисаҳои саноати ба Тоҷикистон кӯчонда шуданд. Масалан Тоҷикистон 119856 оилаҳо аскарон ва афсарон, асбобу анҷоми 30 корхонаҳои саноатиро қабул карда буд.

Мувофиқи қарори Комитети мудофияи мамлакат барои сохтмони корхонаҳои саноати мудофияви дар ақибгоҳ 51360 сокинони ҷумҳури ба сифати баталионҳои корғари сафарбар карда шуданд.

Ба душвории солҳои ҷанг нигоҳ накарда сохтмони саноат бо суръат идома ёфт. Аз 1-июли 1941 то 1 январи соли 1946 дар Тоҷикистон зиёда аз 20 корхонаҳои саноати сохта шуданд. Масалан заводи семент, таъмири автомобил, заводи электромеханики, навбати аввали комбинати бофандагии ш. Душанбе, фабрикаи ресандагии ш.Душанбе, фабрикаи ресандагии дар Конибодом, заводи ширу равшан дар Душанбе ва Ленинобод дар ин давра ба истифода дода шуданд.

Дар солҳои ҷанг хоҷагии қишлоқ ба душвории зиёд дучор гардид. Азбаски як қисми ноҳияҳои ғаллакори мамлакат аз тарафи душман ишғол карда шуданд, вазнинии бо озӯка таъмин намудани қушун ва аҳоли ба зиммаи ноҳияҳои шарқии мамлакат, аз ҷумла Тоҷикистон афтод. Истеҳсоли зироатҳои ғалладонаро зиёд, майдони кишт, махсусан зироатҳои полезиро васеъ намудан лозим омад.

Деҳқонони тоҷик тамоми ин душворихоро паси сар карда дар таъмин намудани аҳоли ва қушун бо маҳсулоти

хочагии қишлоқ саҳми калон бозиданд. Ба ҷои мардҳои ба фронт рафта дар саҳро занон ва кӯдакон меҳнат мекарданд.

Ҳазорон нафар занон ва наврасон касби кишоварзиро аз худ намуданд.

Дар натиҷаи диловари зиёда аз 7 ҳазор пешқадамони хочагии кишоварзии ҷумҳури бо ордену медалҳо ва дигар мукофотҳои давлати сарфароз гардонида шуданд. Муассисаҳои мадани-равшаннамоии ҷумҳури сарфи назар аз мушкилиҳои солҳои ҷанг кори худро ба талаботҳои давраи ҷанг мутобиқ намуда, дар ғалаба аз болои фашизм саҳми калон гузоштанд.

Дар солҳои ҷанг ба Тоҷикистон беш аз 10-омӯзишгоҳ ва мактабҳои махсус ва 546-нафар ходимони соҳаи санъат оварда шуданд. Ин мутахассисони соҳаҳои гуногун дар пешрафти илм, маданият ва маорифи ҷумҳури саҳми босазо гузоштанд.

Дар солҳои ҷанг дар театри давлати академии ба номи Лохути песаи «Ба ҷанг»-и Ё.Ёқубҷонов, «Дили модар» ва «Хонаи Нодир»-и Ч.Икромӣ, «Дар оташ»-и С.Улуғзода ва ғайра намоиш дода мешуд.

Хунаrpешагони Тоҷикистон ба фронтҳо рафта ба ҷанговарони Сурх номоишномаҳо нишон медоданд. Кормандони санъати ҷумҳури танҳо дар соли 1941 дар назди ҷанговарон 760 маротиба намоиши консерти ташкил карданд. Дар ин солҳо бастакорони тоҷик З.Шоҳидӣ, Ш.Бобокалонов, А.Камолов, Ф.Солиев дар инкишофи санъати театрии опера ва балет ҳиссаи сазовор гузоштанд.

Дар солҳои ҷанг фаъолияти киноматографияи тоҷик ба эҷоди корнамоии меҳнати ва қаҳрамонии ҷанги равона карда шуда буд. Филмҳои бадеии эҷодшуда ба монанди «Писари Тоҷикистон», «Қасами Темур», «Тоҷикистон» корнамоии ҷанговарони тоҷикро дар ҳарбу зарбҳои шадиди зидди душман тараннум мекард. Ин филмномаҳо дар баланд бардоштани ҳисси ватандӯстии ҷанговарон нақши калон бозиданд.

Дар солҳои ҷанг адабони тоҷик дар бедор намудани ҳиссиёти бадбинии омма нисбати душмани ғаддор саҳми

калон гузоштан. Онҳо тамоми истеъдоди хешро ба мавзӯҳои мудифаи Ватан бахшиданд.

С.Айни дар мақолаҳои публицистии худ «Чингизи асри XX», «Деви ҳафтсар», «Хари бедум» образҳои афсонаҳои қадимаро истифода бурда, симои ваҳшиёнаи сарварони фашисти Гитлер ва Мусолиниро ба таври ҳақиқӣ дарёфт намуда, мубориза бар зидди онҳоро падидаи адолатнок медонист. Дар асарҳои бадеи-таҳриҳи «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», «Исёни Муқаннаъ», «Шеърҳои Масква» ва «Ленингради қаҳрамон» ғояҳои муҳаббати бепоён ба Ватан, дӯстии байни халқҳоро тараннум намуд.

С.Айни дар мақолаҳои публицистии худ касонеро, ки ба мардум зарар мерасонданд нобуд сохта, фашистонро беинсоф, одамқуш, ғаддор меномад, ки ҳатто ба тифлакони ва пирони барҷомонда ҳам раҳму шафқат надиҳанд.

Эҷодиёти М. Турсунзода, А.Раҳими ва дигарон низ ба мавзӯи ҳимояи Ватан бахшида шуда буд. Дар баробари ин бисёр адибони тоҷик дар як вақт ҳам бо яроқ ва ҳам бо қалам ба муқобили душман мечангиданд, ки қисме аз онҳо дар ҷанг ҷонашонро нисор карданд. Ҳ.Юсуфи, С.Улуғзода, Ф.Ниёзи, Б.Раҳимзода, Л.Бузургзода ва даҳо нафари дигарон аз қабилҳои онҳо буданд. Дар солҳои ҷанг ба душвории замони ғоҳ нақарда ба инкишофи илм дар Тоҷикистон диққати зиёд дода мешуд. Яке аз зухуроти ғамхори нисбати илм дар соли 1941 ташкил ёфтани филиали Тоҷикистонии Академияи илмҳои ИҶШС мебошад. Дар системаи филиал 5-нафар докторон ва 22-нафар номзадҳои илм кор мекарданд. Дар солҳои ҷанг 16-рӯсолаи доктори 32-рӯсолаи номзоди дифоҳ қарда шуданд. Олимони ин муассиса луғати терминологияи ҳарбӣ ва 50-номгӯи оӣинномаҳои нӣзомиро ба таъбу нашр расонданд.

Бо ҷидду ҷаҳди тамоми мардуми Шӯрави дар майдонҳои ҳарбу зарб, дар муҳорибаҳо бо урдуи ҳеле пуққуввати фашисти ба муваффақиятҳо ноил мегаштанд. Муҳорибаҳои шадиди Москва, Сталинград, Курск ва ғайра далели қаҳрамониҳои мардуми Шӯрави мебошад.

Муваффақиятҳои Артиши Шӯрави тамоми қувваҳои

зиддифашистиро рӯхбаланд карда муборизаи иттиҳоди мамлакатҳои зидди гитлери аз соли 1943 ғайбатгар гардид. Ба ин иттиҳод 23 давлат дохил мешуданд. Мухорибаҳои дар ду ҷабҳа ба муқобили Олмон бурда мешуданд. Аммо вазнинии ҷанг аз аввал то охир ба дӯши давлати Шӯрави ва артиши он афтид.

Моҳи майи соли 1945 Олмони фашисти ба акти таслимшави имзо кард. Рӯзи 9-уми май рӯзи ғалаба дар Ҷанги Бузурги Ватани, ки 1418-роз давом кард, мебошад. Аммо ҷанги ҷаҳони ҳанӯз дар Шарқ идома меёфт. Иттиҳоди Шӯрави дар асоси созишнома ба иттифокчиён ўҳдадор шуд, ки дар торумор кардани Японияи милитаристи ширкат намояд.

Мувофиқи ин қарордод урдуи Иттиҳоди Шӯрави моҳи августи соли 1945 ба ҷанги зидди Япония дохил шуданд. 2-ми сентябри соли 1945 Япония таслим шуд. Дар рафти мухорибаҳо роҳбарияти Америка бе ягон зарурияти ҳарби дар Япония ду бомбаи атомиро истифода бурд. Шаҳрҳои Хиросима ва Нагасаки ба харобазор табдил ёфтанд. Ин кирдори ваҳшитарин дар таърихи ҷанги дуҷуми ҷаҳон буд, ки империалистони ИМА барои нишон додани қувваи ҳарбии худ ва тарсондани аҳли башар чунин ҷиноятро содир намуданд. Ихтирои аслиҳаи нави қатли ом дар муносибатҳои байналхалқии баъди ҷанги таъсири ҳудро расонд.

ВАЗЪИ СИЁСИИ ҶАҲОН ДАР СОЛҲОИ БАЪДИ ҶАНГИ

Ҷанги дуҷуми ҷаҳон бо ғалабаи қувваҳои зидди гитлери ба итмом расид. Дар ғалаба саҳми давлати Шӯрави басо калон буд. Зеро то кушода шудани fronti дуҷум дар Аврупо Иттиҳоди Шӯрави яққаву танҳо ба муқобили Олмон ва иттифокчиёни он мечангид. Баъди ба охир расидани ҷанг дар ҷаҳон дигаргуниҳои калон ба амал омаданд. Баъд аз шикасти фашизм барои ба даст даровардани истиқлолияти мамлакатҳое, ки садсолаҳо дар зери асорати мамлакатҳои бузург буданд, заминаҳои сиёси ба амал омаданд. Як қатор

давлатҳои Аврупо, Амрикои Лотини ва Осиё соҳибхитӣро гаштанд. Аз ҷумла Ҳиндустон, ки зиёда аз дусад сол дар итоати Британияи Кабир буд, соли 1949 давлати мустақил гардид. Инчунин Индонезия, Миср ва дигар давлатҳо бо роҳи тараққиёти мустақилона қадам ниҳоданд. Ҳаракати милли-озодихоҳи махсусан дар қитъаи Африко ҷараёни босуръат гирифт. Соли 1960 якбора 17 давлати ин қитъа истиқлолият ба даст дароварданд. Баъди як сол дар қитъаи Африка 62-давлати мустақил пайдо шуданд.

Ҳамин тавр натиҷаи аввали ҷанги дуҷуми ҷаҳон ин дар пурзӯр гаштани ҳаракати милли-озодихоҳи ва арзи вучуд кардани мамлакатҳои нав мебошад.

Аз сабаби тезу тунд гаштани ҳаракати милли-озодихоҳи солҳои 60-умро соли Африка номиданд.

Ҳамин тавр натиҷаи аввали ҷанги дуҷуми ҷаҳон пурзӯр гаштани ҳаракати милли-озодихоҳи ва арзи вучуд кардани мамлакатҳои нав мебошад.

Натиҷаи дувҷуми ҷанг ташкил ёфтани системаи ҷаҳонии сотсиалисти аст. Пеш аз ҳама баъди ба охир расидани ҷанг дар Аврупо дигаргуниҳои кули ба амал омаданд. Давлатҳои аз зулми фашизм озод шуда истиқлолияти давлати ба даст дароварданд. Албатта пешрафти минбаъдаи сиёсии давлатҳои аз фашизм озодшуда ба давлатҳои абадқудрати иттиҳоди зидди гитлери вобаста буд.

Қушунҳои шӯравӣ дар озод намудани халқҳои Аврупо аз зери зулми фашизм саҳми асосӣ бозиданд. Аз ин рӯ халқҳои Аврупо лашкари Сурхро ҳамчун озодкунандагони худ мепиндоштанд ва нисбат ба Шӯравӣ таваҷҷӯҳи зиёд пайдо карданд. Аз тарафи дигар дар рафти муборизаи зидди Олмони гитлери дар ин мамлакатҳо fronti халқи-демократи ташкил ёфт, ки роҳбарияти онро дар аксар мавридҳо коммунистон ба зима доштанд. Ин ду омил барои муайян намудан ва интиҳоби сохти сиёсӣ-иҷтимоии давлатҳои навтаъсис таъсир расонданд. Ҳамин тавр Лахистон, Маҷористон, Югославия, Чехословакия, Албания, Руминия, модели Шӯравӣ тараққиётро пеш гирифтанд. Дар масъалаи Олмон дар байни иттифокчиён ихтилофҳо пайдо

шуданд. Давлати Шӯрави тарафдори давлати ягонаи Олмон аз фашизм ва милитаризм озод буд. Иттифоқчиён ба ин рози нашуда дар зоннаи окупатсионии худ Ҷумҳурии Федеративии Олмонро таъсис доданд. Дар ҷавоб дар қисми шарқи – зоннаи ишғолкардаи артиши Шӯрави Ҷумҳурии Демократии Олмон ташкил ёфт. Олмон ба ду давлати мустақил тақсим шуд.

Дар Осиё он қисматҳое, ки артиши Шӯрави аз истилои давлати Чопон озод карда буд, давлатҳои демократи – халқи дар як қисми Корея ва Ветнам барпо шуданд, ки дар натиҷа ин давлатҳо низ ба ду қисм тақсим шуданд.

Ин дигаргуниҳои кули дар ҷаҳон: пурзӯр шудани ҳаракатҳои милли-озодихоҳи ва ташкил ёфтани системаи ҷаҳонии сотсиалисти доираи реаксионии иртиқои капиталистиро ба ташвиш овард. Бо ташаббуси ИМА соли 1949 мамлакатҳои соҳили баҳри Атлант иттиҳоди ҳарбии худ бо номи НАТО-ро ташкил доданд. Ба ин иттиҳод ИМА, Фаронса, Инглисiston, Белгия, Испания ва дигар давлатҳо дохил мешуданд. Соли 1955 иттиҳоди ҳарби мамлакатҳои соҳилҳои уқёнуси Ҳинд дохил шуда, иттиҳоди СЕАНТО ном гирифт. Ин иттиҳодияҳои ҳарби ба муқобили давлати Шӯрави ва иттиҳодияи давлатҳои демократияи халқи равона карда шуда буданд.

Давлати Шӯрави барои беҳатариҳои худ чораҳои ҷавоби андешид. Соли 1953 Иттиҳоди Шӯрави бо якҷоягии мамлакатҳои Аврупо иттиҳоди ҳарбии паймони Варшаваро таъсис доданд.

Барои ҳамкориҳои иқтисоди байни давлатҳои лагери сотсиалисти соли 1949 Шӯроӣ ёрии байниҳамдигари таъсис дода шуд. Дар байни аъзоёни (давлатҳои) ин ташкилот барои мувофиқа гардонидани иқтисодиёт интегратсияи иқтисоди чораҳои амали андешида шуданд.

ҶАНГИ САРД

Баъди ба охир расидани ҷанг дар байни иттифоқчиёни собиқӣ зидди гитлери барои нуфузи минбаъда ихтилофҳои ҷидди ба амал омаданд. Пурқувват шудани мавқеи

Иттиҳоди Шӯрави дар Аврупои Шарқи ғалабаи инкилоб дар Чин соли 1949 зиддияти байни ду системаи ҷаҳониرو боз ҳам тезутунд гардонд. Тезутунд гаштани муносибатҳои байни Иттиҳоди Шӯрави ва ИМА ба яроқнокшавии ин давлатҳо оварда расонд. Аввалин шуда ИМА бо қувваи қатли омм, яроқи ядроӣ мусаллаҳ гардид ва бо ин восита меҳост иродаи худро ба башарият бор кунад. Солҳои 80-ум дар бойгонии президенти он давраи ИМА Трумэн ҳуҷҷатҳо ёфт шуданд, ки дар он дар бораи бомбаборон кардани 20-нуқтаи калонтарини саноатии Иттиҳоди Шӯрави сухан меравад. (История России XX век.- М., 2001.- С.328). ИМА инчунин дар барқароркунии иқтисодии Аврупои ғарби ғайбӣ ширкат карда ин давлатҳоро ба зерӣ таъсири худ даровард. Ин барнома дар таърих бо номи нақшаи Маршал маълум аст. ИМА сиёсати мусаллаҳшавии бошиқдор пеш гирифт. Давлати Шӯрави маҷбур шуд, ки барои беҳатарии худ ва иттифокчиёнаш чораи амали андешад. Иқдоми аввалин ин чорабини ихтироӣ яроқи ядроӣ буд, ки аз соли 1943 барои кор кардани он оғоз карданд. То соли 1949 ин корҳо идома ёфтанд ва 29-августии соли 1949 аввалин озмоиши яроқи ядроӣ дар Иттиҳоди Шӯрави гузаронида шуд. Баъдтар олмиони Шӯрави яроқи дигар – яроқи термоядроиро ихтиро карданд. Ҳамин тариқ сиёсате, ки дар арсаи байналхалқӣ дар солҳои баъди ҷанги ба амал омад, бо номи сиёсати ҷанги сард маълум мебошад. Ин давра бо суръати баланди ҳарбикунории иқтисодии мамлакатҳои калонтарини ҷаҳон, бо аслиҳаҳои навтарин мусаллаҳ шудани артишҳо, ба вучуд омадани ҳавфи ҷанги навро овард. Махсусан инсоният аз мусаллаҳ шудани артишҳо бо яроқи қатли ом саҳт ба ташвиш омаданд.

Соли 1949 аввалин чунин ҳавф дар масъалаи Берлин ба амал омада буд. Иттиҳоди Шӯрави ба Берлин ворид шудани мамлакатҳои ғарбро манъ кард. Аввали солҳои 50-ум дар масъалаи Корея байни Иттиҳоди Шӯрави ва ИМА ихтилофи ҷиддӣ ба амал омад. Ҳарбиёни ИМА тайёр буданд, ки дар ин минтақа яроқи ядроиро ба кор баранд. Фақат ҳавфи истифода бурдани ин яроқ аз тарафи Иттиҳоди Шӯрави

онҳоро аз ин қасд боз дошт. Иттиҳоди Шӯрави ва ЧХ Хитой ба Кореяи Шимоли ёрии амали расонданд. Дар рафти гуфтушунидҳо 27-июли соли 1953 шартномаи сулҳ имзо гардид ва инсоният аз хавфи ҷанг наҷот дода шуд.

Соли 1956 дар Шарқи Наздик вазъият тезу тунд гашт. Исроил бо даъвоҳои ҷангҷӯёнаи худ оромии ин минтақаро ҳалалдор намуд. Соли 1961 дар минтақаи баҳри Қариб (масъалаи Куба) вазъият тезу тунд гардид, ки қариб ба бархӯрди қувваҳои мусаллаҳи Иттиҳоди Шӯрави ва ИМА оварда расонд.

Давлатҳои абадқудрати дунё мекӯшиданд, ки бартариҳои ҳарбии худро истифода бурда, халқҳои дунёро ба зеринуфузи худ кашиданд. Ба қорҳои дохилии онҳо даҳолат намуда, воситаҳои фишоровариро ба қор баранд. Мисоли равшани он Вьетнам буд, ки дар байни давлатҳои Фаронса, ИМА аз як тараф ва Иттиҳоди Шӯрави аз тарафи дигар боиси кашмакашиҳои дуру дароз гардид. Фақат солҳои 70-ум ҷангҳои шадид дар ин давлат хотима ёфтанд. Ҳодисаҳои Маҷористон (Венгрия) соли 1965 ва Чехословакия соли 1968 ба мисоли даҳолати қувваҳои беруна ба қорҳои дохилии ин кишварҳо мисол шуда метавонанд.

Даҳолати давлатҳои бузург ба вазъияти байналхалқӣ таъсири қалон расонд. Рақобати давлатҳо мубориза барои ба таҳти нуфузи худ фаро гирифтани ин ё он минтақа муносибатҳоро шиддат доданд.

Ҳар кадоми ин давлатҳо худро тарафдори сулҳ мепиндоштанд, лекин ҳар яке аз онҳо меҳостанд, ки натиҷаи сулҳ ба фоидаи онҳо бошад. Иттиҳоди Шӯрави фаъолияти худро ба он равона карда буд, ки шиддати вазъияти байналхалқиро паст гардонад. Ба ин мақсад ҷандин пешниҳодҳо дар соҳаи пешии роҳи мусаллаҳшавии бошитобро гирифтанд: манъ намудани озмоишҳои аслиҳаи ядроӣ ва истехсоли он, ҳал намудани масъалаҳои муносибатҳои давлатҳои араб ва Исроил аз тарафи Иттиҳоди Шӯрави ба миён гузошта шуданд. Ин пешниҳодҳоро давлатҳои дигари пурқувват қабул накарданд. Дар ҷаҳон ҷунин миқдори яроқи ядроӣ ҷамъ шуд, ки барои ҳазор маротиба дар рӯи замин

бархам додани ҳаёт кифоят мекард. Ба ин нигоҳ накарда ярокнокшави ҳамоно идома ёфт. Бучаҳои ҳарби доимо меафзуданд. Ин бевосита ба паст шудани дараҷаи зисту зиндагонии мардум оварда расонд. Масалан дар Иттиҳоди Шӯрави хароҷоти ҳарби шаст дар сади бучаро ташкил меод. ИМА барои тайёрии ҳарбии ҷанги дар тамоми курраи замин базаҳои ҳарби барпо карда ба он маблағи калон хароҷот мекард.

Зиёд шудани хароҷоти ҳарби дар тамоми дунё норозигиро ба миён овард. Ин чиз роҳбарияти давлатҳои абадқудратро водор намуд, ки дар муносибатҳои байналмиллалӣ тағйироти муфиде ворид созанд. Дар ин ҷода мақоми Созмони Миллалӣ Мутаҳид басо калон буд. Фаъолияти ин ташкилоти бонуфуз аз соли 1946 сар шуда чандин пешниҳодҳои оқилона сулҳ тавсия карда шуданд. Шӯрои амниятӣ СММ барои ба созиш овардани тарафҳои даргир қарорҳои ҷолиб қабул намуд. Яке аз қарорҳои шоёни СММ тайёр кардани маҷлиси машваратии роҳбарони аввали сиёси ва давлатии Аврупо, Канада ва ИМА дар Хелсенки буд. Маҷлис бо иштироки 33-давлати Аврупо, Канада ва ИМА баргузор гардид. Маҷлиси машварати ҳуҷҷатҳои хотимавино ба имзо расонд, ки дар он принципҳои асосии муносибатҳои байнидавлатӣ ва манфиатҳои умумибашари ифода ёфтанд.

Дар ҳуҷҷатҳои қабулкардаи маҷлис чунин принципҳои муносибатҳои байнидавлатӣ баён ёфтанд, ки иштирокчиёни он ўҳдадор шуданд, ки онро бечунучаро иҷро намоянд.

Ҳуқуқи озодона интиҳоб кардани сохтори сиёси-иҷтимоӣ, иқтисоди ва мадания;

- баробарҳуқуқи, эҳтироми мустақилияти давлатҳо;
- ба қор набурдани қувва нисбати ҳамдигар;
- дахлнопазирии сарҳадҳо;
- бутунӣ қаламрави давлатҳо;
- бо роҳи осоишта ҳал намудани масъалаҳои баҳсталаб;

- даҳолат накардан ба қорҳои дохилии якдигар;
- эҳтироми ҳуқуқҳои инсон ва озодиҳои асосӣ, аз ҷумла

озодии сухан, вичдон, дину эътиқод;

- ҳамкориҳои давлатҳо, софдилона ба ҷо овардани ўҳдадорихоӣ доир ба ҳуқуқи байналмиллалӣ;

Ҳуҷҷатҳои хотимаӣ давлатҳои иштирокчиҳо ўҳдадор месозад, ки қарорҳои маҷлисо пурра амали созад, ба ҳамин ба паст шудани шиддати вазъияти байналмиллалӣ ноил шаванд.

Маҷлиси машварати доир ба бехатарӣ ва ҳамкори дар Аврупо имконият дод, ки боварии давлатҳо ба якдигар афзун шавад. Баъди қарордодҳои маҷлис дар байни давлатҳои бузург гуфтушунӣ аз рӯи муҳимтарин масъалаҳои байналмиллалӣ оғоз ёфт. Натиҷаи он дар байни Иттиҳоди Шӯравӣ ва ИМА соли 1979 имзо шудани Паймони маҳдуд намудани аслиҳаи стратеги (ОСВ-2) буд.

Яке аз ҳодисаҳои дорои характери сиёсӣ дошта, ки ба мавҷудияти ояндаи давлати Шӯравӣ ва нуфузи байналхалқӣ он таъсир расонд, даҳолат ба қорҳои дохилии Афғонистон буд. Чандин миллиард суми Шӯравӣ хароҷот шуда, ҳазорон нафар аскар талаф ёфтанд. Ин ҷанг яке аз омилҳои пароканда шудани давлати Шӯравӣ гардид.

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ДАВЛАТИ ШҶРАВИ ВА ТОҶИКИСТОН ДАР ДАҲСОЛАИ БАЪДИ ҶАНГИ

Солҳои баъди ҷанг вазъи сиёсии мамлакат бо ҷараёни пештара идома меёфт. Дар солҳои ҷанг демократиякунонии ҷомеаи сотсиалисти маҳдуд шуда буд ва зарурияти инкишофи ин масъала аз нав ба миён омад. Вазъият талаб мекард, ки дар навбати аввал усули қори ташкилотҳо ва созмонҳои сиёсӣ дигар қарда шуда, фаъолияти онҳо баланд бардошта шавад. Ҳали ин масъалаҳо дар системаи ташаққулёфтаи он давра ғайриимкон буд. Дар ин ҷода дар Тоҷикистон низ як қатор ҷораҳо андешида шуданд. Ба мақсади демократиякунонии фаъолияти шӯроҳо моҳи феввали соли 1947 интиҳоботи Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон ва моҳи январӣ соли 1948 интиҳоботи Шӯроҳои маҳали депутатҳои меҳнаткашон гузаронида шуд. Дар натиҷа шӯроҳо аз ҷиҳати ташкили мустаҳкам шуда, саҳми онҳо дар

масъалаҳои хоҷаги, иҷтимои ва фарҳанги афзуд.

Моҳи декабри соли 1948 анҷумани VII ХК Тоҷикистон дар асоси муҳокимаи маърузаи котиби Комитети Маркази Б.Ғафуров, вазифаҳои нави ҳизбро бо шаклу усулҳои нави роҳбари муайян намуд. Дар солҳои баъди ҷанги ҳуқуқи Иттифокҳои касабаи ҷумҳури васеъ гардида, ғаёлияти ташкилотҳои дигари ҷамъияти-сиёси беҳтар гардонида шуд.

Соли 1953 И.Сталин роҳбари ҳизби коммунисти ва давлати Шӯрави баъди ғаёлияти тӯлони вафот кард. Яке аз иқдомҳое, ки пас аз вафоти И.Сталин дар анҷумани XX ХКИШ (соли 1956) ба миён омад, муҳокимаи шахспарастии Сталин буд.

Дар анҷумани XX як қатор ҳулосаҳои назарияви бароварда шуданд. Реалияти объективи вазъияти байналхалқӣ ба назар гирифта шуда, анҷуман ҳулоса баровард, ки дар байни мамлакатҳои сохти сиёсиашон гуногун, ҳамзистии озоишта имкон дорад. Ва имконият ҳаст, ки пеши ҷанги нав гирифта шавад.

Ҳулосаи дигар аз вазъияти ба амал омадаи байналхалқӣ дар он буд, ки дар бораи бо тарзи озоишта ба сари қудрат баромадани коммунистон имконият пайдо шудааст.

Дар соҳаи сиёсати дохили анҷумани вазифаҳои тақмили иқтисодиёт, чори намудани рӯзи қори 7-соата, гузаронидани ислоҳоти фонди нафақаи, сохтмони манзил ва дигар масъалаҳоро барраси намуд. Дар ҳамин асос «вазифаи таърихи» аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти саноати ба мамлакатҳои тараққиқардаи капиталисти баробар шудан ва аз онҳо пеш гузаштан ба миён омад.

Дар маҷлиси пӯшидаи анҷуман Хурушёв тамоми обрӯю шӯҳрати Сталино ба зер шӯбҳа гузошт. Сохтмони ҷамъияти сотсиалисти дар як мамлакат ва хусусан дар ЧБВ обрӯ ва эътибори И.Сталино боз ҳам баланд гардонд. Дастгоҳи идеологи бошад барои инкишофи шахспарастии мусоидат намуд. Тамоми муваффақиятҳои сохтмони сотсиалисти ба номи Сталин вобаста карда мешуд. Тамоми атрофиёни Сталин, аз ҷумла Хурушёв пеш аз ҳама гунаҳкор буданд. Бесабаб набуд, ки Хурушёв дар маърузаи худ

нисбати ин эҳтиёткорона муносиат карда, тамоми гунохро ба зиммаи Сталин гузошт. Ҳар кадоме аз роҳбарони баландпояи ҳизби ва давлати барои дар назди Сталин садоқатманд будани худ аз болои якдигар хабаркаши мекарданд. Ба ин восита дар мамлакат барои шахспарастии заминаҳо муҳайё гардида, тарзи идоракунии фармонфармои-маъмури ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва мадани роҳ ёфт.

Оқибатҳои шахспарастии дар Тоҷикистон низ ҳис карда мешуд. Дар солҳои 40-ум ва авали 50-ум як қисми шахрвандони бегуноҳи Тоҷикистон ба ҷойҳои дурдаст ва ноободи Қазоқистон ва Сибир бадарға гардиданд. Бо нишондоди дасисабозон ташкилотҳои кумитаи беҳатари одамони зиёдро шахсони «хавфнок» эълон карда аз мансабҳои давлати дур карда, ба ҳабс кгирифта шуданд.

Дар чунин вазъият зарур буд, ки дар мамлакат ҳарчи зудтар ба қонун ва меъёрҳои муайяншудаи ҷомеаи шӯравии рӯя карда шаванд. Тарзи коллективонии идоракунии мамлакат ҷори гардида, номи онҳое, ки беасос ҷазои сиёсӣ гирифтанд, барқарор карда шавад.

Ҳуқуқҳои Чумхуриҳои Иттифоқи васеъ гардонда шавад. Ба ин мақсад КМ ХКИШ дар асоси нишондодҳои анҷумани XX ХКИШ доир ба шахспарастии ва оқибатҳои зарарноки он қарор қабул намуд. Дар ин ҳуҷҷат сабабҳои бавучудоии шахспарастии Сталин таҳлил гардида, роҳҳои барҳам додани оқибатҳои он пешниҳод шуда буд. Дар қарор қайд карда шуда буд, ки дар натиҷаи суистеъмол аз ҳокимият ва дағалона поймол намудани ҳуқуқи шахрвандон ва усулҳои нодурусти роҳбарии ғайридемократи ҳаёти ҷамъияти ба вучуд омад. Пешниҳод карда шуд, ки барои демократигардонии ҷомеаи Шӯравӣ бояд мақомоти ХК баланд бардошта шавад ва назорати ҳизби аз болои сохторҳои ҳокимият пурзӯр гардад.

ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЁСӢ ДАР СОЛҲОИ 60-УМ.

Дар натиҷаи кӯшишҳои бисёрҷабҳаи қувваҳои сулҳдӯст ва чорабиниҳои ташкилотҳои бонуфузи байналмилали

имконият пайдо шуд, ки дар солҳои 60-ум ба сиёсати ҷанги сард хотима дода шавад.

Дар чунин шароит анҷумани XXII ХКИШ (17-31 октябри соли 1961) ҷамъ омада, барномаи сеюми ХК қабул намуд. Ин барнома бо номи барномаи сохтмони коммунисти маълум мебошад*.

Дар барнома ҷамъияти коммунисти чунин тафсир дода мешуд: «Коммунизм, сохти бесинфи ҷамъияти мебошад, ки дар он молияти ягонаву умумихалқӣ ва восиати истеҳсолот вучуд дорад». Ҳамаи аъзоёни ҷамъият аз ҷиҳати иҷтимоӣ баробаранд. Дар баробари ҳарҷониба инкишоф ёфтани одамон дар асоси истифодаи ҷамъатарафаи илм ва техника доимо тараққиқунанда буда, қувваҳои истеҳсолкунанда ҳам меафзоянд. Ҳамаи манбаҳои сарватҳои ҷамъияти хеле фаровон мегарданд ва принсипи «аз ҳар кас мувофиқи қобилияташ, ба ҳар кас мувофиқи талаботаш» ба амал мебарояд. Коммунизм ҷамъияти ба дараҷаи баланд (оли) мутаҷаккили меҳнаткашони озод ва бошуур мебошад, ки дар он ҳудидоракунии ҷамъияти барпо мегардад, меҳнати ба нафъи ҷамъият барои ҳама аввалин талаботи ҳаёти, зарурияти даркушода мегардад, қобилияти ҳар як шахс ба нафъи халқ ба қор бурда мешавад».

Дар барнома нишондиҳандаҳои асосии инкишофи иқтисодиёи иҷтимоӣ зикр шуда буданд, ки аз воқеияти реали дур буданд. Чи тавре, ки баъдтар маълум гардид Иттиҳоди Шӯравӣ на дар ин 20- сол, балки дар чандин солҳои наздиктарин аз ӯҳдаи иҷроии ин нақшаҳо барои натавонист. Сабаби асосӣ боз ҳам давом кардани системаи бюрократи-фармонфармоӣ, хиёнати мансабдорони

* Эзоҳ: (Барномаи якум соли 1903 дар анҷумани II РСДРП, қ абул карда шуд. Ин барнома бо баробари алабаи инқилоби сотсиалистӣ ва барпо намудани диктатураи пролетариат иҷро гардид. Барномаи дуюм дар анҷумани VIII -ВКП (б) соли 1919 барномаи сохтмони ҷамъияти сотсиалисти қ абул карда шуд. Барномаи сеюм соли 1961 дар анҷумани XXII ХКИШ қ абул гардид).

олидарача ба кори сотсиализм ва ХК буд.

Дар солҳои роҳбарияти Хурушёв як қатор ислоҳотҳои давлати, иқтисоди гузаронда шуданд. Аз ҷумла Советҳои иқтисодии соҳави ташкил дода шуданд. Лекин ин ислоҳотҳо натиҷаи дилхоҳ надоданд ва аз соли 1965 ба ҷои советҳои хочаги (совнархоз) системаи идоракунии соҳави саноати барқарор карда шуданд.

Дар пленуми октябри соли 1964 Хурушёв аз вазифаи Котиби Кумитаи Марказии ХКИШ ва Раиси Шӯрои Вазирони Иттиҳоди Шӯрави озод шуда, Л. Брежнев ба сари ҳокимияти ҳизбию давлати омад.

Дар солҳои 60-ум ва 70-ум вазъияти иқтисоди талаб менамуд, ки дар мамлакат ҳатман ислоҳоти радекали гузаронида шавад. Барои гузаронидани чунин ислоҳотҳо ҳайати роҳбарикунандаи ҳизби-давлати ҳулосаи назарияви бароварда натавонистанд, ки барои ба давраи олии Коммунизм баромадан, марҳилаи гузариши сотсиализми мутаррақиро тай кардан зарур аст. Ин нуқта дар Қонуни асоси (конститутсияи) нав, ки моҳи октябри соли 1977 таҳияю қабул карда шуда буд, зикр ёфтанд. Моҳи марти соли 1978 қонуни асосии нави Ҷумҳурии Шӯравии Тоҷикистон ҳам қабул гардид, ки моҳиятан асосҳои умумииттифоқиро дар бар мегирифт. Конститутсияи ЧШС Тоҷикистон аз 10-фасл, 19 боб ва 174 модда иборат буд.

Дар қонуни асоси дар бораи принципҳои демократи барпо намудани мақомоти давлати, интиҳоботи мустақил, баробари ҳуқуқи васеи шаҳрванди аз қабилӣ озодии сухан сар карда, то гирдиҳамоию намоишҳо ва махфи будани мукотибаю гуфтугуи телефони дар қонун ҷой дода шуданд. Қонуни асоси ҳуқуқи соҳибхитиёрии ҷумҳурихоро комилан эътироф кард. Онҳо метавонанд озодона аз ҳайати ИЧШС бароянд. Ин нуқта дар қонуни асосии Тоҷикистон низ зикр ёфта буд. Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии соҳибхитиёр ҳуқуқ дошт, ки бо мамолики хориҷи мустақилан муносибат кунад. Сафирони хориҷиро қабул кунад ва дар хориҷа сафоратҳои худро барпо кунад. Масалан, робитаҳои байналхалқии иқтисодии Тоҷикистон дар шакли содироти маснуоти

саноати, кишоварзи, иштирок дар ярмаркаҳо ва намоишгоҳҳои байналхалқии саноати инкишоф ёфтанд. Тоҷикистон маҳсулоти худро ба бештар аз 40 мамлакати хориҷи мефиристад.

Вале арзи хориҷиро бе розигии марказ истифода бурда наметавонист, зеро он ба хазинаи Умумии тифоқи ворид мешуд.

Дар қонуни асоси баланд бардоштани мавқеи роҳбарикунандаи ҳизби коммунисти-расман дохил карда шуд. Бо ҳамин мавқеи роҳбарикунандаи Ҳизби Коммунисти ба низом дароварда шуда, ҳуқуқи конститутсионии гирифт.

Дар ҳаёти ҷомеаи шӯравӣ нақши асосиро дар мақомоти олии роҳбарикунанда ХКИШ мебозид. Қарорҳои муҳими сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар мақомоти ХК тартиб ва қабул карда мешуданд. Мақомоти дигари давлати қарор ва дастурҳои ҳизбро ба расмӣ медароварданд.

Номзадҳо ба намоёндагӣ дар кумитаҳои ҳизби бо назардошти сини сол, ҷинсу миллат, мансубият ба ҳизб ва ё иттифоқи ҷавонон, аҳволи иҷтимоӣ, касбу кор, муқофотҳо ва ғайра гузаронида мешуданд. Дар парлумон иштироки ҳамаи табақаҳо ва касбу кор ҳатмӣ буд.

Дар дастгоҳи ҳизб аз КМ ХКИШ сар карда то кумитаҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ ба таври мутавозӣ ба мақомоти давлати шӯбаҳои соҳавӣ кумитаҳои ҳизбӣ вуҷуд доштанд. Салоҳияти ҳалли тамоми масъалаҳои ҳаёти иқтисодӣ-сиёсӣ ва маданияро ин шӯбаҳо идораҳо буданд.

Ҳизби коммунистии Тоҷикистон тамоми қарордодҳои марказро дар амал татбиқ намуд. Котиби аввали КМ ХК Тоҷикистон тамоми салоҳияти давлатиро дар даст дошт. Дар ин вазифа шахсоне буданд, ки дар пешрафти ҷумҳури саҳми босазо гузоштанд.

Дар солҳои баъдичангӣ Ҳизби Коммунистии Тоҷикистонро панҷ кас сарвари карданд. Дар байни онҳо шахсе, ки баҳусус соҳибмаърифат, ғамхор тарафдори пешрафти иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳури Бобочон Ғафуров (1946-1956) буд. Дар давраи сарвари ӯ дар Тоҷикистон даҳо

корхонаҳои нави саноати, сохта ба истифода дода шуда буданд. Дар соҳаи хоҷагии қишлоқ солҳои 50-ум ҳамчун солҳои аз худ кардани заминҳои бекорхобида ба ҳисоб меравад. Чандин ҳазор гектар заминҳои навқорам дар Дилварзин ва водии Вахш аз худ карда шуда истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, аз ҷумла истеҳсоли пахта зиёд шуд. Масалан, дар соли 1950 Тоҷикистон 288 ҳазор тонна пахта истеҳсол карда бошад, соли 1956 истеҳсоли пахта ба 415,4 ҳазор тонна расонда шуд.

Дар давраи роҳбарияти Б.Ғафуров барои пешрафти илм ва маданият чораҳои зиёд андешида шуданд. Аз ҷумла Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин ва дигар мактабҳои оли, филиали АИ ҷумҳури ба АИ ЧШС Тоҷикистон (14 апрели соли 1951) таъсис дода шуд.

Солҳои 1956-1961 роҳбарии Тоҷикистонро Турсунбой Улчабоев ба ӯҳда дошт. Гарчанде, ки аз ҷиҳати дараҷаи дониш аз Б.Ғафуров фарқ дошт, вале истеъдод ва қобилияти баланди ташкилотчи дошт. Дар давраи роҳбарии ӯ чандин масъалаҳои муҳими давлати дар назди мақомоти маркази гузошта шуда буданд. Бо кӯшишу талошҳои Т.Улчабоев 50 ҳазор гектар замин ба Тоҷикистон (дар Мирзочул) дода шуд.

Баъди Т.Улчабоев ба сари ҳокимият Ҷаббор Расулов (1961-1982) омад. Ҷ.Расулов дар давраи роҳбарияти 20-солаи худ бисёр корхоро анҷом дод. Аз ҷумла комплекси ҳудуди-истеҳсоли Тоҷикистони ҷануби дар ин давра бино карда шуд. Агар дар солҳои пештара ба инкишофи ноҳияҳои Шимолии Тоҷикистон диққат дода бошад, пас аз солҳои 60-ум асоси барномаи махсус барои азхудкуни ва тараққиёти ноҳияҳои Ҷанубии Тоҷикистон таҳия карда шуд. Мувофиқи барномаи комплекси саноати ҳудуди-истеҳсоли Тоҷикистони Ҷануби сохтмони ГЭС-и Норақ, Бойғози, Роғун, заводи алюминии тоҷик (Регар), камбинати электрохимиявии Ёвон, камбинати металлургии кӯҳии Анзоб, камбинати нуриҳои азотии Вахш, роҳи оҳани Ёвон-Қургонтеппа-Тирмиз ба нақша гирифта шуда буданд. Саҳми Ҷ.Расулов, ҳамчун роҳбари ҷумҳури дар рушди нумӯи илму фарҳанг низ назаррас буд.

Баъди вафоти Ч.Расулов, Раҳмон Набиев (1981-1985) ба ҷумҳури роҳбари намуд. Ӯ тимсоли роҳбари сохтори маъмури фармондиҳи буд, гарчанде хислатҳои хуби ташкилотчигиро доро буд.

Солҳои 1985-1991 роҳбарияти ҷумҳуриро Қаҳҳор Маҳкамов ба ўҳда дошт. Ӯ донандаи хуби илми иқтисод буд ва дар ин чода кўшишҳои зиёде ба харҷ дод. Тамоилҳои бо ном бозсозӣ ва равандҳои дигари сиёсӣ барои амали гаштани нақшаҳои Қ.Маҳкамов имконият надоданд.

ВАЗЪИ ИҚТИСОДИ ҶУМҲУРИ ДАР СОЛҲОИ 60-80-УМ

Солҳои 60-80-ум дар таърих бо унвони солҳои рукут маълум мебошад. Агар аз нуқтаи назари сиёсӣ нигоҳ кунем, нисбати Тоҷикистон ин мафҳумро қор фармудан нодуруст аст.

Дар солҳои 60-80-ум барои инкишофи хоҷагии халқи Тоҷикистон шароити мувофиқ муҳайё гардид. Дар солҳои 60-ум дар асоси барномаи махсус барои азхудкуни ва тараққиёти ноҳияҳои ҷануби диққати махсус дода шуд. Мавҷуд будани ашёи хом, манбаҳои оби ва қувваи қориро ба назар гирифта, Ҳукумати ҷумҳури барномаи комплекси ҳудуди-истехсолии Тоҷикистони Ҷанубиро қабул намуд.

Мувофиқи ин барнома ба истифода додани объектҳои зерини саноати муайян шуд: ГЭС-и Норак, Бойғози, Роғун, заводи алюминии, комбинати электрохимиявии Ёвон, комбинати металлургии-кӯҳии Анзоб, комбинати нуриҳои азоти Вахш, роҳи оҳани Ёвон- Қурғонтеппа-Тирмиз ва ғайра.

Дар баробари амали гардидани барномаи комплекси ҳудуди-истехсолии ҷануби дар ҷумҳури шаҳрҳои нав бунёд ёфтанд. Дар зарфи 20-сол зиёда аз 300 корхонаҳои нави саноати ба истифода дода шуданд. Дар натиҷа дар ҷумҳури соҳаҳои нави саноати аз қабилҳои металлургияи ранга, саноати химиявӣ, электроэнергетика ва ғайра ташкил ёфтанд. Мутаасифона баъзе корхона ва сохтмонҳои комплекси ҷануби бо сабабҳои гуногун нотамои монданд.

Дар барномаи стратеги иқтисодии- иҷтимоии ин солҳо

дар ҷумҳури ҷои муайяно сиёсати аграри ишғол менамуд. Дар солҳои 60-80-ум баззай модди-техникии соҳаи хоҷагии кишлоқ мустаҳкам карда шуда, дар Мирзоҷулу Дилварзин, Ёвону Бешкент ва Данғара ҳазорҳо гектар заминҳои навқорам аз худ карда шуданд.

Бояд қайд кард, ки мавҷуд будани захираҳои маводи хоми саноати сабук ва қувваи қори талаб мекард, ки дар Тоҷикистон қорхонаҳои сохта шаванд, ки бо ашёи хоми маҳали қор қунанд. Вале мақомоти роҳбарии марказ дар ин иқдом ҷорас наандешид. Қорхонаҳои саноати сабуки Тоҷикистон танҳо 7-8 дар сади пахтаи ҷумҳуриро қор мекарданд. Қисми зиёди қорхонаҳои бофандаги ашёи қормо аз дигар ҷумҳуриҳо мегирифтанд.

Дар ҷумҳури барои тараққиёти соҳаҳои диққат дода мешуд, ки бо тези хароҷоти худро пӯшонида метавонистанд. Масалан, барои сохтмони барқҳои Норак қариб 700 млн.сӯм сарф шуд. Ин хароҷот дар давоми 3-4 сол бароварда шуда, баъдтар истгоҳ соли то 800 млн сӯм дамромади соф меод.

Моҳи майи соли 1982 барномаи озуқавории мамлакат қабул гардид. Дар асоси ин барнома дар Тоҷикистон бунёди комплекси агроросаноати ба нақша гирифта шуданд. Мувофиқи он азхудкунии заминҳои нав (води Бешкент, дашти Ашт), бунёди иттиҳодияи агроросаноати Ховалинг, сохтмони туннели обёрикунӣ Данғара дар назар дошта буданд.

Табиати Тоҷикистон барои тараққиёти тамоми намудҳои хоҷагии кишлоқ мусоидат менамуд. Лекин ҷумҳури ба яке аз базаҳои муҳими истеҳсоли пахта табдил ёфт. Вай аз рӯи ҳосилноки ва истеҳсоли пахтаи маҳинах дар ИЧШС ҷои аввалро ишғол мекард. Соли 1980 истеҳсоли пахта хеле зиёд шуда, ба 1 млн тонна расид. Дар бисёр ноҳияҳои ҷумҳури барои тараққи додани боғдори захираи имқониятҳои зиёд мавҷуд буданд, лекин онҳо истифода бурда нашуданд.

Соҳаи кишоварзии Тоҷикистонро ба пахтақори табдил дода, ба соҳаҳои дигари он диққат дода намешуд. Дар ҷумҳури ба ғаллақори, (ки заминҳои зиёди лалми дорад) ва боғдори диққати зарури дода намешуд.

САБАБҲОИ БОЗМОНДАНИ ДАР ҚОМЕЪА.

Ҳарчанд охири солҳои 70-ум ва нимаи аввали солҳои 80-ум дар мамлакат пешравиҳо ба амал омада бошанд ҳам, дар ҳаёти сиёси, иқтимоӣ-иқтисодӣ ва маънави норасогиҳо ба назар мерасиданд. Сабабҳои қафомони сохтори сиёсии мамлакат набуда, тарзи идоракунии он буд. Аксари мутахассисон ақибмонихоро ба сохти сотсиалисти вобаста медонанд. Таҷрибаи яке аз калонтарин мамлакатҳои ҷаҳон Чин ин далелро рад мекунад.

Дар навбати аввал ҳизби коммунисти ба хатогиҳои ҷидди роҳ доданаш ба бӯҳрон гирифтور шуда, мақоми пешбарандагии худро ҳамчун ядрои сиёси аз даст дод. Дастгоҳи идоракунии ҳизбро бюрократизм фаро гирифта, дар шаклҳои роҳбарикунӣ ва равандаҳои сиёси ба камбудии ҷидди роҳ доданд. Ба ҳамаи вазифаҳои давлатӣ ва хоҷагии асосан аъзоӣ ҳизб пешбари карда мешуданд. Барои ҳамаи ҳар гуна шахсон тасодуфи, бесалоҳият ва мансабпараст ба ҳар роҳ ба ҳизб дохил шуда, соҳиби мансабҳои калон мегаштанд.

Дар ҳизб принципҳои демократи вайрон шуда, системаи бюрократии ҷорӣ шуд. Мустиқлияти ташкилотҳои поёнии ҳизб бекор гардида, тамоми фармонҳо аз боло бароварда мешуданд. Масалан, аз идораҳои боло фармон дода мешуд, ки чанд нафар зан ва ё мард ба сафи ҳизб қабул карда шаванд.

Роҳбарияти фармонфармоӣ ба пастравии иқтисодӣ сабаб шуд. Аз сабаби сиёсати нодурусти иқтисодӣ Иттиҳоди Шӯравӣ ба истихроҷкунандаи маводи хом табдил ёфт. Истеҳсоли маҳсулот дар ҷумҳуриҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон ба сифр баробар шуд. Тоҷикистон маъданҳои гуногун аз қабилӣ тилло, нуқра ва ғайраро берун аз сарҳад мебаровард. Тамоми маҳсулоти заруриро аз берун харида меовард.

Дар солҳои 70-ум Иттиҳоди Шӯравӣ бо мақсади беҳтар намудани нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, мӯтадил намудани вазъӣ ҷамъияти-сиёси бо суръати баланд маводи хомӣ қиматбахоро ба хориҷа мебаровард. Мувофиқи маълумотҳои оморӣ агар соли 1960 ба хориҷа 18 млн тонна нафт содир

карда бошад, пас соли 1970 ин нишондод ба 137 млн тонна расид. Истихроҷи газ аз 3,3 млрд-и соли 1970 то 68 млрд соли 1987 расонда шуд. (Известия.-1991.- 15 октябр). Ба ивази содироти маводи сӯзишвори аз хориҷа молҳои мавриди эҳтиёҷ ва озуқа оварда, бо ҳамин васила талаботи рӯзафзуни аҳоли таъмин карда мешуд. Соли 1982 барномаи озукавори қабул карда шуд, ки мебоист аҳолии мамлакат то соли 1990 бо озуқа ба таври мӯътадил таъмин карда мешуд. Аммо ситемаи маъмури-фармонфармоии бюрократи имкон надод, ки дар соҳаи кишоварзи ягон тағйирот ба амал биёяд.

Вазъи иқтисодии Тоҷикистон аз дигар ҷумҳуриҳо тафовут надошт. Даромади миёна ба ҳар сари аҳоли аз 9,3% солҳои 1961-65 дар солҳои 1981-85 ба 3,1% фаромад. Маҳсулоти саноат муттаносибан аз 9,1 ба 4% маҳсулоти кишоварзи аз 9,1 ба 1,6%, ҳосилнокии меҳнати ҷамъияти аз 7,8 ба 0,3, даромад ба ҳар аҳоли аз 2,8 ба 4,2 дар сад паст фаромад. (Народное хозяйство Таджикистана в 1985г.-С.84).

Чи тавре, ки дар боло қайд карда шуд, дар солҳои 60-ум ва солҳои минбаъда дар мамлакат дар бораи гузаронидани ислоҳот дар соҳаи иқтисоди ҷандин кӯшишҳо карда шуданд. Дар сохтори идораи давлати тағйиротҳо дохил намуда, ба воситаи пурзӯр намудани роҳбари дар иқтисодиёт дигаргуни даровардани мешуданд. Солҳои 1961-1962 системаи вазоратҳои соҳавӣ ба Шӯроҳои иқтисоди иваз карда шуданд. Дар вилояту ноҳияҳо Шӯроҳои намондагони халқиро ба Шӯроҳои намояндагони халқии шаҳрию деҳоти ҷудо намуданд. Яъне дар як ҳудуди муайян ду ҳокимият амал мекард, ки яке ба деҳот роҳбари мекарду, дигаре ба шаҳр.

Дар соҳаи кишоварзи баъди ҷанд вақт ислоҳотҳо гузаронида шуданд. Дар солҳои 70-ум ба тарзи соҳавӣ баргашта, дар як вақт шумораи вазорату ташкилотҳои роҳбарикунанда зиёд карда шуд. Масалан дар соҳаи кишоварзи дар баробари Вазорати кишоварзи боз вазоратҳои гушту шир, хӯроқа, меваю сабзавот ва ғайраҳо ташкил карда шуданд. Дар солҳои 80-ум муттаҳид кардани комплекси кишоварзию саноати аз боло то поён гузаронида шуд. Лекин тамоми ин ислоҳотҳо вазъиятро боз ҳам бадтар

гардонданд.

Ба вазъияти душвори иқтисоди-молиявии мамлакат нигоҳ накарда, дар солҳои 80-ум дар Иттиҳоди Шӯрави шумораи вазорату идораҳои давлати зиёд карда шуд. Тахмин ба ҳар 5-6 нафар 1-тоғи сардор рост меомад.

САБАБҲОИ ФАРОРАСИДАНИ ҚАШОҚИ МАЪНАВИ ДАР МАМЛАКАТ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ СИЁСИ

Бӯхрони маънави дар мамлакат аз нимаи дуюми солҳои 50-ум сар шуд. Дар анҷумани XX ХКИШ ба зерӣ шубҳа гузошта шудани тамоми идеалҳои коммунисти аломати он буд, ки дар ҷомеа ба усулу роҳҳои номатлуб муросо карда намешавад, сохтори Шӯрави ислохоти комилро металабад. Сиёсате, ки бо ном ва фаъолияти Хурушёв вобаста буд, бо даъвати анҷумани XXII (моҳи октябри соли 1961) аз ҳаёт дур ва ғайри реали будани худро нишон доданд. Дар навбати аввал қарорхое, ки анҷумани XXII қабул кард, ки аз ҳаёти воқеии мамлакат дур буданд. Барномае, ки анҷумани XXII ХКИШ қабул карда буд, онро Хурушёв барномаи сохтмони ҷамъиятии коммунисти номид. Ин барнома ба 20-соли наздик нигаронида шуда, дар натиҷа дар мамлакат баззаи модди-техникии коммунизм барпо карда мешуд.

Дар асоси ин одамони Шӯравиро бовар кунониданд, ки: «насли ояндаи шахрвандони Шӯрави дар замони коммунизм зиндаги хоҳанд кард».

Дар амал вазъи иқтисоди сол то сол бад шуда дар мамлакат бесару сомони ба амал омад. Як қатор омилҳо боиси харобии маънави гардиданд: Аҳолии шахрҳо аз ҳисоби деҳотиён бо суръати тез афзуда, таъминоти шахрҳо бо маводи асосии аввалиндараҷа торафт душвор мешуд; Агар дар солҳои аввали баъдиҷанги нархи маҳсулоти асосии озуқа ҳар сол паст карда мешуд, дар солҳои 60-ум нархи маҳсулоти асосии озуқа бе тағйир монд; Аз соли 1962 баръакс нархи гӯшт ва шир баланд бардошта шуд, ки ин дар навбати худ ба баланд шудани тамоми маҳсулоти шири ва гӯшти оварда расонд.

Дар охири солҳои 60-ум аз қувваҳои мусаллаҳ миқдори

зиёди ҳарбиён ҷавоб доданд. Ин маърака бе ягон тайёрии пешаки гузаронида шуда, дар натиҷа даҳо ҳазор омад бекор ва дар кӯча монданд.

Соли 1963 дар натиҷаи хушксоли ва камҳосили дар мамлакат захираи ғалладона кам шуда системаи чипта ҷори карда шуд.

Тамоми ин омилҳо дар мамлакат норозигиро зиёд карда, бӯҳрони сиёси, идеологи, иҷтимоӣ, иқтисодии ҷомеаро фаро гирифта, мамлакатро ба варта наздик менамуд.

Пеш аз ҳама қашшокии маънави дар истеҳсолот аз номукамал будани системаи иҷтимоӣ ба амал омад. Дар иқтисодиёт бесару сомони ба амал омад, ки сабабҳои асосии он умумихалқи будани моликияти ҷамъияти ва баробармузддихи буд.

Дар давраи фармонфармоӣ-маъмури одамон аз асбобу мошин беш доништа намешуд. Махсусан баробар музддихи ҳавасмандии моддии меҳнаткашонро аз байн мебард. Чунин раванд ба бенизоми, танбали, коргурези ва дуздидани моликияти ҷамъияти мусоидат намуд. Дар қори таълим ва тарбияи насли наврас нуксонҳои зиёд ҷой доштанд. Дар бисёр мавридҳо насли ҷавонро хотирҷамъӣ, бепарвоӣ фаро гирифта буд. Кӯшиш карда мешуд, ки дар ҷавонон ҳисси худшиносии милли ташаккул наёбад. Тамоми китобҳои дарси тарҷимаи русӣ буданд. Дар мактабҳо таърихи Аврупо ва Амрико ба пурраги омӯхта шуда ба таърихи халқи тоҷик соатҳои кам ҷудо ҷудо карда буданд.

Дар солҳои 50-ум ташвиқоти атеисти авҷ гирифта, бо баҳонаҳои гуногун масҷидҳоро мебастанд. Дар зери ташвиқоти атеисти анъанаҳои милли аз байн бурда мешуданд. Дар ҷумҳури хонаи атеисти илми, донишгоҳҳои халқи атеисти, гӯшаҳои атесити ва маҳфилҳо амал мекарданд. Матбуот ва воситаҳои дигари ахбори умум ба ташвиқу тарғиби атеисти равона карда шуданд.

Дар баробари ин бо баҳонаи иртиҷои ба ҷои расму русуми исломи анъанаҳои насрони ҷори карда мешуд. Ин пеш аз ҳама дар дафнии майит зухур меёфт, ки амалдорони ҳизб намунаи ибрат нишон медоданд. Дар оилаҳои

мансабдорон бо расму русуми исломи дафн кардани мурда гуноҳи азим доништа мешуд. Чандин мансабдорон дар дафнии наздтикони худ ширкат накарданд.

СИЁСАТИ МИЛЛИИ ШҶҶРАВИ

Сиёсати миллии давлати ШҶҶрави ба ҳамдигар наздик кардани миллатҳо ва ташакули халқи ягонаи сотсиалисти равона карда шуда буд.

Мувофиқи идеологияи ҳизби асоси маданияти давлати ШҶҶравиро шаклан милли ва мазмунан сотсиалисти ташкил медиҳад. Дар амал ин маънои муттаҳид кардани халқҳо ро дошт. Дар тамоми қаламрави Иттиҳоди ШҶҶрави забони руси-забони давлати эълон карда шуд. Тамоми қаласаю қамъомадҳо ба забони руси мегузастанд. Забони руси муошираи байни миллатҳо буд. Аз як минтақа ба минтақаи дигар кӯчонидани халқу миллатҳо қой дошт, ки дар натиҷа тоторҳои Қрим, як қатор халқҳои Қафқазӣ Шимолӣ, Таркҳои масҳетия олмонӣҳои ҳавзаи Волга аз сарзамини таърихӣ худ кӯчонида шуданд. Дар солҳои 60-70-ум аз Россия ба қумҳуриҳои милли кӯчидани мардуми Россия сар шуд. Дар натиҷа миллионҳо аҳолии русзабон берун аз сарзамини таърихӣ худ зиндаги мекарданд, ки ин дар худӣ Россия боиси ҳоли (беаҳоли) мондани ҳазорҳо нуқтаҳои аҳолинишини Россия гардиданд ва ин ба иқтисодиёту маънавият бетаъсир намонд.

Аҳолии шаҳрҳои Осиёи Миёна, аз он қумла Тоҷикистон асосан аз ҳисоби мардуми русзабон меафзуд. Дар ин қор асосан роҳбарони қумҳури саҳмгузор буданд. Мутахассисони инженери-техники аз байни аҳолии маҳал намерасиданд. Ба қои тайёр кардани мутахассисони маҳали ба қорхонаҳои саноатӣ навбунёд аз Россия мутахассион даъват намуда, бо ҳонаву қой таъмин карда мешуданд. Инчунин дар бисёр маҳридҳо барои таҳсил ба мактабҳои олиӣ шаҳрҳои марақазӣ ба қои қадрҳои маҳали, қавонони русзабон фиристода мешуданд. Қавонҳои маҳали аксар бекор мемонданд.

Солҳои 80-ум дар асоси нақшаи маҳсус ба шаҳру деҳоти

Россия сокинони Осиёи Миёна кӯчонда мешуданд. Ин иқдом барои омезиши миллатҳои гуногун нигаронида шуда буд. Гарчанде, ки теъдоди аҳолии русзабон дар Тоҷикистон сол то сол зиёд мешуд ин ба таносуби умумии аҳолии ҷумҳури таъсир расонда наметавонист. Таносуби миллатҳои таҳҷои меафзуд.

Ба мақсади амали гаштани идеологияи коммунисти дар бораи ягонагии халқи Шӯрави дар солҳои 80-ум масъалаи муҳоҷир кардани аҳолии таҳҷоии ҷумҳуриҳои милли бардошта шуд.

Тамоми ин иқдомҳо норозигии миллатҳоро ба вуҷуд оварданд. Воқеаҳои охири солҳои 80-ум дар ҷумҳуриҳои назди Балтика, Кавказ,

Молдавия, вилояти Мухтори Қуҳистони Қарабоғ, шаҳодати тезу тунд гардидани масъалаи милли мебошанд, ки чораҷӯи фавриро талаб мекарданд.

Тоҷикистон, ки нисбат ба дигар ҷумҳуриҳо орому осоишта буд, гоҳ-гоҳ аз худ дарак меод. Соли 1989 дар сарҳади ноҳияи Исфара бо Боткенти Қирғизистон дар масъалаи таксимои замин нохушиҳо рух доданд.

Дар қисме аз шаҳрҳои Ҷумҳурии мухтори Қрим, шаҳрҳои ҷудогонаи Ёзбекистон аввалин гирдиҳамои ва намоишҳо ба амал омаданд. Дар баъзе мавридҳо ҳукумат маҷбур шуд, ки талаби мардумро иҷро кунад. Масалан солҳои 1977-1978 дар ҷумҳуриҳои Кавказ, Гурҷистон ва Арманистон барои мақоми давлати гирифтани забонҳои гурҷи ва армани мубориза бурда шуд, ки талаби онҳо иҷро гардид.

БОЗСОЗИ ВА НАТИҶАҶОИ ОН.

Нимаи дуҷоми солҳои 80-ум дар Иттиҳоди Шӯрави ба сабаби сар шудани бозсозии тағйиротҳои кулли ба амал омаданд. Бозсозии натањҳо дар таърихи халқҳои собиқ Иттиҳоди Шӯрави, балки дар мамлакатҳои Аврупои Шарқи низ давраи дигаргуниҳои сиёси-иҷтимоиро ба амал овард.

Давлати Шӯрави дар миқёси байналхалқӣ дар зарфи солҳои мавҷудияти худ мақоми бузургеро соҳиб буд. Дар солҳои охир аз сабаби роҳ додани камбудии дар системаи

давлати, мамлакат аз тараққиёт боз монд. Дар чунин шароит роҳбарияти давлат ба мақсади начот додани системаи сиёсии давлати роҳи бозсозиро пеш гирифтанд. Онҳо тассавур карда наметавонистанд, ки иқдоми пешгирифтаи онҳо ба чи анҷом меёбад. Дар амал бозсозии саршуда ба азнавсозии тамоми системаи сиёси ва структураи иқтисоди оварда расонд.

Бозсози дар Иттиҳоди Шӯрави аз моҳи апрели соли 1985 сар шуд. Мақсади асосии он аз хотима додан ба бӯҳрони иқтисоди ва муайян намудани роҳи тараққиёти минбаъдаи ҷомеа иборат буд.

Аз нимаи дуюми солҳои 80-ум дар мамлакат нақшаи стратеги қор карда баромада шуд. Аз ҷиҳати сиёси мақсади бозсози барҳам додани боқимондаҳои сохтори фармонфармоёнаи маъмури ва минбаъд инкишоф додани протесси демократикунонии ҳаёти ҷамъияти иборат буд.

Аз ҷиҳати иқтисоди дар асоси истифодаи прогрессии илми-техники дар истеҳсолот баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ба нақша гирифта шуда буд.

Аз ҷиҳати иҷтимои-бемайлон бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии дар назар дошта шуда буд.

Дар соҳаи сиёсати байналхалқӣ аз нигоҳи тасавуроти синфи даст кашидан ва ҳамкори бо мамлакатҳои капиталисти бо мақсади пайдор намудани сулҳ нишон дода шуда буд. Хулоса, равандҳои ислоҳоти кулли соҳаҳои сохтори сиёси, иқтисоди-иҷтимои, фарҳанги ва муносибатҳои байналхалқиро дар бар мегирифт.

Яке аз самтҳои асосии бозсози ин демократикунонии ҳаёти ҷамъияти ба ҳисоб меравад. Демократикунонии ҳаёти ҷамъияти аз як тараф барпо кардани механизми боэътимод дар назар дошта мешуд, ки ба воситаи он шаҳрвандон дар ҳалли масъалаҳои давлати-ҷамъияти ғайбӣ иштирок карда тавонанд. Аз тарафи имконияти ба фарҳанги умумибашари роҳ ёфтан ва нигоҳ доштани ҳуқуқҳои инсон нигаронида мешуд.

Яке аз самтҳои демократикунонии ҷомеа ошкорбаёнӣ ҳисобида мешуд.

Ошкорбаёнӣ мебоист дар доираи қонун амали гардида,

ба ходисаҳо аз нуқтаи назари реали баҳо дода мешуд. Дар чомеа плюрализм (бисёрандешӣ) чори карда шуда, ҳизбҳои сиёсӣ ташкил меёфтанд. Сохтори нави интиҳобот чори шуда, масъалаҳои муҳими характери сиёсӣ доштаро ба тариқи раёйпурсӣ бо иштироки васеи шаҳрвандон ҳал карданд.

Иқдоми гузаронидани бозсозӣ бевосита аз тарафи ХКШ тайёр карда шуда буд. Равандҳои бозсозӣ, ки дар заминаи ошкорбаёнӣ мегузашт, боиси тезутунд гаштани вазъияти чомеа ва ташкил ёфтани се гурӯҳи мухталиф гардид.

Гурӯҳи аввал хоҳиши ба таври кулли тағйир додани тамоми сохтори чомеаро намехостанд. Шиори асосии онҳо сотсиализми таҷдидшуда, федератсияи таҷдидшуда, бозори танзимшаванда ва ҳоказо буд.

Гурӯҳи дуввум- тарафдори бозсозии радикали, тамоман бекор кардани сохтори маъмури-фармондиҳӣ, барпо намудани иттиҳоди озоди мамлакатҳои соҳибхӯиёр, эътироф намудани ҳуқуқи миллатҳо, бозори озод ва чори намудани шаклҳои гуногуни моликият ва ғайра.

Гурӯҳи сеюм- онҳое буданд, ки гоҳ ошкоро гоҳ пардапуш муқобили бозсозӣ мебаромаданд. Онҳо тарафдори нигоҳ доштани системаи мавҷуда ва мавқеи роҳбарикунандаи ХКШ буданд.

Бозсозии чомеаи Шӯрави, ки ислоҳоти радикалии сиёсӣ иқтисодиро талаб мекард, нотамои монд. Илова аз он қавравӣҳое, ки дар рафти ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ба онҳо роҳ дода шуданд, бӯҳрони иқтисодии сотсиализмро тезониданд. Кӯшишҳои зиёде, ки аз давраи салатанати Хурушӯв сар шуда, Брежнев, Андропов ва махсусан бозсозии Горбачӯв пеши роҳи ин бӯҳронро гирифта натавонистанд. Дар мамлакат низому тартиб вайрон шуданд. Демократия ба бесарусомонии тамоми ҳаёти чомеа оварда расонд. Мафия, ки то ин давра пинҳони амал намуда, қариб тамоми иқтисодиётро ба даст гирифта буд, ба амалиёти ошкор гузашт. Садҳо кооперативҳо бо ном амал намуда, бо роҳи ғайриқонуни миллионҳо сӯмро соҳиб шуданд.

Гурӯҳҳои чинояткор ба фаъолияти рӯирист гузашта, тамоми амволи давлатро харида гирифтанд.

Пеш аз он, ки сабабҳои пошхӯрдани Иттиҳоди Шӯравиро дида бароем, чанд сухан роҷеъ ба мавқеи Тоҷикистон дар давлати Шӯрави ибраз мекунем.

Замони сотсиализм зухуроти пурихтилоф ва гуногунпахлӯ мебошад. Аз ин ҷиҳат таъсири он низ ба зиндагии миллатҳои собиқ ИҶШС мухталиф аст. Ин таъсирро танҳо аз ҷиҳати танқиди чун зӯроварии ғайриқонуни ва чун зухури сиёсати абадқудрати шовинизми руси на бояд эзоҳ дод.

Сотсиализм ба тамоми қавравиҳо, фаъолияти авомфиребонаи хизматчиёни зинаҳои гуногун моҳияти худро зоҳир намуд, манфиатҳои меҳнаткашонро дар худ таҷассум намуд. Сотсиализм ба манфиати халқ арзи вучуд карда буд ва дар 74 соли ҳукумати шӯроҳо барои халқ бисёр чизҳо дод. Танҳо шахсони кӯрботин ҳамаро сиёҳ карда, намебинанд, ки мамлакати қафомондатарин аз ҷиҳати пешрафти иқтисоди дар ҷаҳон ба ҷои дуҷум баромад. Қудрати мудофиавии пуқувват ба вучуд оварда, сатҳи зиндагии мардумро баланд бардошт.

Ин баҳусус дар қори боло бардоштани хоҷаги, фарҳанг, маорифи халқ баръало ҳис карда мешавад. То солҳои 30-юм дар Тоҷикистон ягон донишкада вучуд надошт. Соли 1940 шумораи донишкадаҳои оли ба 6-то ва миқдори донишҷӯёни онҳо 2300-нафар расонда шуд. (Народное хозяйство СССР в 1922-1962г). Дар ҷумҳури дар давраи Шӯрави ҷандин қорхонаҳои саноати сохта шуда, шаҳрҳо бо иморатҳои замонави бунёд ёфтанд. Ҳамаи ин танҳо бо дастии тоҷикон сохта нашудаанд. Дар таълим ва тарбияи зиёиёни тоҷик профессорони рус пеш аз ҳама саҳмгузор буданд. Маҳз дар замони Шӯрави нобаробарии амалии халқҳои собиқ мамлакат бартараф карда шуд.

Тоҷикистон аз Иттиҳоди Шӯрави бисёр манфиат бардошт. Сатҳи саноат ва иқтисодиёти ин давраро ба замони пеш аз инқилоби муқоиса кардан мумкин нест. Албатта дар 25 соли охири мавҷудияти ИҶШС ба иқтисодиёти Осиёи Маркази аз ҷумла Тоҷикистон қамтарин қисмати маблағгузори ҷудо карда мешуд. Ин натиҷаи сиёсати

шовинизми бузургдавлатии руси буд, ки тавассути фаъолияти идораи марказии ҳукумати ИЧШС зоҳир мегардид. Ҳатто дар давраи шахспарастии Сталин ҳам барои инкишофи саноати Осиёи Миёна бештар ғамхори зоҳир карда мешуд. Дар он вақт саноати Осиёи Миёнаро аз нести ба вучуд оварда буданд. Дар солҳои охир қафомонии Тоҷикистон ва ҷумҳуриҳои Осиёи Маркази сол то сол шиддат мегирифт.

Масалан, барои инкишофи минтақаи сиёҳзамин аз буҷаи марказ 35 млрд сум харҷ карда шуд, ки ин ба тамоми хароҷоти ҷумҳурии Осиёи Маркази баробар буд. (Литературная газета.- 1987.- 4март).

Дар натиҷаи чунин сиёсати сармоягузори бекории барзиёд ба вучуд омад. Дар Тоҷикистон бештар аз 200 ҳазор нафар бекорон буданд. (Правда.- 1989.- 16 сент.)

Тамоми ин ба даромади миллии ҷумҳури ва сатҳи талаботи аҳоли бетаъсир намонд. Даромади милли ба сари ҳар каси машғули меҳнат дар Осиёи Маркази аз 83% соли 1970 ба 75% дар соли 1979 ба 66% соли 1989 фаромад. (Социалистические исследования.- 1989.-№1.-С.9).

Нобаробари дар истеҳсолот боиси нобаробарии сохтори иҷтимоӣ гардид. Масалан, дар Тоҷикистон дар соҳаи саноат 28% аҳолии банд буда, аҳолии шаҳрنيшини Тоҷикистон 28% умумии аҳолии ҷумҳуриро ташкил меод. (Социалистические исследования.- 1989.-№3.- С.29). Ин нисбат ба дигар ҷумҳуриҳо нишондиҳандаи пастарин буд.

Тарафи дигари сиёсати ҳукумат дар тадриҷан аз байн рафтани забонҳои милли асос ёфта буд. Забонҳои милли ИЧШС дар соҳаҳои коргузори торафт танг карда мешуд. Таълим дар мактабҳо ба забони руси ҷараён меёфт. Ҳангоми дохилшави ба мактабҳои оли русҳо нисбат ба дигар миллатҳо бартарият пайдо мекарданд. Зеро миллатҳои ғайрирусзабон русиро хуб аз худ карда наметавонистанд. Аз ин сабаб дар корхонаҳои саноати, ки дар Ҷумҳуриҳои милли сохта мешуданд, коргарони баландхтисос аз ҳисоби русҳо интихоб карда мешуд.

Тоҷикистон дар Иттиҳоди Шӯрави нисбат ба ҷумҳуриҳои

дигар сустан таракки мекард. Ин ба сармоягузори вобаста буд. Масалан, аз соли 1976 то соли 1990 ба ҳар сокини Иттиҳод 9089 сум рост омада бошад, дар Тоҷикистон ҳамаги 3071 сумро ташкил меод. (Народное хозяйство СССР в 1990г.- С.67).

Ҳамин тариқ, сиёсати шовинизми давлати, ба он оварда расонд, ки халқҳои маҳали аз ҷиҳати сохтори иҷтимоӣ ва сатҳи истеҳсолот қафо мемонданд.

САБАБҲОИ БАҶАМ ҲҶРДАНИ ДАВЛАТИ ШҶРАВИ

Давлати ШҶрави аз вақти таъсис (1917) то пошхури (1991) дар асоси қонуни диалектики, ки ба инкишофи ҷамъият ҳос аст, арзи вуҷуд дошт. Барои пош ҲҶрдани Иттиҳоди ШҶрави сабабҳои зиёди субъективи ва объективи буданд.

Пеш аз ҳама муносибати коргарон ба кор ниҳоят суст шуд. Ин ҳолат дар натиҷаи зарбаи рӯҳи ба мардум ба амал омада буд. Дар натиҷаи сиёҳкорӣ, ки тамоми ҳаёти ҷомеа ро гирифта буд, дар байни одамони покҷидон боиси рӯҳафтадаги гаштанд.

Беқурбшавии пул, паст гаштани даромади воқеии мардум ба он оварда расонд, ки ҳавасмандии модди ба меҳнат гум шуд. Меҳнат арзиши худро гум кард. Одамони рӯҳияи меҳнатдӯстдошта низ аз қафои дастрас кардани манфиатҳои модди барои рӯзгузарони шуданд.

Вайрон шудани робитаҳои пештараи иқтисоди боиси имконпазир гаштани ташкили меҳнат оварда расонд. Паст шудани эҳтиром нисбат ба ҳокимият ва давлат ба паст шудани тартибот дар ҷомеа омили асосии вайрон шудани давлат буд.

Дар солҳои бозсозӣ қатъи назар аз шиорҳои прогрессии илми-техники дар амал суст шуда буд. Муассисаҳои асосан маблағро ба беҳтар кардани шароити моддии коргарон сарф намуда, барои прогрессии техники маблағ намерасид. Дар натиҷа ақибмонии техники аз давлатҳои мутараққӣ авҷ гирифт. Техникаи фарсуда талаботи коргаронро қаноатманд карда наметавонист.

Дар баробари омилҳои дохили барои пош хӯрдани давлати Шӯрави омили беруни низ вучуд доштанд. Ҳанӯз аз зуҳури худ давлати Шӯрави ба идеология ва сиёсати ҷаҳони капиталисти муқобил меистод. Дар марҳилаҳои гуногун шакл ва роҳи воситаҳои муборизаи зидди Шӯрави дигар шуда бошанд ҳам, мақсад якхел монда буд. Дар зарфи 74-соли мавҷудияти давлати Шӯрави ин мубориза ба воситаи ҷанг (солҳои 1918- 1920 интервенсияи ҳарби-хориҷии 14 мамлакат, солҳои 1941-1945 ҷанги Бузурги Ватани), сиёсати ҷанги сард (солҳои 50-70-ум), ҷанги рӯҳи (санги идеологи) аз ҷиҳати иқтисоди ҳарби қашшоқ гардид.

Ҳанӯз соли 1910 Президенти он вақтаи ИМА Д.Тафт гуфта буд: «долларҳо назар ба снарядҳо пурсамартар амал карда метавонанд». (Ширин В. КГБ-ЦРУ. Секретные пружины перестройки.-М, 1997.-С. 65).

Дар ҳақиқат ИМА аз рӯи ин нишондод амал карда ба нияти ниҳонии худ расид. ИМА, пеш аз ҳама, мехост, ки бо ҳар роҳ иқтисодии давлати Шӯравиро хароб, маънавияти шаҳрвандонро пасту заҳролуд гардонда сохти ҷамъиятиро ба нести барад. Ба ин мақсади ИМА бо тарафдорони худ дар Аврупо сиёсати пароканда намудани давлати Шӯравиро пеш бурда дар ин самт ягон чизро дарег наметошт.

ИМА аз рӯи гуфтаи файласуфи Хитой Қадим Сунн-Цзи амал карда фаъолияти худро ба он равона намуд, ки барои дар байни халқҳои Шӯрави низоъ андозад, ба фаъолияти ҳукумат ҳалал расонад, ҳар гуна маълумотҳои заруриро дастрас намуда, ҷавононро ба иғво бармехезонд.

Сиёсатмадорони ИМА на танҳо бо роҳи вайронкори дар иқтисодӣ, балки харида гирифтани мансабдорон, санъаткорон ва кормандони соҳаҳои гуногун, ки ба раванди ҷомеа даҳлат карда метавонистанд, умеди калон баста аз онҳо истифода бурданд.

Яке аз омилҳои асосии беруни, ки ба пошхӯрии давлати Шӯрави мусоидат намуд, ин дар дохили кишвар тайёр кардани кадрҳо буд, ки онҳо нисбати сохти Шӯрави ҳисси бадбинона доштанд. Инчунин, аз ходимони давлатие, ки дурандешии сиёси хиради заковати сиёсӣ дипломатии

надоштанд, мохирона истифода бурда тавонистанд.

Мисоли ин муттаҳидшавии Германия ва сиёсати беандешонаи Горбачев дар Аврупои Шарқи мебошад.

Сиёсати ба ҷанг тела додани давлати Шӯрави низ аз мақсадҳои стратегии ИМА мебошад. ИМА барои қасди ҷанги худ бар зидди Вьетнам тавонистанд аз нуқтаи назари геополитики чунин шароит фароҳам овард, ки давлати Шӯрави артиши худро ба Афғонистон ворид созад. Мақсад аз иқдом ин буд, ки давлати Шӯравиро ҳамчун давлати ҷангҷӯй дар ҷаҳми ҷаҳониён бандом кунад, аз тарафи дигар иқтисодиёти давлати Шӯравиро дар ин ҷанг сусту хароб гардонад. Барои ин Амрико на танҳо кӯшиш намуд, ки ҷанг дар Афғонистон кашол ёбад, балки рӯи рост ба муҷоҳидини афғон ёри дода аз ҳисоби мамлакатҳои дигар коалицияи зидди Шӯравиро ташкил карда буд. Мақсади дигари нӣхони ИМА аз он иборат буд, ки таъсири ин ҷанг ба ҷумҳуриҳои Осиёи Маркази гузарад. Мисоли равшани он ҷанги бе маънии шахрванди дар Тоҷикистон буд.

Мақсади дигари стратегияи оид ба пароканда намудани Иттиҳоди Шӯрави бевосита дар дохили давлат ҷанг андохтани халқҳои гуногун буд. Ҷанги Озорбойҷону Арманистон дар атрофи масъалаи Қарабоғи кӯҳи, Гурҷистону Абхазистон, Молдаваю ҷумҳурии назди Днестр, ҷанг дар Чеченистон далели ин гуфтаҳоианд.

Ҳамин тариқ иттиҳоди Шӯрави имконияти идора кардани ҷумҳуриҳои иттифоқиро аз даст дод. Ҷумҳуриҳои паси ҳам соҳибистиқлолии худро эълон намуда, роҳҳои мухталифи инкишофро пеш гирифтанд.

ҚАРОР ДАР БОРАИ ПОШҶҶҶҶҶҶҶҶҶҶ ИТТИҶҶҶҶҶҶҶҶҶҶ ШҶҶҶҶҶҶҶҶҶҶ

Иттиҳоди Шӯрави давлате буд, ки халқҳои гуногуни дорои маданият, дараҷаи иқтисоди, анъанаҳои мухталиф доштаро дар доираи идеологияи коммунисти муттаҳид намуд. Дар баробари суст шудани таъсири идеологияи ҳизби ширҳои милли боло рафт. Аввалин шуда барои ба даст даровардани истиқлолият ҷумҳуриҳои назди Балтика Литва,

Латвия ва Эстония муборизаро сар карданд.

Масъалаи ба даст даровардани истиқлолият дар анҷумани 1-уми депутатҳои халқии РСФСР (моҳи май-июни соли 1990) мавриди муҳокима қарор гирифт. Дар ин анҷуман депутатҳо ба ҳулосае омаданд, ки шартӣ пешрафти иқтисоди ва маданияи халқҳои Россия ин ба даст даровардани истиқлолияти комил мебошад. Чунин қарор аз тарафи Шӯрои Олии ҷумҳуриҳои Белоруссия ва Украина ҳам қабул карда шуд.

Гарчанде, ки дар асоси қонуни асосӣ ба ҷумҳуриҳо истиқлолияти комил дода шуда бошад ҳам, дар амал иттиҳоди Шӯрави давлати унитарӣ буд.

Барои амалан нигоҳ доштани давлати ягона роҳбарияти Шӯрави моҳи мартӣ соли 1991 райъпурсии умумии тифоқи гузаронд. Дар райъпурсии 9- ҷумҳури ба ғайр аз се ҷумҳурии назди Балтика, Гурҷистон, Арманистон ва Молдавия иштирок карданд.

Дар натиҷа аз чор қисм се қисм барои нигоҳ доштани иттиҳоди Шӯрави райъ доданд. Махсусан дар Осиёи Миёна аксарияти мардум тарафдори давлати ягона раъй доданд.

Ба ин нигоҳ накарда вазъияти мамлакат то рафт тезу тунд мегашт. Моҳи мартӣ соли 1991 шахтиёрҳои ҳавзаҳои калонтарини мамлакат корпартоӣ карда талабҳои сиёсӣ: истеъфои Горбачев, пароканда кардани Шӯрои Оли ва съезди намоёндагони халқ ва супоридани ҳокимият ба ихтиёри Шӯрои Федератсияро ба миён гузоштанд.

Барои мӯътадил гардонидани вазъият роҳбарияти давлат қарор дод, ки шартномаи иттифоқи тайёр карда шавад. Охири моҳи апрели соли 1991 бо иштироки Горбачев ва роҳбарони 9-ҷумҳури дар бораи бастанӣ шартнома гуфтушунид шуда гузашт.

Дар ин вақт як қисми роҳбарони ҳизби, давлати ва ҳарби ба вазъияти ба амал омада муросо кардан нахоста 19-август ба воситаи радио ва телевизион дар бораи аз вазифа озод кардани Горбачев ва ба дасти комитетӣ давлатии ҳолати ғавқулода гузаштани ҳокимият хабар доданд. Ба ҳайати комитетӣ давлатии ҳолати ғавқулода (ГКЧП) ноиби

президенти ИҶШС Г.Янаев, раиси парлумон Лукянов раиси шӯрои вазирони ИҶШС В.Павлов, раиси комитети бехатарии В.Крючев ва вазири корҳои дохили Б.Пуго ва дигарон дохил шуданд. Онҳо хостанд, ки бо ёрии қувваи ҳарбӣ фаъолияти ГКЧП –ро қори кунанд, лекин мақсади онҳо амали нагашт.

Рӯзи 19-август Ельцин бо фармонҳои ҳукумати РСФСР фаъолияти ГКЧП-ён табадуллотӣ давлати маънидод карда, қарорҳои онро ғайриқонуни арзёби намуд. Рӯзи 21-август дар сессияи Шӯрои Олии РСФСР, амалиёти ГКЧП маҳкум карда шуда, аъзоёни он ба ҳабс гирифта шуданд. Аз ин давра кӯшиши истиқлолиятҳои ҷумҳуриҳое, ки барои бастанӣ шартномаи нави умумиттифоқи тайёр будани худро изҳор карда буданд, дучанд зиёд гардид.

5-сентябри соли 1991 дар анҷумани намоёндагонӣ халқии ИҶШС органи роҳбарикунанда Шӯрои Давлатии ИҶШС таъсис дода шуд, ки аз тарафи он барои нигоҳ доштани Иттиҳоди Шӯравӣ кӯшиш ба назар мерасид.

Лекин мавҷи ҷудоихоҳӣ ҳамоно бо суръат давом мекард. 14-ноябр роҳбарони ҷумҳуриҳои Руссия, Белоруссия, Озарбойҷон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон дар бораи ташкил додани Иттиҳоди давлатҳои мустақил (ССР) изҳори ақида намуда қарор доданд, ки то охири соли 1991 Шартномаи нави иттифоқ тайёр карда шавад. 8-декабри соли 1991 роҳбарони Федератсияи Руссия, Украина ва Белоруссия (Ельцин, Кравчук ва Шушкевич) дар бораи ташкил додани иттиҳоди давлатҳои мустақил (СНГ) шартномаро имзо карданд. 21 –декабр дар Алмаато роҳбарони Россия, Белоруссия, Украина, Озарбойҷон, Қазоқистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тоҷикистон ҷамъ омада, дар бораи пошхӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ декларатсия қабул намуданд. Ниҳоят 25-декабр Горбачев дар бораи ҳамчун президенти ИҶШС аз вазифа истеъфо дода ба қарор имзо гузошт.

26-декабр 1991 палатаи Шӯрои Оли ИҶШС дар бораи пароканда шудани Иттиҳоди Шӯравӣ Декларатсия қабул намуд.

Ҳамин тариқ Давлати Шӯравӣ, ки 25-октябри соли 1917 дар натиҷаи ғалабаи инқилоби сотсиалисти ташкил ёфта, аз

мохи декабри соли 1922 Иттиҳоди чамҳои Шӯравии Сотсиалисти (СССР) ном гирифта буд, 26-декабри соли 1991 пароканда гардид.

ТОҶИКИСТОН ДАВЛАТИ СОҶИБИСТИКЛОЛ

Тоҷикистон бо хусусиятҳои ба худ хос дар байни ҷумҳуриҳои давлати Шӯрави фарқ мекард. Бояд ибраз дошт, ки дар ҷумҳури ҷараёни барои озоди муборизабаранда вучуд надошт. Дар ҷамъияти сотсиалисти барои пайдоиши чунин қувваҳо замина ҳам набуд. Чунин ҳаракатҳо танҳо пас аз бозсозии Горбачеви пайдо шудан гирифтанд. Аммо ин қувваҳо барои гузаронидани тағироти кули тайёр набуданд, чуноне, ки дар ҷумҳуриҳои назди Балтика, Украина, Гурҷистон, Арманистон дида мешуд, дар Тоҷикистон чунин ашхоси муайян ба назар намерасид.

Дар Осиёи Миёна нисбат ба дигар ҷумҳуриҳо миллати бедортар ва худшинохта Ҷумҳурии Ёзбекистон буд. Роҳбари ҷумҳури Ш.Рашидов дар тӯли солҳои дароз бо сиёсати худ тавонист, ки ба роҳбарияти марказ наздик шуда, иқтисори иқтисодии ҷумҳуриро баланд бардошт.

Тоҷикистон ҷумҳурии аз ҳама хомӯш ва гапдари буд. Ҳар он иқдومه, ки аз марказ гузаронида мешуд, дар Тоҷикистон даррав амали мегашт.

Аз ин сабаб ҳаракатҳои озодаандеши дар Тоҷикистон дар зери таъсири равандҳои озодафикрии Руссия ва дигар ҷумҳуриҳо ба вучуд омад. Барои ҳамин дар Тоҷикистон бар ҳилофи ҷумҳуриҳои дигар анъанаҳои демократи вучуд надоштанд.

Аввалин ҳаракатҳои озодаандеши дар Тоҷикистон 22-феврари соли 1989 дар мавзӯи мавқеи забони форси тоҷики ва анъанаҳои милли ба вучуд омад. Гирдиҳамомадагони ш.Душанбе талаб менамуданд, ки ба забони тоҷики мақоми давлати дода шавад. Чунин ҷамъомадҳо дар дигар шаҳру навоҳии Тоҷикистон низ шуда гузаштанд. Дар натиҷа сесияи Шӯрои Олии Тоҷикистон 22-июли соли 1989 қонуни забонро қабул намуд.

Дар давраи тайёри ба интиҳоботи Шӯрои Олии ИҶШС

баҳори соли 1989 чомеаро ҳаракати озодихоҳи фаро гирифт. Бори аввал барои гирифтани мандати вакили байни чандин нафар номзадҳо мубориза сар шуд. Қувваҳои бо ном демократи дар атрофи номзадии хабарнигори маҷаллаи «Правда» О-Латифи муттаҳид гаштанд.

Дар айнаи ҷӯшу хурушҳои сиёси дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳури созмонҳои мардуми ташкил ёфтанд.

Чунин созмонҳо дар Ёротеппа ва Конибодом ба номи «Ваҳдат», дар Кӯлоб бо номи «Ошкоро» ва дар ш.Душанбе аз моҳи феввали соли 1989 бо номи «Маърифат» созмон дода шуданд.

Моҳи май соли 1989 маҳфили сиёсии «Рӯ ба рӯ» ташкил ёфт. Ин маҳфил дар шаҳрҳои Норақ, Кӯлоб, Қофарниҳону Ашт ва дигар ноҳияҳои ҷумҳури филиалҳои худро дошт. Онҳо ҳадафи асосии худро муҳокима ва ҳалли проблемаҳои иқтисоди, фарҳанги ва сиёси қарор доданд. Бояд зикр кард, ки аз сабаби паст будани маданияти сиёси рафти муҳокимарониҳо аъзоёни ин маҳфил ба ягон ҳулосаи умуми омада натавонистанд. Аз тарафи дигар дар ин маҳфилҳо ҳангоматалабон ширкат карда баҳсро ба ниқобгири табдил меоданд.

Бояд қайд кард, ки аз сабаби паст будани маданияти сиёси, мавҷуд набудан умумияти иҷтимоӣ, ҳаёти ягонаи иқтисоди, баланд будани ҳиссиёти маҳалгарои ва омилҳои дигар тамоми ин созмонҳои ба ном мардуми ва азҳобҳои дигаре, ки баъдтар ташкил ёфтанд ба ҷои беҳбудӣ дар ҷумҳури мардумро ба қавму қабил дар асоси маҳалҳо тақсим карданд, ки ин боиси сар задани ҷанги шаҳрвандӣ гашт.

Замони бозсозӣ дар ҷумҳури ҳизбу ҷунбишҳо ташкил ёфтанд. Аввалин ҷунбиш бо номи «Растохез» 15-сентябри соли 1989 ташкил ёфт.

Ойиннома ва барномаи «Растохез» қабул гардид, ки дар он ба фикри созмондиҳандагони он роҳҳои аз бӯҳрони сиёси ва иқтисоди баромадан нишон дода шуда буд. Ҷунончи мубориза ба муқобили системаи мавҷуда (бюрократии маъмури, фармондиҳӣ), консепсияи Мустақилияти иқтисоди,

ташкил намудани хазинаи арзҳои ҷумҳури, бонки милли ва ғайра дар назар дошта шуд.

Созмони «Растохез» дар интиҳоботи Шӯрои Олии Тоҷикистон, ғаёлона иштирок намуда, барои ҳокимият мубориза мебурд. Лекин чи тавре, ки баъдтар маълум шуд созмони «Растохез» дар ҳодисаҳои хунии ҷумҳури ширкат дошт ва дар назди интиҳобкунандагон мақсадҳои ниҳони он равшан гардид.

12-феврали соли 1990 дар пойтахти ҷумҳури дар бинои КМ ХК Тоҷикистон чандсад нафар ҷамъ омада, нисбати қабул кардани гурезаҳои армани эътироз баён карданд. Баъдтар дар рафти гирдиҳамои ба бетартиби ва ғорату оташзани даст заданд.

Ин аввалин ҳодисаи нохуш дар ҷумҳури буд, ки аз тарафи қувваҳои иртиқои дастгири ёфт.

Равандҳои дигаргунсози дар дигар ҷумҳуриҳои ба ҳаёти сиёсии Тоҷикистон бе таъсир намонд. Моҳи апрели соли 1990 Шӯрои Оли қонун дар бораи бекор кардани мақоми роҳбарикунандаи ҳизби коммунисти дар системаи сиёсии ҷумҳури қабул намуд.

Баъдтар Шӯрои Олии Тоҷикистон ду қонун дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъияти ва воситаҳои ахбори умумро қабул кард.

Мувофиқи онҳо дар ҷумҳури созмону ҳизбҳои сиёсии гуногун дар доираи қонуни асосии ҷумҳури амал карда метавонистанд.

Ҳамчунин шахсони алоҳида метавонистанд рӯзномаҳо бароранд ва аз дигар системаҳои ахбори умум истифода баранд.

Чи тавре, ки маълум аст, Тоҷикистон дар 74-соли мавҷудияти иттиҳоди Шӯрави як қисми таркибии ин давлат буд ва дар ҷумҳури системаи як ҳизби қори буд. Дар авали солҳои 90-уми қарни XX дар ҷумҳури даҳо ҳизбҳои сиёси пайдо шуданд.

Дар ташаккули системаи бисёрҳизби қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъияти дар Тоҷикистон» ва «Дар бораи ҳизбҳои сиёси» (декабри соли 1990) мусоидат намуд.

Дар ҷумҳури пас аз гузаштани мавҷи хизбсозиро маъракаи ташкил намудани созмонҳои гуногун хусусияти маҳали дошта вусъат ёфт. Ташаббускори ташкил шудани чунин созмонҳо асосан онҳое буданд, ки дар вақташ аз мансаб дур шуда буданд. Аз ин рӯ онҳо меҳостанд, ки ба созмонҳои маҳали худ така карда, ба арсаи сиёсат бароянд. Аввалин шуда созмонҳои ҷамъияти сиёсии «Лаъли Бадахшон» ва «Меҳри Хатлон» ташкил ёфтанд. Дар давоми солҳои 1991-1992 боз созмони «Ҳамдилон»-и сокинони вилояти Ленинободно фаро гирифт. Чунин созмонҳо байни аҳолии водии Қаротегин, Истаравшан, Зарафшон низ ташкил ёфтанд. Ташкил ёфтани ин созмонҳо, ки дар асоси принципи маҳалгарои асос ёфта буд ба ваҳдати милли мусоидат накарданд. Балки ҷудоиандозию маҳалгароиро ба вучуд оварда, сабабгори ҷанги дохили шуданд.

Мутаасифона, дар чунин шароити барои ҷумҳури ҳассос кормандони давлати ва қувваҳои низоми низ ба ҷои ҷимояи манфиатҳои умуми милли ба гуруҳҳои маҳали-қавми авлоди тақсим шуда, мардуми кишварро ба ду лангари муқобил ҷудо карданд.

Системаи бисёр хизби дар мамлакатҳои ташакул меёбад, ки дар он ҷо шаклҳои гуногуни моликият ва гуногунандешӣ зиёдтар инкишоф ёфтааст. Зеро ҳислати муҳимтарини хизбҳо аз дигар ташкилотҳои оммави дар он аст, ки структураи ташкили дорад ва принсипу мақсадҳои ошкоро дар барнома ва оинномаҳои аниқ муайян карда шудааст. Яъне хизб ин ташкилоти сиёсии ғайри давлатии гурӯҳи одамон буда, мақсади асосии он мубориза барои ба даст овардани ҳокимияти сиёси мебошад. Хизбҳо барои амали намудани мақсадҳои худ панҷ вазифаро иҷро мекунанд: Иҷтимоӣ, идеологӣ, сиёсӣ, идоракуни ва электорали (интихобкунанда).

Хизбҳо аз ҷиҳати характери худ ба хизбҳои кадрӣ ва оммави, аз рӯи рафтор дар ҷомеа ба демократи, тоталитари, аз рӯи мақом дар системаи сиёсӣ ба хизбҳои ҳукмрон, муҳолифин, аз рӯи ақида ва характери инкишофи ҷомеа ба хизбҳои эволюсионӣ, ислохотчиӣ, инқилобӣ, радикалӣ, аз рӯи равиҷи идеология ба хизбҳои рост (консервативӣ,

Иттиҳодияҳои ҷамъияти манъ кард. Вале 12-август соли 1999 Президиуми суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин қарорро бекор намуда, ҳизби Наҳзати Ислоҳ аз нав ба ҷаъолият сар кард.

Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон як қисми таркибии ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ буд. Азбаски дар Русия баъди воқеаҳои август (ГКЧП) ҷаъолияти ҳизби коммунисти қатъ гардид. 4-сентябри соли 1991 бо қарори пленуми Комитети Марказии ҳизби Коммунистии Тоҷикистон, аз ҳайати ХКИЧШ баромада, ҳизби мустақил эълон карда шуд.

Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 17-март соли 1992 ҳизби Коммунистии Тоҷикистонро ба қайд гирифт.

Баъди сессияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷумҳури як қатор ҳизбҳои сиёсӣ ташкил ёфтанд.

Аввали соли 1993 ҳизби Халқии Тоҷикистон ташкил ёфт. Аз моҳи июли соли 1997 ин ҳизби Халқӣ Демократии Тоҷикистон ном гирифт. Моҳи ноябри соли 1995 ҳизби Адолатхоҳи Тоҷикистон ташкил ёфт. Моҳи июни соли 1996 бошад, ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис карда шуд.

Моҳи декабри соли 1994 дар шаҳри Алма-Ато анҷумани ғавқуллода ҳизби Демократи баргузор гардид. Дар натиҷаи ихтилофҳои дохили ҳизб, қаноти чапи ҳизб мавқеи ояндаи ҳизбро муайян карда ташкилҳои ҳизбро эълон намуд. Моҳи июли соли 1995 Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон онро ба қайд гирифт.

Соли 1998 (моҳи ноябр) «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул карда шуд, ки дар инкишофи минбаъдаи ҷаъолияти ҳизбҳо нақши муайян бозид. Мувофиқи ин қонун ҳар як ҳизб ҳуқуқ дорад номзадҳоро дар интихобот ба мақоми Президенти Ҷумҳури ва мақомоти намоёндаги пешбари намоёд, дар иттиҳодияҳо иштирок намоёнд, дар бораи ҳуд маълумот интишор намуда мақсаду вазифаҳои ҳудро ташвиқу тарғиб намоёнд, воқитаҳои ахбори оммаро истифода баранд, нашрияи ҳудро созмон диҳанд, мувофиқи (дар доираи) қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷлису гирдиҳамои ва намоишҳо гузаронанд.

Ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистон аз рӯи равияю мақсадҳои барномавии худ ба се гурӯҳ ё равия тақсим мешаванд:

1) Ҳизбҳое, ки бо шиорҳои либераливу демократи баромад мекунанд ва ҷомеаро ба сӯи демократия ва иқтисоди бозоргони ҳидоят мекунанд:

2) Ҳизбҳо ва қувваҳои сиёси, ки тарафдори сохти исломи мебошанд:

3) Ҳизбҳои тамоюли чап дошта, тарафдори барқарор намудани арзишҳои сотсиалисти мебошанд.

Ҳамаи ҳизбҳо кӯшиш доранд, ки дар интиҳоботи парламент иштирок намуда, барномаи худро амали созанд.

Дар интиҳобот ба маҷлиси намояндагон ва маҷлисҳои маҳали, ки соли 2000 баргузор гардиданд, аз тарафи ҳизбҳои сиёси кӯшиш карда шуд, ки номзадҳо ба мақомоти намояндаги мувофиқи рӯйхати азҳоби сиёси ва худпешбари карда мешуданд. Чунин тарзи иштироки азҳоби сиёси дар маъракаи интиҳоботи дар қонунҳои Конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интиҳоботи вакилон ба маҷлисҳои маҳали вакилони халқ қонуни карда шуданд».

Дар интиҳоботи соли 2005 аз 63 вакили маҷлиси намояндагон 22 нафар аз рӯйхати ҳизбҳои сиёси пешниҳод шуданд. Мувофиқи ҷамъбасти натиҷаи интиҳобот аз шаш ҳизб, танҳо ҳизбҳои Халқи Демократи, Коммунисти ва Наҳзати Ислом монеаи панҷ ғоизаро гузашта тавонистанд. Ҳизби Халқи Демократи 74,9, ҳизби Коммунисти -13,64 ва Ҳизби Наҳзати Ислом-8,9 ғоизи овозҳои интиҳобкунандагонро соҳиб шуданд.

Ҳизбҳои Демократии Сотсиалисти ва Демократи дар парламент намоянда надоранд.

ТАШКИЛ ЁФТАНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.

Чуноне, ки пештар қайд карда шуд, ташаккул ва инкишофи давлати тоҷикон дар асри XX чор давраи таърихиро дар бар мегирад. Давраи чоруми он аз қабули қонуни дар бораи соҳибистиклолии ҷумҳури, аз соли 1991 сар мешавад.

Дар ибтидои солҳои 90-ум Иттиҳоди Шӯрави имконияти

идора намудани ҷумҳуриҳои иттифоқиро аз даст дод. Бинобар ин собиқ ҷумҳуриҳои иттифоқи паси ҳам соҳибистиклолии худро эълон намуда, роҳҳои гуногуни инкишофи мустақилонаро пеш гирифтанд. Дар баробари онҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар иҷлосияи II-уми Шӯрои Оли «Декларатсия дар бораи соҳибистиклолии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон»-ро қабул намуд. 9-сентябри соли 1991 дар иҷлосияи ғайринавбатии Шӯрои Оли ба ин декларатсия тағйироту иловаҳо дохил карда шуда, «Эълومия дар бораи давлати мустақили Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуд.

Мустақилият барои Тоҷикистон дар шароите насиб гардид, ки ҷумҳури ба он омода набуд. Мутахассисони ҳарби, сиёсатшиносони варзида ва дипломатҳои соҳибмаълумот надоштем. Соҳибхитиёрии мо дар натиҷаи муборизаи халқҳои дигар, аз ҷумла халқҳои назди Балтика, Озарихо, Гурҷихо, Украинҳо барои истиқлолият ба даст дароварда шуд.

Халқи тоҷик дар шароити ба даст даровардани озоди дорои умумияти иҷтимоӣ чун марз набуд. Қисмҳои гуногуни марзи тоҷикон дар таърихи баъди давлатдорӣи Сомониён ҷузъи давлатҳои бегона (Аморати Бухоро, хонигарии Қуканд, Руссия, Афғонистон) буд. Аз сабаби чунин парокандагии миёни тоҷикон ҳеҷ гуна умумияти иқтисодӣ ва этники ва манфиатҳои умумии марзи ба миён намомада буд. Дар Тоҷикистон инчунин ҳаёти ягонаи иқтисодӣ набуд. Минтақаҳои ҷудогонаи Тоҷикистон дар фасли зимистон бо ҳам алоқа надоштанд. Тарзи зисту зиндагонии навоҳӣҳои ҷудогонаи Тоҷикистон (ноҳияҳои кӯҳистон аз ҳамвориҳои ҷумҳури) аз якдигар фарқ мекард. Бесабаб нест, ки ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон шакли муборизаи қавмҳои маҳали гирифт. Дар замони Шӯрави ашрофон, амалдорони ҳар минтақа барои ҳукмронӣ дар ҷумҳури мубориза мебуданд. Сабаби дар сатҳи пасти тараққиёт қарор доштани Тоҷикистон барои сар задани ҷанги шаҳрвандӣ омили асосӣ буд. Қашшоқӣ, бекори ва набудани дурнамо барои беҳбудии вазъият, ба оқибатҳои вазнин оварда расонад.

Дар рафти чанги шахрванди ба гурӯҳи очизи бунёдгарон шахсоне ҳамроҳ шуданд, ки ғояҳои қозиёт барояшон тамоман аҳамият надошт.

Сабабгори чанг онҳое буданд, ки орзуи ҳукмрон шудан орзу доштанд.

Ба онҳо мутаасибоне, ки дар тамоми мамолики мусулмони мавҷуданд, ҳамроҳ шуданд ва ба хулосае омаданд, ки замони ҳукмронии онҳо фаро расид. Акнун бояд аз рӯи шариат зиндаги оғоз намуд.

Дар ин чараён тамоми муҳолифони соҳти коммунисти муттаҳид шуданд, гарчанд онҳо баъди ғалаба мақсаду тасаввуроти мухталиф доштанд. Онҳоро фақат як чиз вайрон кардани соҳти ҷамъияти сотсиалисти муттаҳид намуд.

Таъсири бевоситаи Узбекистон, Эрон, Покистон, Арабиёи Саудӣ ва Афғонистон низ ба чанги дохилии Тоҷикистон хеле зиёд буд.

Мавҷуд будани боқимондаҳои қавми-авлоди барои ба чанг кашидани минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон сабаб гардид.

Тамоми ин омилҳо сабаб шуданд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати дигар ҷумҳуриҳо фарқ кунад.

Албатта барои сар шудани чанги шахрванди дар Тоҷикистон ба ғайр аз омилҳои дар боло нишон дода шуда, инчунин, мавқеи ҷуғрофӣ - стратеги, геополитики давлатҳои хориҷи низ сабаб шуд.

Фарқияти чанги дохилии Тоҷикистон боз дар он буд, ки чанг ба доираи худ тоҷикони минтақаи кӯҳистони ҷумҳуриро кашид.

Дар натиҷаи кӯшишҳои зиёди ҳукумат, ташкилот ва созмонҳои байналмилалӣ, давлатҳои қафил, ақли солим боло гирифт ва сулҳ дар ҷумҳури барқарор карда шуд.

ТОҶИКИСТОН ДАР РОҶИ ВАҲДАТ ВА БУНЁДКОРИ

Ихтилофҳои дохили, бесалоҳияти, маҳалгарои ва кӯшишҳои бар сари қудрат омадани сарварони минтақаи ба он оварда расонд, ки Тоҷикистон ба чанги дохилии кашида шуд. Чанги шахрванди аз соли 1992 то соли 1997 давом карда

ба иқтисодиёт ва маънавиёти халқи тоҷик таъсири калон расонд.

Чандин ҳазор мардум тарки ватан карда, ба хориҷи кишвар гуреза шуданд. Боигарии ҷумҳури тороҷ гардид. Иқтисодиёт хароб гашт. Асоситаринаш он буд, ки маънавиёт коста гардида, обрӯи байналхалқии Тоҷикистон паст гардид.

Дар хотима додани ҷанги бе маъни пеш аз ҳама саъю талошҳои ҳукумати ҷумҳури хело калон буд. Бо ташаббуси Президенти ҷумҳури Э.Раҳмон як силсила тadbирҳо андешида шуданд, ки онҳо барои таъмини сулҳ ва ба Ватан баргаштани гурезагон мусоидат намуданд.

Саҳми ташкилотҳои байналхалқии ҷаҳон, пеш аз ҳама Созмонҳои Миллали Муттаҳид дар таъмини сулҳи байни тоҷикон хело назаррас мебошад.

Созмони Миллали Муттаҳид аз як тараф ба аҳолии ҷумҳури кӯмаки башардӯстона расонда бошад, аз тарафи дигар дарбарқарор намудани сулҳ ва гуфтушуниди байни тоҷикон мусоидат намуд.

Саҳми ташкилотҳои дигари байналхалқӣ, Созмони амният ва ҳамкори дар Европа (САХЕ), Созмони конгресси исломи, иттиҳоди давлатҳои мустақил (ИДМ) дар барқарор намудани сулҳ хело калон аст.

Бо кӯшиши ҳукумати ҷумҳури аз моҳи апрели соли 1994 гуфтушуниди байни тоҷикон оғоз ёфта, ки дар давлати Ислонд Афғонистон, Эрон (дар шаҳрҳои Техрон, Машҳад), Покистон, Алма-ато, Ашқобод, Бишкек ва Москва идома ёфт.

Дар натиҷаи ин гуфтушунидҳо 17-сентябр соли 1994 дар Техрон тарафҳо дар бораи бас кардани амалиёти ҷанги дар давраи гуфтушунид созиш бастанд.

Дар нигоҳ доштани якпорчаги, ваҳдати милли ва якдигарфаҳми бо иштирок ва имзо аз тарафи 50 ҳизбу созмонҳо саҳми калон бозид.

Ҳар ду тараф (Ҳукумати ҷумҳури ва Иттиҳодияи Мухолифони Тоҷик) ба хулоса омаданд, ки роҳи ягонаи аз вазъияти ба амал омада баромадан ва нигоҳ доштани мустақилияти Тоҷикистон имзои сулҳ ва ваҳдати милли аст.

23-декабри соли 1996 дар шаҳри Москва Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Раҳмон бо роҳбари Иттиҳодияи муҳолифони тоҷик С.Нури вохӯрда, бо ширкати намояндагони махсуси муншии умумии Созмони Миллалӣ Муттаҳид дар бораи ташкил додани «Комиссияи оштии Милли» дар давраи гузариш созишнома имзо намуданд. Ба зиммаи комиссияи Оштии милли чунин вазифаҳо гузошта шуданд:

-Ҳалли маҷмӯи проблемаҳо вобаста ба Оштии Милли;

-Амали гардидани вазифаҳо, ки дар ҷараёни музокироти байни тоҷикон ба даст оварданд;

-Комиссия бояд ба фароҳам сохтани муҳити бовари ва бахшидани гуноҳҳои ҳамдигар мусоидат намояд;

-Комиссия гуфтушуниди васеи қувваҳои гуногуни сиёсии мамлакатро барои истикрор ба таҳкими созгори милли дар Тоҷикистон таъмин намояд;

-Комиссия мақомоти муваққати буда, дар давраи гузариш ташкил карда мешавад;

-Комиссия баъди ташкили парламенти нав мақомоти роҳбарикунанда фаъолияти худро қатъ менамояд.

Тамоми чорабиниҳо имконият доданд, ки 27-июни соли 1997 дар шаҳри Москва созишномаи умумии байни Ҳукумат ва Иттиҳодияи муҳолифони тоҷик ба имзо расид.

Баъди ин воқеаи таърихи дар Тоҷикистон тадбирҳои муҳим аз қабилӣ ба сохтори ҳукумат дохил кардани намояндагони муҳолифин, баргардондани гурезаҳо, таъмин намудани фаъолияти озодонаи тамоми хизбҳо ва ҷараёнҳои сиёси андешида шуданд.

Ҳамин тавр, Тоҷикистон бо роҳи тараққиёти бунёдкорона ва созандаги ба бунёди давлати ҳуқуқбунёди дунявӣ дохил гардид.

СОХТОРИ СИЁСИИ ДАВЛАТИ ТОҶИКИСТОН

Сохтори сиёсии давлати Тоҷикистонро Сарқонуни (Конститутсия) он муайян менамояд. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6-ноябри соли 1994 бо роҳи раёйпурсии умумихалқӣ қабул гардидааст, ки мувофиқи он

Тоҷикистон давлати соҳибхитӣ, демократи, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад.

Дар Тоҷикистон шакли идораи президенти амал мекунад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон сарвари давлат ва ҳокимияти иҷроия (ҳукумат) аст.

Президенти кишвар пеш аз ҳама сарвари давлат ва намоёндаи он дар арсаи байналмиллалӣ буда, вазоратҳо ва ҳукуматҳои давлатиро бо ризоияти парламент таъсис ва барҳам медиҳад. Сарвазир ва дигар аъзоёни ҳукуматро таъмин ва озод мекунад ва фармонҳоро барои тасдиқ ба Маҷлиси Оли пешниҳод менамояд.

Президент дастгоҳи иҷроияи Президентро таъсис медиҳад. Раисони вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳоро таъин ва озод мекунад. Бо ризоияти Маҷлиси Оли прокурори генерали ва муовинони ӯро таъин ва озод мекунад. Ба тадбиқи сиёсати хориҷӣ роҳбари мекунад, шаҳрвандонро ба ҷоизаҳои давлатӣ, нишонҳо ва унвонҳои ифтихорӣ сарфароз мегардонад, дар бораи вазъи кишвар масъалаҳоеро, ки зарури муҳим мешуморад ба баррасии Маҷлиси Оли пешниҳод менамояд.

Дар асоси сарқонун Президенти сарвари давлат ва ҳукумат буда, тамоми ҳокимияти иҷроияро бо розигии Маҷлиси Оли таъмин менамояд. Президент Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Дар сурати вайрон кардани Сарқонун, савгандшикани, содир кардани хиёнат ба давлат бо назардошти ҳулосаи Суди конститусионӣ бо тарафдорӣ аз се ду ҳиссаи шумораи аъзоёни Маҷлиси Милли даҳолатпазирии Президентро беқор карда метавонад.

Бо кӯшиши зиёди Ҳукумат, қувваҳои солимфикр ва ватанпарвари дохилӣ, кӯмаку дастгирии қувваҳои байналхалқӣ ва давлатҳои ҳамсоя 27-июни соли 1997 сулҳ дар Тоҷикистон пайдор гардид.

Имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои озоишта барои сохтмони давлати ҳуқуқбунёд ва демократи дилпуруна мубориза бурда истодааст.

РҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих.- Душанбе, 1996.
2. Раҳмонов Э. Давлати тоҷикон: аз Сомониён то огози асри XXI.- Душанбе. 1999
3. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: чаҳор соли истиқлолият ва худшиносии.- Душанбе, 1996.
4. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: дар роҳи демократия ва ҷомеаи мутамадин.- Душанбе, 1996.
5. Асламов М. Паҳан шудани идеяҳои ленинизм дар Тоҷикистон.- Душанбе, 1971.
6. Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Куллийт. Ч.10.-Душанбе, 1986.
7. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро.- Душанбе, 1987.
8. Бобоҳонов М.Б. Таърихи Русия дар замони сармоядорӣ.- Душанбе, 1996.
9. Ваҳобов Т. Бозсозӣ ва статуси забони тоҷикӣ.- Душанбе, 1990.
10. Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Охири асри миёна ва давраи нав. Қисми II.- Душанбе, 1985.
11. Давлатбеков Н.Д., Кабудов Д.К., Додоҳонов М. Давраи феодалӣ ва ташаккули муносибатҳои феодалӣ. (Маводи таълими).- Душанбе, 2006.
12. Дарси ҳештаншиносии.-Дафтари 1.- Душанбе, 1989; Дафтари 2.-Душанбе, 1991.
13. Дониш А. Наводир –ул-вақоъ. Қисми 1-2.- Душанбе, 1988-1989.
14. Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғитияи Бухоро.- Душанбе, 1992.
15. Каримов Т. Тоҷикистон дар давраи революцияи солҳои 1905-1907.- Душанбе, 1986.
16. Материалҳо оид ба таърихи халқи тоҷик.- Душанбе, 1991.
17. Масов Р. Фарёди қурбониён. Нидо аз саҳифаҳои таърих.- Душанбе, 1991.
18. Ленин В.И. Ба рафикон коммунисти Туркистон. Асарҳо. Ҷ. 30.
19. Очеркҳои таърихи КПСС.- Душанбе, 1969.
20. Раҷабов З.Ш. Аз таърихи афкори ҷамъиятсозии халқи тоҷик.-Душанбе, 1967.
21. Сечкина Л.П. Фарзандони шарафманди Тоҷикистон. -Душанбе, 1968.
22. Ҳақиқати таърих: Саҳифаҳои ноаёнӣ таърихи

- Паритияи Коммунистии Тоҷикистон.- Душанбе, 1990.
23. Ходизода Р. Аҳмади Дониш.- Душанбе, 1976.
24. Ҳотамов Н.Б. Таърихи халқи тоҷик. (Аз солҳои 60-уми асри XIX то соли 1924).- Душанбе, 2001.
25. Раҳмонов Э. Доклад на семнадцатой сессии верховного Совета Республики Таджикистан.- Душанбе, 1993.
26. Раҳмонов Э. Политика мир и созидания.- Душанбе, 2001.
27. Аршаруни А., Габидулин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России.- М.: 1931.
28. Акрамов А., авлиякулов К. В.И. Ленин, Туркостан и укрепление Советской власти в Средней Азии.-Ташкент, 1991.
29. Аксёнов Ю.С. Послевоенный сталинизм.- М., 1991.
30. Актуальные проблемы истории таджикского народа. Сб.статей.- Душанбе, 1998.
31. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах.- М., 1998.
32. Гражданские политические движения в Таджикистане. -Душанбе, 1990.
33. Гадоев А. Союз и дружба в делах.-Душанбе, 1990.
34. Ишанов А. Бухарская Народная советская Республика.- Ташкент, 1969.
35. Евлахов А. Кризис КПСС.- М., 1991.
36. Искандаров Б. Из истории Советского строительства в Таджикистане.-Душанбе, 1983.
37. История Россия XX века.- М., 2001
38. История Таджикской ССР.- Душанбе, 1983.
39. Из истории индустриализации в Таджикской ССР.-Душанбе, 1972.
40. История коммунистической организации Средней Азии.-Ташкентт, 1967.
41. История таджикского народа. Т.3. кн.1.- М., 1964.
42. Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в XIX начале XX века.-Душанбе-Алма-Ата, 1967.
43. История топорного разделения.- Душанбе, 1991.
44. Набиев Р. Советский Таджикистан.- М., 1982.
45. Раҳимов С.Р. Всё для фронта, всё для победы.- Душанбе, 1990.
46. Ҳотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре.-Душанбе, 1997.

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3
МАЗДАКИЯ.....	13
ВАЗЪИЯТИ ИҚТИСОДИ – ИҶТИМОИИ НОҲИЯҲОИ ҶАНУБИ ШАРҚИ ВА МАРКАЗИИ ТОҶИКИСТОН ТО ИСТИЛОИ АМОРАТИ БУХОРО. ТАЪРИХИ СИЁСИ.	
ҶОЙГИРШАВИИ ХАЛҚИ ТОҶИК.....	29
ИСТИЛОИ НОҲИЯҲОИ ҶАНУБУ ШАРҚИ ВА МАРКАЗИИ ТОҶИКИСТОН АЗ ТАРАФИ АМОРАТИ БУХОРО.....	43
ИҚТИСОДИЁТ ВА ҲОҶАГИ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX.	
ЗАМИНДОРИ ВА ҲОҶАГИИ ҚИШЛОҚ.....	53
МУБОРИЗАИ ХАЛКИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИ.....	68
ХУЛОСА.....	73
ТАЪРИХИ СИЁСИ, АҶКОРИ ҶАМЪИЯТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ОХИРИ АСРИ XVIII-ИБТИДОИ АСРИ XIX.....	75
АҶКОРИ ҶАМЪИЯТИИ –СИЁСИИ ХАЛКИ ТОҶИК ДАР ЗАМОНИ САЛТАНАТИ СУЛОЛАИ МАНҒИТИЁН.....	77
ВАЗЪИЯТИ СИЁСИ- ИҶТИМОИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX.....	81
ВАЗИ ҶАМЪИЯТИИ СИЁСИИ ТОҶИКОН ДАР ХОНИГАРИИ КУКАНД.....	83
СОХТИ МАЪМУРИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА (ОХИРИ АСРИ XVIII АВВАЛИ АСРИ XIX).....	85
ҶУНБИШҲОИ ХАЛҚИ (ОХИРИ АСРИ XIX) ВА ИБТИДОИ АСРИ XIX).....	86
АЗ ТАРАФИ РОССИЯИ ПОДШОҲИ МУСТАМЛИКА ШУДАНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЕСИ.....	88
АМАЛИЁТИ ҚУШУНИ ПОДШОҲИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА.....	90
ШАРТНОМАИ СОЛИ 1895ҶАМЪБАСТИ СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАДОРИ РОССИЯ.....	93
ГЕНЕРАЛ - ГУБЕРНАТОРИ ТУРКИСТОН ҲАМЧУН ТАШКИЛОТИ МУСТАМЛИКАВӢ.....	98
СИЁСАТИ МУСТАМЛИКАВИИ РОССИЯ ДАР ОСИЁИ МИЁНА.....	99
ИҚТИСОДИЁТИ ТУРКИСТОН ДАР ДАВРАИ МУСТАМЛИКАВИ (1864-1917).....	102
НАТИҶАҲОИ ИСТИЛОИ ОСИЁИ МИЁНА АЗ ТАРАФИ РОССИЯ.....	104
АМОРАТИ БУХОРО ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX.....	105
АЗ ТАРАФИ АМОРАТИ БУХОРО ЗАПТ ШУДАНИ БУХОРОИ ШАРҚӢ.....	111
СОХТИ ИДОРАИ МАЪМУРИ – СИЁСИ ДАР БУХОРОИ ШАРҚИ ДАР ОХИРИ АСРИ XIX.....	121
МУБОРИЗАИ ХАЛКИ ТОҶИК БАР ЗИДДИ МУТЛАҚИЯТИ РОССИЯ ВА АМОРАТИ БУХОРО.....	129

МАДАНИЯТИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX.....	133
ПАЙДОИШИ ҶАРАЁНҲОИ СИЁСИ.	
ТАЪЛИМОТИ МАРКСИСТИ.....	151
ВАЗЪИЯТИ СИЁСИ-ИҚТИМОИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ (1905-1917).....	158
АМОРАТИ БУХОРО ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ СОЛИ 1905-1907.....	161
БУХОРОИ ШАРҚИ ВА ПОМИР.....	166
ТАШКИЛ ЁФТАНИ ҲИЗБУ ҶАРАЁНҲОИ СИЁСИ.....	170
ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОН ВА ТАЪСИРИ ОН БА Вазъи СИЁСИИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА.....	174
ШҶРИШИ СОЛИ 1916	
ВА Вазъи СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА.....	175
ВАЗЪИЯТИ ИҚТИСОДИИ САРЗАМИНИ ТОҶИКОН ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИ-ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИ.....	179
ИНҚИЛОБИ БУРЖУАЗИ - ДЕМОКРАТИИ ФЕВРАЛИИ СОЛИ 1917 ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ СИЁСИИ ХАЛҚИ ТОҶИК.....	182
ТАЪСИРИ ИНҚИЛОБИ ФЕВРАЛИ БА АМОРАТИ БУХОРО.....	186
ИНҚИЛОБИ ОКТЯБР ВА ИШТИРОКИ ҲИЗБҲОИ СИЁСИ, ҲАРАКАТҲОИ МАРДУМИ ДАР БАРПО ВА МУСТАҲКАМ НАМУДАНИ ҲОКИМИЯТИ ШҶРАВИ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	189
БАРПО ШУДАНИ СОХТИ ШҶРАВИ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	196
ВАЗЪи СИЁСИИ БУХОРО ДАР АРАФАИ ИНҚИЛОБИ СОЛИ 1920.....	200
ҒАЛАБАИ ИНҚИЛОБ ДАР БУХОРО.....	202
ВАЗЪи СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН БАЪДИ ИНҚИЛОБ.....	207
ВАЗЪИЯТИ ҶАМЪИЯТИ-СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 20-30 ҶОМ.....	209
ТАШКИЛ ЁФТАНИ ҶУМҲУРИИ ХУДМУХТОРИ ШҶРАВИИ ТОҶИКИСТОН.....	214
ҲАЁТИ ҶАМЪИЯТИ – СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 20- ҶОМ.....	216
ТАШКИЛЁБИИ ҲИЗБИ КОММУНИСТИИ ТОҶИКИСТОН.....	219
СОХТМОНИ КОЛХОЗИ ДАР ТОҶИКИСТОН.....	229
ВАЗЪи СИЁСИИ ШҶРАВИ ДАР СОЛҲОИ 30-ҶОМ ВА ЗУҲУРОТИ ШАХСПАРАСТИ.....	234
ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 30 –ҶОМ.....	237
ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ ҶАНГИ БУЗУРГИ ВАТАНИ.....	245
ВАЗЪи СИЁСИИ ҶАҲОН ДАР СОЛҲОИ БАЪДИ ҶАНГИ.....	250
ВАЗЪи ИҚТИСОДИ ҶУМҲУРИ ДАР СОЛҲОИ 60-80-ҶОМ.....	263
САБАБҲОИ ФАРОРАСИДАНИ ҚАШОҚИ МАЪНАВИ ДАР МАМЛАКАТ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ҲАЁТИ СИЁСИ.....	267
САБАБҲОИ БАРҲАМ ХҶРДАНИ ДАВЛАТИ ШҶРАВИ.....	275
ТОҶИКИСТОН ДАВЛАТИ СОҲИБИСТИКЛОЛ.....	280
ТАШКИЛ ЁФТАНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	287
ТОҶИКИСТОН ДАР РОҶИ ВАҲДАТ ВА БУНЁДКОРИ.....	289
СОХТОРИ СИЁСИИ ДАВЛАТИ ТОҶИКИСТОН.....	291

Давлатбеков.Н.
Каримов М.Б.

Таърихи афкори ҷамъиятӣ - сиёсӣ халқи тоҷик

Мухаррир: Ғуломшоев Сулаймоншо

Ба матбаа 28.04.17 супорида шуд. Ба чопаш 10.05.17 имзо шуд.
Формати 60x84 1/16. Қоғази офсети. Ҳуруфи адаби. Чопи офсет.
Ҷузъи чопии шартӣ 18,5. Ҷузъи нашрию ҳисоби 18,5.
Адади нашр 300. Супориш №

Дар КВД «Комбинати полиграфии шаҳри Душанбе»
чоп шудааст.